

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**1848 İHTİLÂLLERİ SONRASINDA OSMANLI
DEVLETİ'NE SIĞINAN LEH VE MACAR
MÜLTECİLERİ'NİN OSMANLI MODERNLEŞMESİNE
ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Musa GÜMÜŞ

Danışman

Prof. Dr. Necdet HAYTA

Ankara-2007

ONAY

Musa Gümüş tarafından hazırlanan “1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devletine Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri” başlıklı bu çalışma, 10/08/2007 tarihinde yapılan savunma sonucunda (oy birliği/oy çokluğuyla) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim/Yakınçağ Tarihi Bilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Hale Şıvgın (Başkan)

İmza

Prof. Dr. Hicran Yusufoglu

İmza

Prof. Dr. Necdet Hayta

N. Hayta

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin, tarihî araştırmalar için eşsiz bir kaynak olduğu, ortaya konulan binlerce çalışmadan anlaşılabilir. Bu kadar geniş araştırma alanı olan bu eşsiz kaynak, bilim adamı, akademisyen ve araştırmacılara belli bir disiplinde hareket etmek zorunluluğu yüklemiştir. Bu zorunluluk Osmanlı Tarihi'ne belli bir metodolojik yaklaşımı kural olarak benimsetmiştir. Böylece belli bir disiplin belirmiştir. Oluşan bu disiplin, Osmanlı Devleti'nin sadece tarihî araştırmalar için değil, aynı zaman da Sosyoloji, Felsefe, Ekonomi Bilimi, Din Tarihi, Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi alanlar için de çok önemli kaynak sağlamıştır. İşte Osmanlı Tarihi bu yüzden zengindir. Bu zenginlik birçoklarımıza araştırma için kaynak sağlamıştır. Bu kaynaklardan birini biz burada kullandık. Bu konu içinde sadece tarih yok; Aynı zamanda sosyoloji var, ekonomi var, fikrî hareket var...

Böyle bir kaynak çeşitliği ortaya çıkaran, kendi içinde belli bir disiplin barındıran bu tez çalışmasının içeriğini 1848 İhtilâl girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması ile ülkelerini terk etmek zorunda kalan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları, ardından Osmanlı hizmetine geçmeleri ile devlet sisteminde sağladıkları değişim ve dönüşümü oluşturmaktadır.

Türkiye'de Leh ve Macar mültecilerinin bu yönlerini ortaya koyan bir çalışmaya tesadüf edemedik. Bu yüzden, bu çalışmayı yaparken biraz sıkıntı çektiğimi belirtmek istiyorum. Bunun yanında bu konuya kısmî olarak değinen bazı çalışmalara tesadüf ettik. Ancak bu çalışmalarda konu hakkında birer hatırlatma mahiyetinde bilgiler bulunmakta ve bir çalışma yapılması önerilmektedir. Bu önerilerin en önemlileri şüphesiz, İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, adlı eseri ve diğer çalışmalarında görmekteyiz. Bunun yanında Taha Toros, *Geçmişte Türkiye Polonya İlişkileri* adlı eserinde bu yönde öneriler sunmaktadır. Yine Osmanlı modernleşmesini konu alan birçok eserde Leh ve Macar mültecilerinin Osmanlı modernleşmesine olan etkilerine değinerek, konunun ayrı ve kapsamlı bir çalışma ile aydınlatılabileceği değerlendirme yapılır.

Bu konuya yönelmemizde en önemli etki İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, adlı eserindeki öneridir. Bu eseri okuduğumda, kendi açımdan konuya eğilmem gerektiği fikri hâsıl oldu. Konuyu Hocam Prof. Dr. Necdet Hayta'ya götürdüğümde, isabetli bir karar olacağı yönünde bir değerlendirme yapınca, konuyu çalışmak için cesaretlendim ve Yüksek Lisans Tezi konusu olarak almaya karar verdim.

Konu için kaynak araştırması yaptığım zaman Mülteciler Meselesi'nin siyasî yönünü konu alan çalışmalara tesadüf ettim. Bunlardan en önemlisi şüphesiz, Ahmet Refik'in "*Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, Matbaa-i Amirâ, İstanbul 1926" adlı eseri bir başvuru kaynağı olarak karşımıza çıktı. Mülteciler Meselesi'ni konu alan birçok çalışma için de bu eser bir başvuru kaynağı olmuştur. Bunun yanında Nejat Göyünç'ün "*1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar*, İstanbul 1976" ve Yuluğ Kurat'ın, "*Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi*, Ankara 1967", Abdullah Saydam'ın "Osmanlıların Siyasî ilticalara Bakışı Ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", Ankara 1997. adlı makaleleri mülteciler meselesinin siyasî yönünü konu alan çalışmalardır. Yine Bayram Nazır'ın "*Mülteciler Meselesi (1845-1851)*, Erzurum 1999" adlı basılmamış doktora çalışması (bu tez biz bu çalışmayı bitirirken Bayram Nazır, *Osmanlı'ya Sığınanlar*, İstanbul 2006 adıyla yayımlandı) ve İsmail Çakır'ın "*Macar Mültecileri Meselesi*" (1848-1849), Kayseri 1995 adlı basılmamış Yüksek Lisans Tezi Mülteciler Meselesi'nin siyasî yönüne ışık tutmaktadır.

Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığındıktan sonraki süreci konu alan bir çalışmanın olmadığını yukarıda söyledik. Ancak İlber Ortaylı, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Subaylar*", makalesi konu için bir öneri çalışması gibi kabul edebileceğimiz bir çalışmadır ve konu hakkında genel bilgi veren bir çalışmadır. Lâkin İsmail Fazıl Paşa, "*Meşâhîr-i Askeriyemizden Bir Sahife*, Necm-i İstikbâl Matbaası, Dersaadet 1329", Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Elçisi Alfred Rüstem Bey*, Ankara 1973, Necdet Kurdakul, *Tanzimat Devri Basınında Siyasî ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Ankara 2000, Jerzy S., "*Lehistan'dan Gelen Şehit*", İstanbul 1987, Kadri E. Unat, *Osmanlı*

İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji, İstanbul 1970, İlhan Yerlikaya, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve (Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri)*, Van 1994”, Kemal Karpat, “*Kossuth In Turkey: The Impact Of Hungarian Refugees in The Ottoman Empire 1849-1851*”, Jerzy Drozds, “*XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Polonyalılar*”, (17 07 2005) Ankara 1994 ve Kazimierz Dopierala, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Polonyalılar*”, İstanbul 1999 gibi eserlerde de Osmanlı Devleti’ne sığınmış bu mülteciler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu eserler de çalışmamızın oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır.

Mülteciler hakkında bilgi sahibi olduğumuz en önemli kaynaklarımızı Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yaptığımız araştırma ve ulaştığımız Osmanlıca belgeler oluşturmuştur. Arşivde *Sadaret Mektûbî Mühimme*, *Sadaret Mektubî Kalemi Nezâret ve Deavir*, *Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi*, *Sadaret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyât*, *İrâde Dâhiliye*, *İrâde Husûsi*, *İrâde Taltifât* gibi dosyalardan belgelere ulaştık ve çalışmamızı oluşturmak için kullandık. Ancak mültecilerle ilgili önemli bir dosya olan *İrade Hariciyeler*, araştırma yaptığım sırada sayımda olduğundan belge alma şansını yakalayamadık. Bunun yanında mülteciler konusunda arşivlerde daha detaylı araştırmalar yapıp, daha birçok önemli bilgi ve belgelere ulaşılabilir kanaatindeyiz.

Bütün bunların yanında tez çalışmasında çektiğimiz bir başka sıkıntı da mültecilerin Müslüman olduktan sonra aldıkları İslâmî isimler dolayısıyla ortaya çıkan isim belirsizlikleridir. Böyle olunca daha fazla mülteciye, sağlıklı bir şekilde değinme imkânı bulamadık. Bu konuda bilgi verenler de aynı kanaattedirler ve bu sıkıntıya dikkat çekerler. Bu isim değişikliklerinden dolayı aynı kişi için farklı farklı isimler kullanılmıştır. Mesela: Michal Czaykowski, (Mehmet Sadık Paşa) Sadık Rıfat Paşa, Borjecki, (Mustafa Celaleddin Paşa) Mahmut Celaleddin Paşa, Karol Karski (Polonyalı Hayreddin), Tunuslu Hayreddin Paşa ile karıştırılmış, bilgiler bu karışıklıklar üzerine bina edilmiştir. Bizim de isimler konusunda böyle bir yanılsa düşmemek için epeyi bir gayret gösterdiğimizi belirtelim.

Öğrenim hayatım boyunca benden maddî ve manevî hiçbir şeyi esirgemeyen babam ve anneme, çalışmamızın oluşması sırasında bize çok önemli bilgiler sağlayıp

iyi niyetini ve yardımlarını esirgemeyerek beni cesaretlendiren Sevgili Hocam Dr. Sabire Arık'a, yine Polonya Büyükelçiliğinde bizimle ilgilenen ve yardımlarını esirgemeyen Edita Hanım ve Osman Fırat Baş'a, bizden güler yüzlü ilgilerini esirgemeyen Başbakanlık Cumhuriyet ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına, tezimizin redaksiyonu gibi oldukça zor ve karmaşık bir işi üzerine alan ve bütün işlerinin arasında bu işi gerçekleştiren arkadaşım Serap Mumcu'ya, Yüksek Lisans öğrenimim boyunca hep yanımda olan ve manevî desteğini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili arkadaşım Fatih Tunçkılıç'a, tezimin her aşamasında gösterdiği eşsiz fedakârlıklarla kendi zamanını benim zamanıma katan ve benim için sıkıntılara katlanan sevgili hayat arkadaşım Hacer'e saygı ve sevgi dolu sözlerle teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ayrıca bana kendi seçtiğim tez konusunu çalışma imkânı vererek özgür bir ortamda çalışmama katkı sağlayan Hocam Prof. Dr. Necdet Hayta'ya saygılarımı sunarak teşekkür ediyorum.

Bu çalışmamızda eksiklerin olacağı şüphesizdir. Ancak bu hali ile de yararlı olmasını temenni ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
EK LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
Osmanlı Devleti'nin Yabancı Uzmanlardan Yararlanma Politikası	2
I. BÖLÜM	10
1848 İHTİLÂLLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE MACAR VE LEH MÜLTECİLERİ MESELESİ	10
A. 1848 İhtilâlleri ve Macar Milliyetçi İhtilâl Hareketi	10
B. İhtilâlcilerin Yenilmesi, Osmanlı Devleti'ne Sığınmaları, Rusya ile Avusturya'nın Baskıları ve Osmanlı Devleti'nde Mülteciler Meselesi	17
C. Fuad Efendi'nin Petersburg'a Gönderilmesi, Rusya ile Mülteciler Meselesinin Çözüme Kavuşturulması ve Diplomatik İlişkilerin Yeniden Kurulması	29
D. Avusturya Nezdinde Yapılan Diplomatik Teşebbüsler ve Mülteciler Meselesinin Çözülmesi	32
E. Rusya ve Avusturya İle Yapılan Anlaşmalar Gereği Mültecilerin Kütahya, Halep'e ve Malta'ya Yerleştirilmeleri ve Serbest Bırakılmaları	35
E. 1. Kütahya'ya Gönderilen Mülteciler	36
E. 2. Halep'e Gönderilen Mülteciler	42
E. 3. Malta'ya Gönderilen Mülteciler	46
II. BÖLÜM	50
LEH VE MACAR MÜLTECİLERİNİN İSTİHDAM EDİLDİKLERİ ALANLAR VE BU ALANDA HİZMETLERİ	52
A. ASKERİ ALAN	54
A. 1. Murat Paşa (General Józef Zachariasz Bem)	54
A. 2. Mehmet Sadık Paşa (Michał Czajkowski)	58
A. 2. 1. Kazak Süvarî Alayları	61
A. 3. Nihad Paşa (Seweryn Bilinski)	64
A. 3. 1. Bulgaristan Komiserliği	65
A. 4. Muzaffer Paşa (Władysław Czajkowski)	71
A. 4. 1. Mektep Muallimliği	73
A. 4. 2. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	73
A. 5. Sefer Paşa (Władysław Koscielski)	78
A. 6. Alfred Rüstem Bey (Alfred Bilinski)	83
A. 7. İskender Paşa (Antoni Aleksander Ilinski)	91
A. 8. Avrat Mehmet, Akbaba, Kara Avcı (Karol Brzozowski)	92
A. 9. Ömer Naili Paşa	94

A. 10. İsmail Paşa (General György Kmety)	95
A. 11. Ferhad Paşa (General Baron Maximillian Stein)	97
A. 12. Hurşit Paşa (Richard Debaufre Guyon)	98
A. 13. Tevfik Bey (Theofil Lapinski)	99
A. 14. Wojciech Chrzanowski	100
A. 15. Tadeusz Orzechowski (Oksza, Oksza-Orzechowski)	102
A. 16. Langi Bey (Marian Langiewicz)	102
A. 17. Jaroslaw Romer Merczynski	103
A. 18. Monastyrski Sas (ya da Monastyrski-Sas) Ludwik	103
B. TIBBÎ ALAN	104
B. 1. Macarlı Dr. Abdullah Bey (Dr. Karl Edvard Hammerschmidt)	105
B. 2. Bonkowski Paşa	114
B. 3. Tabip Murat Bey	124
B. 4. Władysław Jabłonowski	125
B. 5. Tabip Hüseyin Bey (Scneider)	125
B. 6. Stanislaw Drozdowski	126
B. 7. Rudolf Gutowski	126
B. 8. J., Karlinski	126
III. BÖLÜM	128
LEH VE MACAR MÜLTECİLERİNİN OSMANLI FİKRÎ HAYATINDAKİ YERLERİ VE ETKİLERİ	128
A. 1. Mustafa Celaledin Paşa (Konstanty Borzecki)	129
A. 1. İlk Görevleri	131
A. 2. Eski ve Yeni Türkler: Türk Milliyetçiliğinin Tarihî, Filolojik ve Etnolojik Kaynağı	142
A. 2. Polonyalı Hayreddin (Karol Karski)	154
A. 2. 1. 19. Yüzyıl Türk-Alman İlişkileri ve Polonyalı Hayreddin Bey	159
A. 2. 2. Şura-yı Devlet, Millet Meclisi ve Polonyalı Hayreddin Bey	165
A. 2. 3. Polonyalı Hayreddin Bey ve Latin Alfabesi	180
A. 3. Kont Leon Valerian Ostrorog	183
A. 3. Konferansları	186
A. 3. 1. Usulü Fıkıh	189
A. 3. 2. Türk Ruhiyatı	194
A. 3. 3. İnkılâp	203
4. Leh- Macar Mültecileri, (Genç Osmanlılar, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki)	212
SONUÇ	215
KAYNAKÇA	218
EKLER	242
ÖZET	268
ABSTRACT	269

KISALTMALAR

A. AMD.	Sadâret Âmedî Kalemi Evrakı
A. DVN.	Sadaret Divan Kalemi Evrakı
A. DVN. HM	Divan-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT.	Sadâret Mektûbî Kalemi Evrakı
A. MKT. HM.	Sadâret Mühimme Evrakı
A. MKT. NZD	Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı
A. MKT. UM	Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayât Evrakı
A. MKT. VL.	Sadâret-Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.DVN.	Bâb-1 Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Evrakı
A.DVN. MHM.	Bab-1 Asafî Mühime Kalemi Evrakı
a.g.b.	Adı Geçen Bildiri
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
A.MKT.	Bâb-1 Âsafî Mektûbî Kalemi Evrakı
A.MKT. DV.	Sadaret Deâvî Kalemi Evrakı
A.MKT. MVL.	Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı
B.	Receb
bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cemâziyelâhir
Ca.	Cemâziyelevvel
DH. SAİD	Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdaresi Evrakı
HR. MKT.	Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı
İ. DH.	İrade Dâhiliye Evrakı
İ. HR.,	İrade Hariciye
İ. HUS.	İrade Hususî Evrakı
İ. MMS.	İrade, Mesail-i Mühime Evrakı

İ. MTZ. CL.	İrade Cebel-i Lübnan Evrakı
İ. MVL.	İrade Meclis-i Vâlâ Evrakı
İ. ŞD.,	İrade Şura-yı Devlet Evrakı
İ. TAL.	İrade Taltifât Evrakı
İ..MMS.	İrade Meclis-i Mahsus Evrakı
İ..MTZ.(01).	İrade Yunanistan Evrakı
İ..MTZ.(04).	İrade Bulgaristan Evrakı
İ..MTZ.CL.	İrade Cebel-i Lübnan Evrakı
L.	Şevvâl
M.	Muharrem
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları Evrakı
MVL.	Meclis-i Vâlâ Riyaseti Evrakı
N.	Ramazan
R.	Rebîyülâhır
Ra.	Rebîyülevvel
s.	Sayfa
S.	Safer
Ş.	Şa‘bân
Vb.	Ve bunun gibi
Vd.	Ve dahası
Y. A. HUS.	Yıldız Sadâret Hususi Mâruzât Evrakı
Y. EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK. ASK.	Yıldız Perakende Askerî Maruzat Evrakı
Y. PRK. AZJ.	Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller Evrakı
Y. PRK. EŞA.	Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik Evrakı
Y. PRK. PT.	Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Evrakı
Y. PRK. SGE.	Yıldız Perakende Saray Görevlileri Evrakı
Y. PRK. SH.	Yıldız Perakende Sıhhiye Nezareti Evrakı

Y. PRK. MYD. Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye
Dairesi Evrakı

Y. YPR. HR. Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Evrakı

Y. YPR. UM. Yıldız Perakende Evrakı Umumi Evrakı

Y..PRK.BŞK. Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti Evrakı

Za. Zilka'de

EK LİSTESİ

1. İkinci Kazak Sûvârî Alayı'nın teşkili hakkından tahrirât
2. General Guyon'un Arabistan Ordusu'nda istidamı
3. Ferhad Paşa'nın askerî meslekte istihdamı
4. Hârâ-yı Humâyûn Nazırı Muzaffer Paşa'ya altın liyakat madalya verilmesi
5. Paris Sıhhiye Konferansına gönderilen Nuri ve Bonkowski Paşa'ya ellişer lira harcırah gönderilmesi
6. Alfred Bey'in Bükreş Sefareti Başkitâbetinde bırakılması
7. Bulgaristan'da kurulması öngörülen komisyona Nihad Paşa ve Fazıl Bey'in tayini
8. Kont Czaykowski'nin Müslüman olduğu
9. Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Muzaffer Paşa hakkındaki şikâyetlerin araştırılması
10. Sefer Paşa'ya Sûvârî Mirlivalığı tevcihi
11. Muzaffer Paşa'nın Cebel-i Lübnan'a mutasarrıf olarak tayin edilmesi isteği.
12. Genaral Josef Bem'in resmi
13. Mehmet Sadık Paşa'nın resmi
14. Mustafa Celaleddin Paşa'nın resmi
15. Sefer Paşa'nın resmi
14. Louis Kossuth'un resmi
15. Macarlı Abdullah Bey'in resmi
16. Hurşit Paşa'nın resmi

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde ihtişam devrinden sonra başlayan bir duraklama ve devamında yaşanan çözülme ile devlet mevcudu koruma işini kendi içinden çıkaracağı çözümlerle yapamayacağı düşüncesine kapılmış ve yeni bir sürecin başlangıç işaretini vermiştir¹. Bu süreç Yenileşme, Çağdaşlaşma, Modernleşme, Batılılaşma ve Islahat Dönemi gibi birçok isimle telaffuz edilmiştir. Sürecin kaynağı, başlangıçta pek belirsiz olmakla birlikte; çözümün içten çıkmayacağı düşüncesinin yerleşmesiyle, yeni kaynağın, batı olacağının işaretleri verildi. Zira Osmanlı Devleti'nin önündeki örnekler batıdaydı. Çünkü güçlü ülkeler örnek teşkilatlarıyla batıyı oluşturunuyordu².

Devletin eski ihtişamına kavuşturulması ya da hiç olmazsa siyasi muhataplarına karşı denk hale getirilmesi kaygıları, devlet adamlarını, batıya karşı öykünür duruma getirdi. Çünkü artık ihtişamlı bir devlet olabilmenin yolu Batılılaşmadan geçmekteydi³.

Batılılaşma ya da çağı yakalama çabalarının Osmanlı Devleti'ne özgü bir durum olmadığını yeri gelmişken hemen söyleyelim. Bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Mesela çağı yakalama gereksinimini ilk duyanlar arasında Rusya ve Japonya da vardır. Ayrıca onlarla birlikte pek çok ülkede geçmişten bugüne Batılılaşma çabaları devam etmiştir. Günümüzde de bu çabayı hâlâ pek çok devlet göstermektedir.

Osmanlı devlet adamları da, devlet teşkilatının, yaşanan ânâ ait bir takım yetersizlikler göstermesi nedeniyle Rusya ve Japonya örneğinde olduğu gibi Batılılaşma sürecini başlatmak için çalışmaya yöneldiler.

¹ “Osmanlı Müesseseleri 16. yüzyıldan itibaren klasikleşme sürecine girdiği için kendini yenileme kabiliyetini kaybetmeye başlamıştı”. Bekir Koçlar, “Osmanlı Yenileşme Hareketi ve Zihniyeti”, **Türk Yurdu**, Cilt:83., Sayı: 401., Ankara 1992, s. 19.

² Dönemin Avrupa'sı Fransa, Prusya, İngiltere gibi güçlü devletlerle anlam bulmaktaydı ve bunlar Avrupa'ydı. Yoksa siyasi, sosyal ve ekonomik olarak bütün Avrupa söz konusu değildi.

³ Aslında Batılılaşma, pozitif (maddî) örüntülerle kurulu bir sistemin inşasını gerektirmektedir. Bu durum Yenileşme, Çağdaşlaşma, Modernleşme, Batılılaşma ve Islahat dönemi gibi adlarda andığımız tarihî sürece anlam ve içerik kazandırılması, bu pozitif (maddî) örüntülerin oluşmasını sağlamaktadır.

Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma, belirgin bir çizgide gitmemiş; çeşitli zamanlarda karşılaşılan bunalımların yeniden şekillendirdiği bir süreç olarak karşımıza çıkmıştır. Temelinde öncelikle askerî, ardından ekonomik ve içtimai sorunlarına devlet, kendi kurumlarının kapasitelerinin yetersiz kaldığını ve çözümün kendi içlerinde bulunamadığını görmüştür. Batı, Osmanlı Devleti için hem bu yetersizliklerin göstergesi; hem de çözüm için yapılması gereken örnek olmuştur.

Osmanlı kurumlarının birçoğunda türlü yetersizlik alametlerinin görülmesi başlı başına başka bir sorun oluşturmuştur. Zira böyle bir yetersizlik hali, bahsettiğimiz gibi içerden bir çözüm üretecek “*nitelikli*”, “*kalifiye*” eleman yokluğuna işaret etmekteydi. Elzem olarak kabul edilen, Batılılaşma için gereklilik olan bu mesele, “*dışarıdan*” getirilecek nitelikli insanlarla çözülebilir düşüncesini ortaya çıkarınca, Batılılaşma için gerekli dönüşüm, batıdan getirilen insanlarla sağlanmaya çalışıldı. Bu da başka bir durumu açığa çıkardı: Zihniyet değişimi⁴. Bu değişim bir anlamda Osmanlı Devleti’nin yabancılardan yararlanma politikasının şekillenmesine hizmet etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin Yabancı Uzmanlardan Yararlanma Politikası

Osmanlı devlet adamlarının yabancı uzmanlardan yararlanma politikasının tarihî geçmişi 18. yüzyılın başlarına doğru gider. 1717 yılında İstanbul’a gelen Rocheford adında bir Fransız zabiti Osmanlı Devleti için rapor hazırlayan ilk yabancıdır. Rocheford, zamanın Sadaret Kaymakamı İbrahim Paşa ile fikir alışverişinde bulunduktan sonra “*Bâbîâli Hizmetinde Bir Ecnebi Askerî Mühendisleri Kıtasının Teşkili*” adında on sayfalık bir rapor sunmuştur⁵.

Yabancı subaylardan yararlanma konusunda başka bir örnek de, yine bir Fransız olan David(Gerçek Paşa)’e ait olanıdır. 1720 yılında David, Osmanlı

⁴ “Rönesans ve Reform hareketlerinin neticesinde batıda meydan gelen yeni mahsuller Osmanlı Devleti’ni etkilemeye başlamıştır. Bu etkilenme III. Selim’e kadar mecburî değişmeden ziyade yenileşme zihniyeti oluşturmaya serbest temayüllerin yönlendirdiği bir değişme hali meydana getirmiştir” Koçlar, a.g.m., s. 19.

⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma** (Yayına Hazırlayan Ahmet Kuyaş) , İstanbul 2002, s. 46-48.

Devleti'ne bir itfaiye takımı kurma önerisinde bulunmuş ve bu itfaiye örgütünü kurmuştur⁶.

1730 yılında Patrona hareketinden sonra Avrupa'nın tanınmış bir Fransız asilzadesi olan Kont Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından Avrupa tarzında humbaracı kıtalarını kurmakla görevlendirilmişti⁷. Sadrazam, Bonneval'in askerlik alanındaki bilgisine ve tecrübesine güveniyordu⁸. Bonneval'in faaliyete girdiği alan lakabıyla özdeşleşen Humbaracı Ocağıydı.⁹ Bonneval humbaracı ocağı için Avusturya ve Fransa'daki örneklerine uygun planlar hazırladı¹⁰.

Tarik Zafer Tunaya, Bonneval için, *“ismini, kostümünü ve itikadını değiştiren bu zat, kafa itibariyle garplı kalmış ve kendisine verilen vazifeleri de bir garplı kafasıyla idare etmiştir”*¹¹ der. Bu söz şüphesiz Osmanlı devlet ricalinin de ihtiyacı olan zihniyeti ifade etmektedir.

Macar devşirmesi olan İbrahim Müteferrika, Osmanlı'da matbaa kurulmasına ilişkin olarak 1732 yılında *“Usûlü'l- Hikem Fi Nizâmü'l Ümem”*¹² (Ulusların Düzeni Üzerine Akıl İlkeleri) adlı 49 sayfalık bir raporu sunmuştur. Bu rapor, İbrahim Müteferrika'nın Avrupa'nın askerî, içtimaî ve bilimsel gelişmeleri hakkında derin bilgilere sahip olduğunu göstermektedir¹³.

⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 9. Baskı, Ankara 2000, s. 47.

⁷ Roderic H. Davison, **Reform In The Ottoman Empire 1856-1876**, New York 1973, s. 21; *“Bonneval Kontu Claude Alexandre Limousin'den gelme bir Fransız generali idi. Osmanlı Devleti hizmetine girdiğinde 52 yaşındaydı”* Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Tarihi**, 7. Basım, (Belkıs Çorakçı Dışbudak), İstanbul 2000, s. 45.

⁸ Durmuş, **a.g.e.**, s.77.

⁹ *“Humbaracı Ocağı, Osmanlı ordusuna her türlü patlayıcı silâh (el bombası, bomba ve mayın) yapmakla görevli idi”* Palmer, **a.g.e.**, s. 45; *“...eski Osmanlı ordu örgütünde çok önemli bir askerî fen kitabı idi”* Berkes, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰ *“Ona göre yapılacak iş Fransız Alman(Avusturya)askerlik yöntemini uygulamaktır”* Berkes, **a.g.e.**, s. 65; Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi”, **Türkler**, Cilt: XII., Ankara 2002, s. 479.

¹¹ Tarık Zafer Tunaya, “Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718- 1839)”, **Tanzimat I**. İstanbul 1999. s. 20.

¹² Berkes, **a.g.e.**, s. 53; Palmer, **a.g.e.**, s. 44.

¹³ Berkes, **a.g.e.**, s. 52.

I. Mahmut döneminde kalifiye eleman yetiştirme amacına matuf eğitim kurumları açılmıştır. 1734 yılında bir Hendesehâne açıldı. Türkiye’de ilk defa teknik bir okul olan Hendesehâne, modernleşme ihtiyacına hizmet edecek olan mühendishanelere örnek olması bakımından önemlidir. Ancak bu okul yeniçerilerin zihniyet engeline takılarak 1750 yılında kapatıldı¹⁴. III. Mustafa döneminde de (1757-1774) Koca Ragıp Paşa’nın gayretleri ile malî, askerî ve eğitim alanında yapılan ıslahâtlar dikkati çekmektedir.

Bu dönemin diğer bir batılı ismi ise Baron de Tott olmuştur¹⁵. 1770 yılında topçu öğretmen sıfatıyla Osmanlı hizmetine giren Tott¹⁶, 25 Ekim 1771 tarihli “*Osmanlı Ordusunun Hali Hazırdaki Durumu ve İyileştirme Yolları Üzerine Düşünceler*” konulu bir layiha düzenleyerek, Osmanlı ordusunda neler yapacağını programını yapmıştır. Bu layihaya göre çalışmalar yürüten Tott, Osmanlı Devleti bünyesinde henüz olmayan Sürat Topçuları adında bir askerî kurum kurdu¹⁷.

Rusların 1783 yılında Kırım’ı almasından sonra Osmanlı Devleti’nde ihtiyaç duyulan reform çalışmaları hız kazandı¹⁸. Rusya’nın her geçen gün Osmanlı Devleti’ni tehdit eder bir pozisyona girmesi nedeniyle Fransa ve İngiltere’nin çıkarları tehlikeye girmişti. Bu yüzden Rusya’nın kontrol altında tutulması konusunda Osmanlı Devleti’ni önemli bir unsur olarak görüyorlardı. Böyle olunca da Osmanlı Devleti’nde yapılacak reformlar konusunda destek olmak için çeşitli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu girişimlerden birisi, Halil Hamid Paşa’nın, Fransa

¹⁴ “... yeniçerilerin tepkisi, ulufeli Humbaracıların modern eğitimden hoşlanmamaları ve ödenek yokluğu gibi nedenlerle 1750 yılında kapandı” Cahit Yalçın Bilim, “Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askerî Okullar”, **Osmanlı**, Cilt: 5. Ankara 1999, s. 237.

¹⁵ Davison, **a.g.e.** s. 21.

¹⁶ “Baron de Tott, yeni istihkâm ve topçu katalarının oluşmasına, eğitilmesine yardım etmiş, top dökülmesini yeniden düzenlemiş ve hendese okulunda bazı dersleri okutmuştur.” Mustafa Şahin, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma Çabaları”, **www.Millî Eğitim Bakanlığı.gov.tr/ yayınlar** (4.12.2005).

¹⁷ Mustafa Kaçar, “Osmanlı Devleti’ne Modern Topçuluğun Girişi (Sürat Topçuları Ocağı), **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I**. Sayı: 31., Ankara 2000, s. 647; Tunaya, “Tanzimat’tan Evvel...”, s. 21-22; Lewis, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁸ Davison, **a.g.e.**, s. 21.

elçiliğinin de yardımıyla, öğretmen olarak Ermeni tercümanlarla çalışan iki mühendis subayıyla birlikte, yeni bir eğitim kursu açılmasıydı¹⁹.

1784 yılında Lüksemburg Dükünün oğlu Due Charles Emmanuel Sgismund de Montmorency de bir ıslahat projesi önerisinde bulunmuştur. Islahat projesinde, 1200 kişi ve bir Fransız subay uzman heyetiyle birlikte, Rodos ya da Girit'te bir karargâh kurulması ve böylece Osmanlı ordusunun modernleştirilmesinin sağlanacağı fikri öneri olarak sunulmuştur.

1784 yılında, verdiği bir dilekçe ile Osmanlı Devleti'ne sığınan General Karlo De Kotzi önemli yabancı danışmanlardan birisidir. Kendisi, II. Joseph tarafından “*azim gadr ü cefa*” ya uğratıldığından Avusturya ordusundan kaçmıştır. Osmanlı Devleti'ne sığındıktan sonra Müslüman olan Kotzi, Osman adını almıştır. Osmanlı Hizmeti'ne giren Osman Bey Sadrazam Halil Hamid Paşa'ya önemli bir layiha sunmuş, bu layihada önemli tespit ve önerilerde bulunmuştur. Osman Bey'in layihasının konusu, ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile siyasî ilişkileri hakkındadır. Layiha bir takım tespit ve öneriler de içermektedir²⁰.

Osmanlı Devleti'nde yabancı uzmanlardan yararlanma geleneği Prusyalı subayların 1789 yılında Osmanlı Devleti'ne gelmeleri ile devam etmiştir. Alman subayların gelişi 19. asır boyunca birkaç kez tekrarlanmış 20. asrın ilk büyük savaşında bu subayların birçoğu Osmanlı ordusunun komuta kademelerinde yer almışlardır²¹.

1841 yılından itibaren Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'da, matematikçi Mister Sang, Tıphane-i Amîra ve Cerrah Paşa-yı Mamûre'de Dimittaşko Morozbeyzade, (sonradan Mehmet Necati adını almıştır) adlı Macar bir tabip, 1831 yılında cephanenin düzeltilmesi için getirilen Fransız uzman Sade de Galiere,

¹⁹ Şahin, a.g.m., (4.12.2005).

²⁰ Kemal Beydilli, “Bonnaval'in İzinde: Muhtedi Osman Bey veya Avusturyalı Fırafî General Karlo De Kotzi”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı XI'den Ayrı Basım, İstanbul 1991, s. 73-101.

²¹ “(Sultan) II. Mahmut, 1836'da Alman İmparatoru III. Wilhelm'den öğretmen istemiş ve Helmunt Von Moltke, Köpke, Laue, Mühlbach, Vincke ve Fisher'den oluşan bir gurup Türkiye'ye gönderilmiştir” Şahin, a.g.m., (4.12.2005).

devletin modernleşmesi konusunda yararlanılan yabancı uzmanlardır. Bunların yanında 19. asırda artan bir şekilde devam eden başka örnekler;

19. asırda yabancılardan yararlanma işi ordu ve ordunun ihtiyaçlarına uygun bir örgütlenmeden başka alanlara da yayılmış, eğitim başta olmak üzere sağlık ve teknik hizmetler içinde de görülmeye başlamıştır. Bunlara örnek vermek gerekirse;

Tarım alanında iki Avrupalı uzmandan ilki olan Dr. Vadi, örnek bir çiftlik kurmak için; Ekerlen adındaki ikinci uzman ise, bağcılık ve ipek böcekçiliğini ıslah ve hastalıklardan korumak için getirilmiştir. Ekerlen tarafından Amerikan Asma Fidanlığı, Numûne, Bağ ve Aşı Ameliyat Mektebi kurulmuştur²².

Yine Gilne'nin önerisi üzerine Fennî Resim ve Mimarisi kuruldu. 1878 yılında kurulan Mekteb-i Fünûn-ı Maliyenin kurucuları arasında Edwards Efendi bulunuyordu. Hukuk Mektebinin başına da aslen Alman olan (Emil) Emin Bey getirildi. Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin öğretmen kadrosunda birçok yabancı uzmana görev verilmiştir. 1892 yılında açılan Gümrük Darülmîmi, Alman uzman Bertran yönetiminde açıldı. Dilsizler ve Körler Okulu'nun kuruluşu dönemin Ticaret Mektebi Müdürü Grati Efendi'nin raporu ile olmuştur. Gülhane Askerî Tababet Tatbikatı Mektebi ve Seririyatının yönetimine Alman Prof. Rider ve Alman Dr. Dayke getirilmiştir. Türkiye'de ilk Orman Mektebi'nin kurucusu da Louis Assy'dir. Sir Frey, 1909 yılında Türkiye'de kız okullarının düzeltilmesi hakkında Maarif Nezâreti'ne bir rapor sunarken; Dr. Wieting, "*Tahsil-i Tababetin Islahı Hakkında*", M. Lukas da, "*Sanayi Okullarının Islahı Hakkında*" raporlar sunmuştur. Müzik alanında gerek danışmanlık, gerek öğretmenlik, gerekse yöneticilik yapmış olan Fransız uyruklu Moniseur Manguel, İtalyan Giuseppe Donizetti, İtalyan Callisto Guatelli, Fransız d' Arenda Paşa, gibi isimler kısaca bu listeye alınabilir²³.

Burada genel olarak değindiğimiz bu örnekleri şu şekilde gruplandırabiliriz.

1. Mühendisler

²² Şahin, a.g.m., (4.12.2005).

²³ a.g.m., (4.12.2005).

2. Modern savaş sanatını öğretecek subaylar
3. Çeşitli iş kollarında çalışacak kalifiye işçiler
4. Tabip ve cerrahlar

Bunların geliş şekilleri de dört guruba ayrılabilir.

1. İlgili devletlerin İstanbul'daki elçileri aracılığıyla getirilenler²⁴
2. Devlet adamlarının girişimleriyle gelenler
3. Yurt dışındaki elçiler aracılığıyla çağrılanlar
4. Kendiliğinden işçi olarak gelenler. Bu listeye, ülkelerinde siyasî suçlu durumuna düşerek ülkelerini terk ederek gelenler de eklenebilir.

Bütün bunlara bakıldığında Osmanlı devlet adamlarının yabancı uzman ve işçilerin Osmanlı hizmetinde çalıştırılmaları konusunda oldukça istekli göründükleri anlaşılır. Bu durumun nedeni, satır aralarında da çoğu kez değindiğimiz gibi, Osmanlı Devleti'nin, teknik manada dönüşümü sağlayacak kalifiye elaman yetiştirme konusunda yetersiz kalması ve bu konuda batının üstünlüğünü mutlak olarak kabul ettiği gerçeğinin anlaşılması önemli rol oynamasıdır.

Yukarıdaki listeye, beşinci bir gurubu da eklemek gerekmektedir. Zira tezimizin temelinde bu gurubun Osmanlı Devleti hizmetine girmesiyle fıkri ve yapısal dönüşüm için ortaya koyduğu çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar 1848 ihtilalleri sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınan Leh (Polonyalı) ve Macar mültecilerdir²⁵.

Mülteciler birçok farklı mesleklere sahip olan insanlardı. Bunlar çeşitli rütbelerde subaylar, doktorlar, eczacılar, mühendisler, mimarlar, ekonomistler eğitimciler, sanatçılar, yazarlar ve sarraçlar, çiftçiler, ayakkabı ustaları, denizciler,

²⁴ Özellikle Fransız ve İngiliz elçi ve konsoloslar Osmanlı Devleti'nin Rusya tehlikesine karşı güçlü bir duruş sergileyebilmesi için teknik manada birçok alanda modernleşmesini, kendi çıkarları açısından gerekli gördüklerinden, Osmanlı Devleti'ne kalifiye eleman getirmişlerdir.

²⁵ Davison, **a.g.e.**, s. 76; Macar ve Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları ya da ilerleyen süreçte gönüllü olarak gelmeleri konusunu her ne kadar 1848 ihtilalleri sonrası diye telaffuz etsek de, bunu 19. asırda vuku bulan 1831, 1848, Polonya'da 1863 ve bu ihtilaller arasında sığınan ya da gönüllü olarak gelenler şeklinde belirlemek daha doğru olacaktır. Ancak bu sığınma ve gönüllü gelişlerin kırılma noktasını 1848 ihtilalleri oluşturmaktadır. Tezimize vereceğimiz ad da bu minvalde olacaktır.

marangozlar, baytarlar, lokantacılar, değirmenciler, arabacılar, mücellitler, duvar kâğıdı ustaları gibi birçok dalda yetişmiş zanaatkârdı²⁶.

Bunlar hakkında genel bir bilgi vermek gerekirse, büyük çoğunluğunun kalifiye eleman olarak yetiştikleri birer meslekleri vardı. Hemen birçoğu profesyonel okullarda iyi birer eğitim almışlardı.²⁷ Mültecilerin askerî anlamda hem teorik hem de pratik²⁸ olarak aldıkları eğitimle Osmanlı Devleti'nde önemli yerlerde görev aldıklarını görmekteyiz.

Tanzimat'la birlikte yoğun bir ıslahat dönemine giren Osmanlı devlet adamlarının, anlaşılaçağı üzere ıslahatları gerçekleştirecek kalifiye elemanlara ihtiyaç duymaktaydı²⁹. Bu ihtiyaç için bu mültecilerin kullanılması akıllıca bir işti, çünkü hedeflenen dönüşümün sağlanması gerekiyordu. Mültecilere insanî amaçlarla sahip çıktıktan sonra, başta padişah olmak üzere Osmanlı devlet adamları mülteciler meselesinin bitmesini beklemeksizin onların birikimlerinden yararlanmak istediler. İlk dönem Osmanlı hizmetinde bulunmak için Müslüman olmak şartı aranmaktaydı. Bu durum III. Selim'den sonra değişmiştir. Bu durum yabancıların Osmanlı hizmetine girme işini kolaylaştırmış ve daha istekli bir şekilde hizmete girmelerine vesile olmuştur desek pek yanlış olmaz.

Osmanlı Devleti'nin yabancı uzmanlardan yararlanma politikasının temel nedeninin reform sürecinde ihtiyaç duyulan nitelikli eleman yokluğu olduğunu satırlar arasında belirtmiştik. Durum böyle olunca Osmanlı Devleti'ne sığınan nitelikli bir topluluğun, devlet adamları için ne kadar önemli bir kaynak olduğu da ortaya çıkmış olmaktadır. Böyle bir kaynağın yetiştirilmesi için en az yirmi beş yıllık

²⁶ Bayram Nazır, **Mülteciler Meselesi (1845-1851)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1999, s. 339, 345-348, 360-374.

²⁷ Kemal Karpat, "Kossuth İn Turkey: The İmpact Of Hungarian Refugees İn The Ottoman Empire 1849-1851", **CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar arası Komitesi VII. Sempozyum Bildirileri**, Yayına Hazırlayanlar: Jean Bacque, Louis Gramment, İlber Ortaylı, E. Van Danzel, Ankara 1994, s. 119.

²⁸ 19. asrın ihtilâller asrı olduğu çoğumuzun malumudur. Bu ihtilâller ya da ihtilâl girişimleri çoğu kez de küçük ya da büyük çaplı savaş veya karşı koyma durumunu beraberinde getirmiştir. Bundan dolayıdır ki, Macar ve Polonyalı mülteciler, teorik olarak aldıkları iyi askerlik eğitimlerini bu ihtilâl veya ihtilâl girişimleri sırasında pratiğe dökmüşler ve böylelikle askerî eğitimlerinin tam anlamıyla almışlardır.

²⁹ Karpat, a.g.b., s. 119.

bir zaman gerektiğinden nitelikli eleman için mülteciler önemli bir örnekti. Bunların devlet hizmetine alınması ile Tanzimat'ın reform dönemi önemli bir kaynağa sahip olmuştur³⁰.

Tezimizi 1848 İhtilâlleri ve Osmanlı Devleti'nde Leh ve Macar Mülteciler, Meselesi, Leh ve Macar Mültecilerinin İstihdam Edildikleri Alanlar ve Bu Alandaki Hizmetleri ve Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Fikrî Hayatındaki Yerleri ve Etkileri şeklinde üç bölüme ayırdık. Bunun yanında alt başlıklarla alanları geniş bir şekilde ele alarak ilgili kişilikleri bu alanlarda incelemeye çalıştık. Bu alanlar arasında ordu ki, en geniş alanı oluşturur³¹. Bunun yanında genel olarak tıbbî alanı altında doktorluk, eczacılık, veteriner alanı gibi ayrı kişilikleri ele aldık. Yine bunlara ek olarak Leh ve Macar Mültecilerinin yukarıda sayılan alanlar dışında gerek sivil ve gerekse resmî görevlerde bulunmuş kişiliklere elimizdeki bilgi ve belgeler nispetinde değinmeye çalıştık.

Çalışmamızın içeriğini oluşturan kişiliklerin büyük bir çoğunluğu Leh mültecilerindendir. Bunun nedeni, yüksek rütbe subayların çoğunluğu Leh mültecilerinden oluşmasıdır³². Ancak Macar mültecilerinin, sayıca en az Leh mültecileri kadar olmasına rağmen, ya yüksek rütbe sahibi olmamaları³³ ya Osmanlı topraklarından erken ayrılmaları ya da Osmanlı hizmetinde iken erken vefat etmeleri³⁴ nedeniyle Osmanlı modernleşmesine katkılarının kısıtlı olması tezimizin içeriğini oluşturan mültecilerin çoğunluğunun, Leh mültecilerden oluşması sonucunu doğurmuştur.

³⁰ Osmanlı Devleti'nin mülteciler meselesine, böyle bir düşünceyi gerçekleştirmek için dâhil olduğunu söylemek gerçekçi olmaz. Ancak meselenin aldığı son şekil dolayısıyla, Osmanlı Devlet felsefesinin devreye girip mültecilere sahip çıktığını, bunun yanında süreçte mültecilerin Osmanlı vatandaşı olmak durumuna geldiği göz önünde bulundurulmalıdır.

³¹ Her ne kadar ordu içindeki meslekler çeşitlense de ordu içinde görevlendirildiğinden biz Ordu Alanı başlığı altında ele aldık.

³² Başta Mehmet Sadık (Czaykowski), İskender Paşa (Koscielski), Nihad Paşa (Bilinski) olmak üzere birçok yüksek rütbeli subay Lehli idi.

³³ "...hemen hepsi 1848 devrimi fiyaskosundan sonra ülkelerinden kaçmış Macarlardı. Lehlilerin sayısı biraz azdı. Ama yüksek rütbelerde olduğu için kendilerine daha fazla güveniliyordu" İvo Andrić, **Ömer Paşa**, (Çeviren Ali Berkay), İstanbul 2004, s. 35.

³⁴ Hurşit Paşa (General Guyon), Ferhad Paşa (General Stein), İsmail Paşa (General Kmety) İskender Paşa (General Balog), Şahin Paşa (Felix Klemens) gibi isimler ya erken yaşta vefat etmişler ya da Osmanlı hizmetinden çabuk ayrılıp gitmişlerdir.

I. BÖLÜM

1848 İHTİLÂLLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE MACAR VE LEH MÜLTECİLERİ MESELESİ

A. 1848 İhtilâlleri ve Macar Milliyetçi İhtilâl Hareketi

1789 Fransız Büyük İhtilâli sonrasında ortaya çıkan yeni kavramlar, XIX. Yüzyıl Avrupa içtimaî ve siyasî hayatında değişik oluşumlara zemin hazırlamıştır. Bunların en önemlileri arasında liberal ve milliyetçi talepler yer almaktadır. Bu taleplerin fikirden fiile çıkmasında 1815 Viyana Kongresi'nde alınan kararlar ve statükoların çizdiği sınırlara tepkiler önemli bir neden olmuştur. Bu kongrede sergilenen tutum ve davranışların 1789 Fransız Büyük İhtilâli'nde ortaya konulan prensiplerle ki, başta özgürlük düşünceleri benimsemiş olan Avrupa, bu yeni otoriteye karşı tepki meydana getirmişti. Ortaya çıkan bu tepki, taleplerin daha da güçlenmesine sebep olmuş¹ ve ilk olarak 1830 Liberal İhtilâlleri'nin meydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır². 1830 İhtilâlleri Fransa, Belçika ve İspanya gibi ülkelerde çok sınırlı bir başarı kazanmış; istenilenlerin büyük bir kısmı elde edilememişti. Ancak asıl önemlisi, bu ihtilâllerin bıraktığı derin etki olmuştur³. Bu derin etkinin 1848 İhtilâllerinin meydana gelmesinde açık kapı bıraktığı şüphesizdir. 1830 İhtilâllerinin genel bir başarı sağlayamaması, 1848 İhtilâllerinin Avrupa'yı daha derinden etkileyeceğini göstermekteydi. Yıl 1848'i gösterdiğinde bu durum daha da iyi anlaşılmıştır. Sonuçta 1848 İhtilâlleri düşünüldüğü gibi Avrupa'yı daha derin bir suretle etkilemiş, sosyalist ve demokratik düşünce kulüplerinin, yayın organlarının ve sendikalarının etkisiyle bütün Avrupa sathında baş göstermiştir⁴.

Millî taleplerin ağır bastığı 1848 İhtilâlleri, Avrupa'da birçok ülkede olduğu gibi Avusturya İmparatorluğu'nda da; Macar milliyetçilerinin Avusturya

¹ Rifat Uçarol, **Siyasî Tarih**, Ankara 1979, s. 77.

² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914**, Ankara 1997, s. 111; Cezmi Karasu, 1848 İhtilâllerinin Osmanlılar tarafından Algılanışı", **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I**, Sayı: 31., Ankara 2000, s. 233.

³ Uçarol, **a.g.e.**, s. 81.

⁴ Abdullah Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı yada 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", **Belleten**, Cilt: LXI., Sayı: 231'den ayrı Basım, Ankara 1997, s. 339-340.

İmparatorluğu'ndan bağımsızlığın temini maksadıyla⁵; Avusturya'ya karşı kendini gösterdi⁶. Macaristan'da 1848 İhtilâlleri, 1848 Mart ayında başladı⁷.

Macaristan'da, bu ayaklanma girişiminin fikrî, yani entelektüel birikimlerinin, 19. yüzyıl başında oluşmaya başladığını görmekteyiz. Macaristan'da ortaya çıkan reform hareketleri, bu entelektüel birikimin birer tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir anlamda “*Macar aydınlanması*” diye tarif edebileceğimiz bu gelişim 1830 ve 1848 ihtilâl girişimlerinin enerjisini oluşturmuştur⁸. Macaristan'daki bu değişimin maddî yönü, sanayileşme ve kentleşmede yaygınlaşmaktaydı⁹. İşte bu değişimin getirdiği enerji Macarları önce 1830, ardından da 1848 ihtilâl girişimlerine sürükledi.

Macarlar, 1848 yılında kendilerine mahsus ve sırf Macarlardan oluşan bir kabine istediler¹⁰. Muhalefet lideri olan Louis Kossuth yüksek tabakaya verilen imtiyazların ve ağır vergilerin kaldırılması, basına hürriyet verilmesi ve bir anayasa hükûmeti sistemi kurulması yönünde teklifler sundu¹¹. İmparator Ferdinand bu teklifi başlangıçta kabul etti ve 17 Mart 1848 tarihinde Kont Batthyany başkanlığında ilk

⁵ “Bilindiği üzere 1848 yılında Avrupa'nın birçok ülkesinde ayaklanmalar meydana gelmiştir, ama bu ayaklanmalar esasen burjuva sınıfının aristokrat sınıfından hak talep etmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Fakat 1848 yılında Macaristan'da meydana gelen ayaklanma bir sınıfsal mücadeleden çok, milliyetçi bir ayaklanmadır. Bu ayaklanmaya katılanların esas amacı tam bağımsız Macaristan hayalinin gerçekleşmesidir; yani Avrupa'da sınıfsal bir niteliğe bürünen ayaklanmalar, Macaristan'da tam tersine milliyetçi bir niteliğe bürünmüştür” İsmail Doğan, “XIX. Yüzyıl Macar Tarihî Romanında Türkler”, **Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (24-26 Nisan 1996)**, Ankara 1998, 398.

⁶ İbnülemin Mahmut Kemal, **Osmanlı Devleti’nde Son Sadrazamlar**, Cüz: I., İstanbul 1955, s. 150; Vedat Onur, **Tanzimat Döneminin Unutulmaz ve Büyük Devlet Adamları**, İstanbul 1964 s. 82; Nejat Göyünç, “1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep’e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar”, **Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs 3 Haziran 1976)**, İstanbul 1976, s. 174; Hamza Güner, **Tarihte Kütahya**, 1935, s. 13; F. Orhan Köprülü, “Fuat Paşa”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: IV., İstanbul 1945, s. 673.

⁷ John H. Komlos, **Kossuth İn Amerika 1851-1852**, Newyork 1988, s. 35.

⁸ Pal Fodor, “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi”, Sayfa: 43-53, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Kütahya 2002, s. 43-47.

⁹ Doğan, a.g.b., s. 398.

¹⁰ “...1848’de Macarlar kendülerine mahsûs olmak üzere sırf Macarlardan mürekkep bir kanine istediler. İmparator Ferdinand bu talebe evvelâ muvafakat etti...”. Ahmet Refik, **Türkiye’de Mülteciler Meselesi**, İstanbul 1926, s. 5.

¹¹ Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 341.

Macar kabinesi kuruldu¹². Kossuth da ilk kabinenin Maliye Bakanı oldu.¹³ Ancak Ferdinand'ın bu kararından pişman olması uzun sürmedi. Verdiği sözü tesirsiz bırakmak için¹⁴ Hırvat milliyetçiliği ile tanınan Jozef Jellacsics'i 23 Mart 1848 tarihinde Macaristan'a Başkomutan (Ban) olarak atadı¹⁵. Ban Macaristan'ı işgâl etti ve Macaristan'ın¹⁶ her tarafında idare-i örfiye ilan etti¹⁷. Yeni Ban Viyana'dan aldığı emirleri yerine getirmek için Macaristan aleyhinde çalışmalara derhal başladı. Toprakların gerçek sahibi olan Macaristan Hükûmeti'nin emirlerini dikkate almadı, sert tedbirlere başvurdu¹⁸. Macaristan Nador'u Ferenc Karoly, Ban ile Batthyany arasında uzlaşma teşebbüsünde bulunmak maksadıyla her ikisini de İnnssbruck'a davet etmesine rağmen, Jellacsics bu davete icabet etmeyerek faaliyetlerine devam etti. Ban Jellacsics, 29 Mayıs 1848 tarihinde Hırvatistan'ın, Macaristan'dan ayrılarak Viyana'ya bağlandığını ilan etti.

Güneyde Sırlar, Macaristan aleyhine ihtilâl hareketine girişerek Jellacsics'e yardım edeceklerini açıkladılar. Sırlar bu hareketlerinde Viyana'dan destek görüyorlardı¹⁹. 15 Mayıs 1848 tarihinde de Rumenler, Macaristan'la millî birlik içinde olmayı reddederek İmparatora itaat edeceklerini ve Macarları tanımadıklarını

¹² Charles Brevning, **The Age Of Revolution and Reaction 1789-1850**, United Stated Of America, 1970, s. 248.

¹³ Göyünç, a.g.b., s. 174; Uçarol, a.g.e., s. 85; Armaoğlu, a.g.e., s. 151; Nurdan İpek, "1848 Macar Leh Mültecileri Meselesi" www.geocities.com/begunay/211.htm; Abdullah Saydam, "Kütahya'da Mülteci bir Cumhurbaşkanı Louis Kossuth", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 28., Sayı: 167., İstanbul 1997, s. 5; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 341; Robert Hermann, **Doğumunun 200. Yıl Dönümünde Louis Kossuth 1848-1849 Macar Özgürlük Savaşı**, (Çeviren Yılmaz Gülen), Budapeşte 2003, s. 55-58; Genelkurmay, **Tarihte Türk- Macar İlişkileri**, Ankara 2002, s. 51.

¹⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 5., (6. Basım), Ankara 1994, s. 213.

¹⁵ "... Slav'ın kendi memleketlerine başkumândan nasb edilmesini 'âdetâ bir hakâret add ettiler. İmparator'a karşı koymak Lui Kossuth Macarların başına geçti. Teşkil edilen (Müdâfa'â Komitesi) 'ne reis oldu...' Ahmet Refik a.g.e., s. 5; F.Eckhart, **Macaristan Tarihi**, (Çeviren: İbrahim Kafesoğlu), Ankara 1949, s. 205; Ziya Şakir, "Türkiye'ye İlticâ Eden Macar Büyükleri", **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı: 30., İstanbul 1952, s. 1529; Uçarol, a.g.e., s. 86 Armaoğlu, a.g.e., s. 152; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 341; Bayram Nazır, **Mülteciler Meselesi 1849-1851** Erzurum 1999 (Basılmamış Doktora Tezi), (Bu tez biz çalışmamızı sonlandırdığımız sırada Osmanlı'ya Sığınanlar adıyla yayımlandı.) s. XV; Genelkurmay, a.g.e., s.51-52.

¹⁶ Zoltan Halász, **Hungary**, (English Translation By Zsuzsa Béres), Fourht Edition, Budapest 1998, s. 22.

¹⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Kütahya Şehri**, İstanbul 1932, s. 276.

¹⁸ Eckhart, a.g.e., s. 205-206.

¹⁹ Nazır, a.g.t., s. XV.

ilan edip karşı harekete geçtiler. Şüphesiz Rumenlerin de arkasında Viyana vardı. Hareket Viyanalı komutanlar tarafından idare ediliyordu²⁰.

Macaristan'da meydana gelen bu hareketlilik Macar Hükûmetinin, memleketi ve kendi itibarını savunmasını zorunlu bir hale getirdi. İlk olarak Karoly başkanlığında toplanan vekiller heyeti, uzlaşma teklifini reddeden Jellacsics'i azleden bir krallık beyannâmesinin çıkarılmasını kararlaştırdı ve beyannâme hazırlandı. 18 Haziran 1848 tarihinde Jellacsics'in azledildiği ilan edildi²¹. 14 Temmuz 1848 tarihinde 200.000 kişilik bir savunma ordusu ve müdafaa komitesi kurulması²² ve komitenin başına da Kossuth'un geçmesi kararlaştırıldı. Bu çabaların ve kararların arkasındaki en aktif kişi, kuvvetli bir hatip ve genç bir avukat olan Lajos Kossuth'tu²³.

Kurulan bu ordu tecrübesiz olmasına rağmen, başlarda Jellacsics'in ordusu karşısında başarılı oldu²⁴. Ancak Jellacsics'in emrine verilen yeni kuvvetler karşısında daha fazla başarılı bir hareket sergileyemedi ve ihtilâlcilerin mukavemetinin kırılmasına sebep oldu. Zaten esas ordu Viyana emrinde İtalyanlara karşı savaşıyordu²⁵. Bu mağlubiyette Viyana'dan gönderilen Windischgratz komutasındaki orduların Jellacsics'e katılması önemli bir etken olmuştu²⁶. Bu birleşmiş ordu, 15 Ocak 1849 tarihinde Macaristan başkentine girdi²⁷. Batthyany'nin teşviki ile bizzat kendisinin de iştirak ettiği Macar azalarından oluşan heyeti reddederek hiçbir şart öne sürmeden teslimini istedi²⁸. Ancak Györgi'nin komuta ettiği Macar birlikleri, silinme durumuna gelen ihtilâl girişimine canlılık getiren bir hareket ile Korgeneral Schlick'in ordusunu yenmeyi başararak Peşte'yi alıp General

²⁰ a.g.t., s. XV.

²¹ Eckhart, a.g.e., s. 206.

²² Eckhart, a.g.e., s. 206; Şakir, a.g.m., s. 1528; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 341; Ayhan Öztürk, "1848 Macar Ayaklanması ve Avrupa Devletlerinin Tepkileri", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: I, Sayı 3., Ankara 1997, s. 122.

²³ Armaoğlu, a.g.e., s. 151.

²⁴ Eckhart, a.g.e., s. 210; "...Macarların ilk zafer haberleri Türkiye'de alâka ve sempati ile karşılanmış hatta, Mustafa Reşid Paşa memnuniyetini saklayamamıştı...", Sinan Kenualp, "Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa", **Belleten**, Cilt: 136., Ankara 1970, s. 430.

²⁵ Nazır, a.g.t., s. XVI.

²⁶ Brevning, a.g.e., s. 249-250; Halász, a.g.e., s. 23.

²⁷ Kossuth Printing House, **The History Of Capital Budapest**, Budapest 1973, s. 34.

²⁸ Eckhart, a.g.e., s. 210.

Klapka'nın komuta ettiği ordu ile birleşti. İhtilâl hareketinin lideri Kossuth, birleşen bu ordunun kumandasını 1831 Leh ayaklanmasını idare etmiş olan Henrik Dembinszky'ye verdi. Ancak Dembinszky'nin bu orduyu sevk edecek bir nitelik taşımadığının anlaşılması üzerine bu görev tekrar Györgi'ye verildi.

Bu sıralarda Windischgratz, ihtilâlin tamamıyla bastırıldığı haberlerini Omütz'e bildiriyordu²⁹. Bu haberler üzerine 4 Mart 1849 tarihinde bir anayasa ilan edilerek Macaristan'ın eskiden idare edildiği şekliyle idaresine devam edileceği anayasa hükmü olarak kondu.

Bu anayasa yürürlüğe konadursun György'nin Hatvan, Tapiobicske Isgzeg, Vac, Nagysallo ve Komarom zaferleri sonucunda Avusturya orduları Pozsony'i sıkıştırmış, 1831 İhtilâli girişiminin önemli kumandanı General Bem, Erdel'i İmparatorluk ordularından temizlemiş; Sırlar da mağlup edilerek Macaristan'da ihtilâl hükûmetinin kontrolüne girmişti³⁰.

Viyana'nın tahmininin aksine, ihtilâlcî hareketin bu kadar başarılı olması; hem Macarlar ile Avusturya arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasına neden olmuş³¹; hem de Fransuva Jozef Felik, Schwarzenberg'in tavsiyesiyle³², yapmak istemediği bir işi yapmak, Ruslardan yardım istemek zorunda kalmıştı³³.

Bu zaferler sonrasında Başkahraman Lajos Kossuth'un önerisiyle 14 Nisan 1849 tarihinde Macaristan'ın bağımsızlığı ilan edildi³⁴. Kossuth da Macaristan geçici Cumhurbaşkanı oldu³⁵. Bu yardım talebini bir fırsat olarak gören Rus Çarı I.

²⁹ Öztürk, "1848 Macar Ayaklanması...", s. 123.

³⁰ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6., Eckhart, **a.g.e.**, s. 211; Göyünç, a.g.b., s. 173.

³¹ Nazır, **a.g.t.**, s. XVII.

³² **a.g.t.**, s. XVII.

³³ Güner **a.g.e.**, s. 13; Eckhart, **a.g.e.**, s. 212; Karal, **a.g.e.**, s. 214; Funda Soysal, "150. Yılı Dönümünde 1848 İhtilalleri", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 54., İstanbul 1998, s. 31; Naciye Güngörmüş, "1848-1849 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı Macar Dayanışması", **Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: I., Sayı: 12., Ankara 1999, s. 132; Göyünç, a.g.b., s. 173; İpek, a.g.m.; Yaşar Yücel, - Ali Sevim; **Türkiye Tarihi**, Cilt: 4., Ankara 1992, s. 269.

³⁴ Kossuth Printing House, **a.g.e.**, s. 35; Komlos, **a.g.e.**, s. 33.

³⁵ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 277; Şakir, a.g.m., s. 1539; "Macar Mültecileri Kütahya'da", **Aksu**, Cilt: I., Sayı: V., Kütahya 1965, s. 4; Göyünç, a.g.b., s. 173; Abdullah Saydam, "Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi", **Toplumsal Tarih**, Cilt: IV., Sayı: 24., İstanbul 1995, s.16; Abdullah Saydam, "Kütahya'da Mülteci bir Cumhurbaşkanı Louis Kossuth", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 28., Sayı: 167., İstanbul 1997 s. 261; Soysal, a.g.m., s. 31; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s.

Nikola³⁶, Yeğeni İvan Paskieviç'i komutasındaki 200.000 kişilik bir ordu ile Avusturya'nın yardımına gönderdi³⁷. Haynau komutasındaki birliklerle birlikte Macarların karşısına 370.000 kişilik bir ordu çıktı³⁸. Bu büyüklükte bir ordunun karşısında Macar ihtilâlciler ordularının pek şansı olmayacağı açıktı. Gelişmelerin Macaristan'ın aleyhine döndüğü bir sırada Macarların en son ve büyük zaferi, Budin kalesini işgâl etmek oldu. Ancak bu da geçici bir durumdu. Macar orduları birleşik Rus-Avusturya orduları karşısında yenilmeye başladı. Bu ordular Macar ordusunun karşısında fazla bir direnişle karşılaşmaksızın Macaristan'a girdiler³⁹. İhtilâlciler asıl bundan sonra ciddî bir kıyamla karşı karşıya kaldılar⁴⁰. Radetzky bu durumu, "*Ben nizâm adamıyım ve müsterih vicdanla yüzlerce insanı kurşuna dizdiriyorum. Çünkü kat'î kanaatime göre, her türlü müstakbel ihtilâlin önünü almak için tek çare budur*" şeklinde açıklıyordu⁴¹.

Macar hareketi, böyle kanlı bir şekilde bastırıldıktan sonra Macarlar ve onlara yardım eden Lehli ihtilâlciler Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başladılar⁴². Macar sınırı Eflâk tarafında açık olduğu için Sultan'ın birlikleri buradan giren mültecilere

341; Öztürk, "1848 Macar ayaklanması...", s. 123; Nazır, **a.g.t.**, s. XVII; Öztürk, "1848 Macar Ayaklanması...", s. 123; Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 52; Halász, **a.g.e.**, s. 23.

³⁶ "...1848 ihtilâli sırasında Macarların ayaklanmalarını bastırmayı kendisi için bir fırsat bilen Nikola I., 1849'da Macaristan'a girerek Habsburg İmparatorluğu'nu çökmekten kurtarmış...", Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 68.

³⁷ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı: 27., Ankara 1989, 19; "Avusturyalılar Macarların terbiyesinden aciz kalmağla Rusyalı Macaristan üzerine iki yüz bir nefer sevk etti. Macarlar naçar kalarak birçoğu Devlet-i Aliyye'ye iltica eylediler...", Cevdet Paşa, **Tezâkir-i Cevdet 1-12.**, 3.Baskı, Ankara 1991, s. 12. Kunalp, **a.g.m.**, s. 430; Saydam, "Müslüman Olan...", s. 16; "...Haziran ayında Habsburglar devrimlerin en büyük düşmanı Rusya Çar'ından yardım isteyince, Macar devriminin sonunun geldiği belli oldu...", Soysal, **a.g.m.**, s. 31; Öztürk, "1848 Macar Ayaklanması...", s. 124; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 342; Halász, **a.g.e.**, s. 23; Mehmet Saray, **Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, 2. Baskı, Ankara 2004, s. 123.

³⁸ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 277; Eckhart, **a.g.e.**, s. 212.

³⁹ "...Paskieviç kumandası altında 200.000 kişilik Rus ordusu Macaristan'a girdi. Macarlar büyük kahramanlıklar gösterdikleri halde bu fâ'ik kuvvetlere karşı duramadılar (Temeşvar) süküdü etti...", Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6.

⁴⁰ "... ric'ate mecbur olan Macar ordusu Ruslara teslim oldu; Avusturyalılar pek çok Macar zabıtlarını astılar ve bir çok Macar vatan sever habs eylediler...", Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 277; İsmail Çakır, **Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995, s. 27.

⁴¹ Eckhart, **a.g.e.**, s. 213.

⁴² Sir, G.P. Guach Wardaw, **The Cambridge History Of British Foreign Policy (1783-1919)**, Volume II., (1815-1866) Londra 1923, s. 318-319; Brevning, **a.g.e.**, s. 251; Komlos, **a.g.e.**, s. 34; Güngörmüş, "1848-1849 Macar Özgürlük...", s. 132; Halász, **a.g.e.**, s. 23; Saray, **a.g.e.**, s. 123.

izin verdiler. Mülteci meselesindeki ilk Osmanlı iyiliği bu mültecilere kapılarını açmakla başlar⁴³.

Macar Milliyetçilerinin bu ihtilâl girişiminin Avusturya İmparatorluğu'nda bu kadar zor günlerin yaşanmasına sebep olması⁴⁴ bir yana, Balkanlarda emeli olması sebebiyle Rusya'yı, Macaristan'ın, Osmanlı toprağı olan Eflâk Boğdan'a yakın olması dolayısıyla da Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendirmektedir⁴⁵. Rusya için bu ihtilâl hareketinin başarıya ulaşması neticesinde Eflâk Boğdan'a asker çıkarmak için iyi bir fırsattı⁴⁶. Yine aynı başarı, ihtilâl hareketlerinin, Osmanlı Devleti topraklarına sirâyet etmesi ve Eflâk Boğdan topraklarına yayılmasına sebep teşkil edecek bir hâl alması nedeniyle, Osmanlı Devleti için de önemli bir durum arz etmeye başladı. Zira Osmanlı devlet adamları ilk başlardan itibaren buna dikkat ediyordu.⁴⁷ Dolayısıyla Macaristan ihtilâli bu üç devlet için umumî bir mesele halini aldı.

Sonuçta korkulduğu gibi oldu. İhtilâl hareketi Eflâk Boğdan'a sirayet etti⁴⁸. 9 Haziran 1848 tarihinde Eflâk Boğdan'da ihtilâl hareketi başladı⁴⁹. Bu durum karşısında güneyden Osmanlı Devleti, kuzeyden de Rusya Eflâk Boğdan'a asker çıkardı⁵⁰.

⁴³ Güngörmüş, a.g.m., s. 132.

⁴⁴ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 340.

⁴⁵ Karasu, a.g.m., s. 236.

⁴⁶ "...1829 yılından itibaren Eflâk Boğdan Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla imzaladığı Edirne Anlaşması mucibince, Osmanlı hâkimiyetinde Rus korumasında idi...", Dan Berindei, "Osmanlı Devleti ve Eflâk'taki 1848 İhtilâli", **XII. Türk Tarih Kongresi**, (14-18 Ekim 2000), Cilt III., Kısım I., Ankara 2002, s. 133.

⁴⁷ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 344.

⁴⁸ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6.

⁴⁹ Berindei, a.g.b., s. 134.

⁵⁰ Göyünç, a.g.b., s. 174; Bu konu hakkında yapılan, "Macarlar kendileri dayanabilir ve Polonya'yı da ayaklandırabilirse, bu durumun, her bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına olacağı, aksi halde Rusya'nın, Macaristan'ın sukûtunu sağlamak bahanesiyle, Eflâk, Boğdan Sırbistan'ı işgal ve bunların, Rusya'ya katılmaları gerektiğini devletlere kabul ettirerek, Kırım ve Polonya gibi, Türkiye'nin mahvına çalışacağı, Avrupa dengesinin, kesin olarak, Macar davasının, Macarlar lehine bağlı bulunduğu, bunun için de, Bab-ı Ali'nin bu davayı desteklemesi gerektiği; bundan, Çerkes harekâtına hız vermesi, Polonya'da bir ayaklanma hazırlamak için, Polonyalılarla Macarlara yardım etmesi lazım geldiği, bu nedenle Bab-ı Ali'nin, bir an evvel bilfiil harekete geçmesi, Macaristan, Polonya ve Kafkasya'nın hâmisi olduğunu göstermesi ,böyle bir davranışın, Sultan Abdülmecid'e sonsuz şan ve şeref sağlayacağı" şeklindeki bir mütalaa konuyu daha da açıklığa kavuşturmaktadır.

Rusya, Eflâk Boğdan'a asker çıkarmak için Macarların ihtilâl hareketinde başarı kazanmasını istiyordu. Böyle olursa Avusturya Rusya'dan yardım istemek mecburiyetinde kalacak ve Rusya da Eflâk Boğdan'a asker çıkarmak için fırsat yakalamış olacaktı⁵¹.

Yukarıda gördüğümüz gibi Rusya bu fırsatı yakaladı. Bunun farkında olan Osmanlı Devleti, başlangıçta Macar ihtilâlcilerinin başarısına zemin hazırlayacak bir hareketten kaçındığı için öncelikle ihtilâlcilere silâh ve cephane satışına kesinlikle izin vermedi⁵². Zaten 1848 ihtilâlleri, Eflâk Boğdan'ı etkilemediği sürece Osmanlı Devleti için önemli görünmedi. Osmanlı Devleti, mülteciler meselesine Rusya'nın Eflâk Boğdan üzerindeki tehlikesi sürdüğü bir sırada dâhil olmuştu⁵³.

B. İhtilâlcilerin Yenilmesi, Osmanlı Devleti'ne Sığınmaları, Rusya ile Avusturya'nın Baskıları ve Osmanlı Devleti'nde Mülteciler Meselesi

Ülkelerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınan ilk mülteci kafilesi 1120 kadardı ve içlerinde General ve subaylardan oluşan birçok mühim şahsiyet bulunmaktaydı⁵⁴. Fuad Efendi, Osmanlı Devleti'ne sığınan bu subayların iadelerinin, onların canlarına mâl olacağını belirtip bunların sınırdan uzak iç bölgelere yerleştirilmesi tavsiyesinde bulunarak erlerin karar merciinde olmamaları dolayısıyla iadelerinin uygun olacağı görüşünü dile getirdi⁵⁵. Fuad Efendi bu konuda, ilgili devlet olan Avusturya konsolosunun görüşüne de başvurmuş⁵⁶, konsolos bu konuda bir fikir beyan edecek durumda olmadığını söyleyerek konu hakkında, kendisine gelecek talimata göre hareket edeceğini belirtmiştir. Erdel Avusturya birlikleri kumandanı Duhammel ile de görüşen Fuad Efendi, kumandandan da aynı cevabı

Nigâr Anafarta-Mehmet Kavala; **Osmanlı İmparatorluğu İle Lehistan Arasındaki Münasebetleri ile İlgili Tarihi Belgeler** (yer ve yıl yok), s. 117.

⁵¹ "...Fakat Rusya, Macarların başarı kazanması halinde Polonya'nın da Rus aleyhinde harekete geçmesinden çekiniyordu. Bu durumda duruma hâkim olma şansını yakalayamayabilirdi...", Yuluğ Kurat "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", **VI. Türk Tarih Kongresi (16-21 Ekim 1961)**, Ankara 1967, s. 454.

⁵² Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 344.

⁵³ Kurat, a.g.b., s. 454; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 344.

⁵⁴ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6; Nazır **a.g.e.**, s. 13; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 347-348.

⁵⁵ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s.350.

⁵⁶ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 7; Ahmet Refik; "Mülteciler Meselesine Dâir Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakatı", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası** (1 Teşrin-i Sani 1341), Numara 41., İstanbul 1341, s. 10-11.

alınca Avusturya devlet adamlarının görüşlerinin netleşmesine kadar iltica eden mültecilerin Osmanlı Devleti gözetiminde kalmasına karar verildi⁵⁷.

Üst rütbe subaylarının ise, Kinin sınır mevkiinden uzaklaştırılarak Rimnik şehrinde ikâme ettirilmesi konusunda Fuad Efendi tarafından bir teklif yapılmış. Bu teklif, hem Avusturya konsolosu hem de Rus kumandanı tarafından uygun bulunarak, bir karar alınıncaya kadar askerlerin muhafazasına devam edilmesi kararı alınmış⁵⁸. Fakat sınırda görevli bulunan İsmail Paşa'nın, Kinin'de bu mülteciler için gerekli iâşenin bulunmasında zorluk yaşanacağını belirtmesi üzerine bütün mültecilerin üç bölük Osmanlı askerinin muhafazasında Rimnik şehrine nakledilerek ikame edilmeleri kararı alınmış ve nakil gerçekleştirilmiştir⁵⁹.

Fuad Efendi'nin bu kadar büyük bir mülteci kitlesini neden kabul ettiğine gelince; Ruslar Macarları takip edip sıkıştırarak olursa, mülteciler sınırdan içeri girmek için Osmanlı askeri ile savaşabilecekti. Fuad Efendi, Macarlarla Avusturya arasındaki savaş şiddetli bir şekilde sürdüğü sırada Macarların savaşı kaybedip Osmanlı Devleti'ne sığınmaları konusunda mültecilere ne gibi bir muamele gösterileceğini Sadaret'e sormuş, Sadaret de bu konuda Türk tarafına geçeceklerin silahlarını teslim etme şartı ile ilticaların kabulü şeklinde bir talimât göndermişti⁶⁰.

Osmanlı Devleti'nin mülteciler konusundaki en önemli çabası, yukarıda da belirttiğimiz gibi; ihtilâl girişimi gibi bir hareketin Osmanlı topraklarında vuku bulacak bir merhaleye gelmemesi şeklinde belirtilebilir. Bu tür bir siyasî gelişmenin hem Avusturya hem de Rusya gibi iki ülke ile savaş durumuna gelinmesi ve hem de Osmanlı iç asayişinde meydana gelebilecek düzensizlikler ile karşı karşıya kalınması gibi ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Osmanlı Devleti'nin ilk baştaki mücadelesi bu yönde olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin mülteciler mesesine yaklaşımını, Eflâk Boğdan'da Avusturya'daki gibi bir olayla karşılaşmak istememesi şekillendirmektedir.

⁵⁷ Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 8; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 350.

⁵⁸ Nazır, **a.g.t.**, s. 13-14; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 348.

⁵⁹ Nazır, **a.g.t.**, s. 14.

⁶⁰ **a.g.t.**, s. 14.

Osmanlı Devleti, mülteciler meselesine dâhil olduğu ve meseleyi uygun şartlarla halletmenin çarelerini düşündüğü bir sırada; Eflâk Boğdan'da bir takım hareketlenmeler görülmeye başlandı. Buradaki hareket hızla gelişti. Bu durumun, Rusya'nın dikkatini çekeceği aşikârdı ve öyle de oldu. Rusya duruma müdahale etmek için hemen harekete geçti. Bu arada Eflâk Boğdan da bir hükûmet kurularak bağımsızlık yolunda gerekli harekete girişildi. Rus danışmanlar ülkeden kovuldu. Bu durum hem Osmanlı Devleti'ni hem de Rusya'yı rahatsız etmişti. Çar orduları bu isyanı bastırmak için kuzeyden Eflâk Boğdan'a girdi. Osmanlı Hükûmeti Rusya'nın bu hareketini protesto etmekle birlikte hükûmet güneyden Eflâk Boğdan'a asker sevk ettiğini açıklamıştı⁶¹. Durum böylece ciddî bir merhaleye taşınmıştı. Bu arada durumun düzeltilmesine matuf olarak Fuad Efendi Bükreş'e gitti⁶². Burada Fuad Efendi'nin girişimleriyle, Rusya ile Petersburg Konvansiyonu imzalanarak Eflâk Boğdan anlaşmazlığı çözüldü⁶³.

Fuad Efendi, bir taraftan Rus ordularının Macaristan'daki harekâtını takip ediyor diğer taraftan da memleketine ilticâ eden Macarlar hakkında günü gününe

⁶¹ Shaw bu durumu; "...hem Osmanlı Devleti hem de Rusya rahatsız olmuştu. Çar bu isyanı bastırmak için Osmanlı Devleti'ne bir teklif yapmış, bu teklif de Osmanlı Devlet Adamları tarafında kabul edilince Rus ordusu Macar hareketini bastırmaya giderken buradaki hareketin bastırılması işini de yerine getirdi...". Şeklinde nakleder. Stanford Shaw,-Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çeviren: Mehmet Harmancı), Cilt: II., İstanbul 1994, s. 175.

⁶² "... İhtilâl fikirleri Eflâk ve Boğdan'a sirâyet eylemiştir. Bunun üzerine Cenubdan Türk ordusu şimalden Rus ordusu Memleketeyn'i işgâl ettiler Rusya'nın Memleketeyn'e asker sokması Bâbiâli'yi endişeye düşürdü 'Amedî-i Hümayûn Fuad Efendi fevk'âlâde murâhhaslıkla (Bükreş)'e gönderildi...". Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6; "... Eflâk ve Boğdan'a dokunmakla zuhûra gelen ihtilâl üzerine öte taraftan Rusya'nın bir fırka-i askeriyesi ve beri taraftan bir fırka Asâkir-i Osmaniyye Memleketeyn'e girmek lazım geldi. Bunun üzerine Âmedî-i Dîvân-ı Hümayûn Fuad Efendi me'mûriyyet-i fevk'al-âde ile Bükreş'e gönderildi. Cevdet Paşa, **Tezâkir-i Cevdet 40-Tetimme**, Yayına Hazırlayan Cavit Baysun 2. Baskı, Ankara 1986, s. 24; Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara 1985, s. 82; Çakır, **a.g.t.**, s. 39; Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 343; Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 53.

⁶³ "Bu anlaşmaya göre, Rusya imparatoru ile Osmanlı padişahı, Eflâk ve Boğdan'ı devrimci prensiplerden ve anarşi hareketlerinden korumak için beraber çalışmayı kabul ediyorlar. Eflâk ve Boğdan Gaspodarlığı'na Osmanlı Hükûmeti ile Rus Hükûmeti arasında kararlaştırılacak namzetler yedi yıl için padişah tarafından tayin edilecekler. Eflâk ve Boğdan'ı sarsmış olan hareketlerin izleri tamamen silininceye kadar Osmanlılar ve Ruslar yirmi beş ila otuz bin kişi arasında kuvvet bulundurabilecekler, fakat güvenlik tamamen kurulduktan sonra bu kuvvetler Eflâk ve Boğdan hudutlarının dışına çekilecekler. Asayişin sağlanması için yerlilerden kurulan bir milis ordusundan faydalanılacak. Bu hükümlerden başka, önceden Eflâk ve Boğdan'da kurulmuş olan meclis-i umumiler kaldırıldı. Devrim hareketlerinden önceki gospadorlar tekrar yerlerine getirildi. Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'daki bu müdahalesi, oradaki nüfuzunun artmasına ve Osmanlı nüfuzunun silinmesine geniş ölçüde tesir etti". Karal, **a.g.e.**, s. 214-215.

bilgi veriyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ilk kabile 1120 kişi kadardı⁶⁴. Bunlar 27 Temmuz 1849 tarihinde sınıra gelmişlerdi⁶⁵. Bilindiği gibi General Bem'in Osmanlı Devleti'nin mültecilere yardım edeceği⁶⁶ yönündeki açıklamasının aksine; Osmanlı devlet adamları ilk başta Macarların hareketini meşru görmediklerini belirttikleri gibi mültecilerin hiçbir şekilde sınırdan içeri alınmayacağını açıklamışlar ve sınırdan içeri ancak silahsız olarak girebilecekleri yönünde karar almışlardı⁶⁷. Bu konuda gerekli dikkat Babîâli tarafından gösterildi. Ancak “*asâkir-i şâhânenin zîr-i cenah-ı fütüvvetine*” iltica eden⁶⁸ “... o makûleleri Avusturyalılara veyâhûd Rusyalılara teslim etmek cânlarını tehlike-i ‘âzîmeye ilkâ eylemek demek olub buna ise merhâmet-i seniyye kâ'il ve şân u şevket-i Devlet-i Aliyye'ye bir vechile muvafık...” olmayacağı ortadaydı⁶⁹.

Avusturya Büyükelçisi Kont Östermi (Stürmer) 14 Ağustos 1849 tarihinde Osmanlı Devleti'ne nota vererek Macar mültecilerinin iadesini talep etti⁷⁰. Bu talebinde Belgrad Anlaşmasının 18. maddesini gerekçe gösterdi⁷¹. 16 Ağustos 1849 tarihinde Meclis-i Mahsûs'ta yapılan toplantıda da silahlarını bırakmaları şartıyla hiçbirinin teslim edilmemeleri kararı alınmış ve Avusturyalıların iade talebine

⁶⁴ Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 53.

⁶⁵ “...Fuad Efendi, bir taraftan Rus ordularının Macaristan'daki hârekâtını tâkib ediyor, diğer yandan Memleketeyn'e ilticâ eden Macarlar hakkında günü gününe Bâbîâli'ye ma'lûmât veriyordu. ilk mülteciler kâfilesi bin yüz yirmi kişi kadardı...” Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 6.

⁶⁶ Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 344.

⁶⁷ “...Ellerinden silahları alınmazsa bölgede bulunan Rus askeri onları tahrik ederek neticesi önceden kestirilemeyen bir savaşın içerisine sürüklenebilirdi...” Nazır, **a.g.t.**, s. 191.

⁶⁸ Göyünç, **a.g.b.**, s. 174; Nazır, “Macar ve Polonyalı...”, s. 814.

⁶⁹ Nazır, **a.g.t.**, s. 15.

⁷⁰ Andrew Adam Hetnal, **The Polish Question During The Crimean War, 1853-1856**, Michigan 1986, s. 476; Nazır, **a.g.t.**, s. 182; Öztürk, “Macar Mültecileri...”, 80; Csorba, “Macar Mültecileri”, **Türkler**, Cilt: 12., Ankara 2002, s. 805; Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 361.

⁷¹ “...Fuad Efendi Hazretlerine i'tâ olunan ta'limâtta Bâbîâli Macarlulara usât nazarıyla baktığını ilan eylemiş ve ezâlik haşmetlû Avusturya İmparatoru cenâblarının hükûmet-i meşrûasına karşı isyân halinde bulunan eşhâs Memâlik-i Mahrûse-yi Şâhâne'ye hükkâmın elinden kurtulmaları câiz olamayacağını ve şayet ol makûlelerden ba'zıları hududa tecavüz ederler ise, Belgrad müahedenamesinin on sekizinci maddesinin medlûlu iktizasınca bunların kabul olunamayacaklarını i'tirâf buyurmuş idi...işbu kararda olan tenaküz pek zahir ve bahir(?) olmağla Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'ye firâr ve ilticâ eden Macar veyahud Lehlu 'asileri hakkında bu vecihle hareket 'aleyhinde artık bizde kat'iyen protesto eylemeğe mecburuz” Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 28; Rusya'nın mültecilerin iade konusundaki iddialarının dayanağı olan Belgrad Anlaşması'nın 18. maddesinde, mültecilerin iade edilmesi tabiri bulunmamakta, sadece kabul ve himaye olunmaması ifadesi yer almaktadır. Zirâ geri verilmesi durumu olduğunu düşünsek bile, bu şartın bizzat Avusturya tarafından Bosna'da çıkan isyanların reisi Hüseyin Kaptan ile taraftarları ve Yunan İsyanında başrol oynayan İpsilanti gibi kişileri iade etmemekle Avusturya tarafından çiğnendiği görülecektir”. Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 364; Saydam, “Müslüman Olan...”, s. 17.

Meclis-i Mahsûs tarafından olumsuz cevap verilmiştir.⁷² Meclis-i Mahsûs'tan Fuad Efendi'ye gönderilen tahriratta, “...o makûleleri Avusturyalulara veyahûd Rusyalulara teslim etmek demek cânlarını tehlike-yi âzîmeye ilkâ eylemek demek olub buna ise merhamet-i seniyye kâil ve şân u şevket-i Devlet-i Aliyye'ye bir veçhile muvafık olmayacağı” ifade ediliyordu⁷³.

Bu notadan iki gün sonra 16 Ağustos 1849 tarihinde bir nota da Rus Büyükelçisi Titof tarafından verildi⁷⁴. Nesselrod tarafından görevlendirilen Titof da bu konudaki gerekçesini Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ikinci maddesine⁷⁵ dayandırıyor ve Babîâli'nin geçmiş anlaşmalara dayanan yükümlülüklerini yerine getirmesini istiyordu.⁷⁶ Sınırlara yığılan bu kadar miktardaki ihtilâlcinin komşu ülkelerle beraber Osmanlı Devleti'ne de zarar verebileceği, bu müsamahanın Eflâk Boğdan'da kurulan düzen ve asayişin bozulabileceği yönünde uyarılarda bulunuyordu. Yine notada Osmanlı Devleti'ne sığınan on kadar Polonyalı mülteci şefinin iadesinin Duhammel tarafından Fuad Efendi'den talep edildiği de yer alıyordu.

Fuad Efendi notaya bu mülteci şeflerinin sıkı bir şekilde gözetim altında tutulduğu cevabını veriyordu.

⁷² “...Fakat daha sonra mültecilerin sayısının çok fazla olduğu için bu uygulamadan vazgeçildi...”, Nazır **a.g.e.**, s. 15; Güngörmüş, **a.g.m.**, s. 133.

⁷³ “...Divan toplanıp böyle bir talebin yerine getirilmesinin Türk şerefini lekeleyeceğine hükmetti. Şeyhülislâm bu talebin İslâm kanunlarına karşı geldiğini söyledi...” Sinan Kenualp, “Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa”, **Belleten**, Cilt: 136., Ankara 1970, s. 430; Nazır, **a.g.t.**, s. 15.

⁷⁴ Andrew Adam Hetnal, **The Polish Question During The Crimean War, 1853-1856**, Michigan 1986, s. 476; Ayhan Öztürk, “Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:2., Sayı: 1., Ankara 1998, s. 81.

⁷⁵ “İki devletin re’ayasında bazıları âher bir töhmet ve ‘adem-i itaat veyahud hiyaned edüp devleyeynden birine ihtiva veyahud iltica kasdında olu ise Devlet-i Aliyemden din-i İslâm’ın ve Rusya Devleti’ne tanassur edenlerden ma’ada aslâ bir bahane ile kabul ve himâyet olunmayub der’akıb redd veyahud hiç olmaz ise iltica eyledikleri düvelin memâlikinden tard olunalar ki bu misüllü yaramazların sebebi ile iki devlet beyninde müverris-i büduret veyahud ba’is-i bahs-i ‘abes olur aslâ bir ma’na vaki’olmaya. Kezâlik tarafeyn re’ayasından olub gerek ehl-i İslâm ve gerek Hristiyan zümresinden bir kimesne bir dürlü taksîrât edüb her ne mülâhaza ile bir devletten ol bir devlete ilticâ ederler ise bu misüllü taleb olundukça bilâ-tehir redd olunur” Nazır, **a.g.t.**, s. 180.

⁷⁶ “...Avusturya’nın Belgrad Anlaşması’nda olduğu gibi Rusya’nın taleplerinin de Küçük Kaynarca Anlaşması’na uygun olduğunu kabul edelim. Rusya da Battal Paşa, Tayyar Paşa, Ramiz Paşa, Sirozlu Yusuf Paşa, Köse Ahmed Efendi, Yılıkoğlu, Mavro, Kordato, İpsilanti ve Sucu Mihail g.b. kişileri iade etmemekle anlaşmanın ilgili hükmünü çiğnemiş oluyordu. Bu cepheden bakıldığında Rusya’nın da taleplerinde bir haklılık görünmüyordu...” Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 364; Nazır, **a.g.t.**, s. 180; Saydam, “Müslüman Olan...”, s. 17.

Bütün bunlardan sonra Titof, Polonyalı mültecilerin bir an önce Ruslara teslim edilmesi emrini içeren bir talimatın Fuad Efendi'ye yazılmasını istedi⁷⁷. Bu iade taleplerini duyan mülteciler arasında bir kıpırdanma meydana geldi. İade talepleri yanında gerekirse Müslüman olacaklarını, böylelikle iade meselesinin bu şekilde halli yoluna gitmeye bile razı idiler⁷⁸.

Bu iki devletin de iade talepleri “*şân-ı şükûh-i velini'mete ve namûs-i celîl-i askeriye'ye uygun*” olmayacağı dile getirilerek reddedildi⁷⁹. Bu arada da Osmanlı topraklarına ilticâ eden mültecilerin sayıları gün geçtikçe artmaktaydı. Bu gelen kafiide Moris Perczel, Dembinski, Meszaros, Miklos Perczel gibi ünlü Macar komutanlar da 16 Ağustos 1849 tarihinde maiyetleri ile Osmanlı Devleti'ne ilticâ ettiler⁸⁰. Bunlar da Meclis-i Mahsûs kararıyla hemen Vidin'e gönderildi⁸¹. Üç gün sonra, 19 Ağustos 1849 tarihinde ihtilâl girişiminin lideri Macar Cumhurbaşkanı Louis Kossuth ve beraberindekiler Eflâk'a sığındılar⁸². İhtilâlin bir diğer önemli ismi General Josef Bem ve yanındakiler de 26 Ağustos itibarıyla Osmanlı Devleti'ne ilticâ ettiler.⁸³

⁷⁷ “...Memleketeyn'de bulunan Saltanat-ı Seniyye memûru mahsûsu kendüsüne refîki Ceneral Duhamel tarafından Ağustos-u Rûmî'nin yedisi tarihiyle müverrihen irsâl olunan takrîr-i resmîyede Macar 'usâtının hezimetinden sonra Eflâk hududunda bulunan Memûrîn-i Saltanat-ı Seniyye'ye teslim olan bagîlerden m'adûd olarak ol takrîre melfûf ... işbu istid'ahım gayet elzem ve hem de Saltanat-ı Seniyye ile Rusya Devleti meyânesinde müddet-i medîdeden berumukarrer olan mu'ahedâtın şurûd-u kat'îyesi üzerine mebnî....Memleketeyn'de bulunan Me'mûrîn-i Saltanat-ı Seniyye'ye bundan sonra gelub kendülerini teslim eden Lehlûlerin bizim me'mûrlarımıza iade kılınması hususunda iktizâ eden evâmîrin tesyidine mu'avenet-i seniyye-yi nezâretpenâhilerinin ...”, Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 30-31; Nazır, **a.g.t.**, s. 181.

⁷⁸ Saydam, “Müslüman olan...”, s. 17.

⁷⁹ “... çünkü merkûmlar doğrudan doğruya Âsâkir-i Hazret-i Şâhâne'ye yani zîr-i cenâh-ı himâyet-i seniyye'yi cenâb-ı mülûkhânelerine delâlet etmiş olmalarına ve öteye redd ve i'tâlâri 'adetâ mukatele telim etmek olmasına mebnî bu keyfiyet şân ve şevket-i vel'ini'mete ve nâmûs-ı celîl-i 'askeriye menâfî olduğundan başka meşmûl-i 'alîm olan şevkât-ı seniyyeye dahî mugâyir olduğundan...”, Ahmet Refik, **a.g.m.**, s.37; Göyünç, **a.g.b.**, s. 174; Şerafettin Tekindağ, “Türk-Macar Münasebetlerine Toplu Bakış (Başlangıcından II. Abdulhamid'e Kadar)”, **Türk- Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Frenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu**, (31 Mayıs- 3 Haziran 1976), İstanbul 1976, s. 157-158; Güngörmüş, **a.g.m.**, s. 133.

⁸⁰ Şakir, **a.g.m.**, s. 1540; Nazır, **a.g.t.**, s. 17.

⁸¹ Nazır, **a.g.t.**, s. 19.

⁸² **a.g.t.**, s. 26.

⁸³ Nazır, **a.g.t.**, s. 30; Bayram Nazır, “Macar ve Polonyalı ihtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticâsı ve Diplomatik Kriz”, **Türkler**, Cilt:12., Ankara 2002, s. 814.

Bu tarih itibariyle Ziya Paşa'nın verdiği rakamlara göre, gelen mültecilerin sayısı 1350'yi buldu⁸⁴. Bu sayının 53'ü Macar, 833'ü Polonyalı ve 464'ü İtalyan'dı⁸⁵. Bu kadar çok mülteciyi kabul etmekte gönülsüz olan Osmanlı görevlilerine, mülteciler “*kendimizi Tuna'ya atar, yine de geriye gitmeyiz*” diyerek bu konudaki kararlılıklarını gösterdiler⁸⁶. Bu mültecilere 27 Ağustos'ta birkaç önemli isimle birlikte bir grup mülteci daha katıldı. Önemli kişiler arasında General Kmety, General Richart Guyon, General Baron Stein ve Yüzbaşı Baloğ'du. Gün geçtikçe mülteci sayısı artıyordu⁸⁷. Eylül ayı itibariyle Osmanlı Devleti'ne sığınan mülteci sayısı 5000'i buldu⁸⁸. Bunlar sadece ihtilâlcı asker değildi. Aralarında kadınlar, çocuklar ve sanatkâr da bulunmaktaydı⁸⁹.

Anlaşılabacağı üzere, mültecilerin Rusya'yı ilgilendiren bir başka tarafı Macar mültecilerle birlikte, içlerinde Bem, Zamoyski, Wysocki ve Dembinski gibi önemli subayla birlikte, 1000 kadar Leh mültecinin Osmanlı Devleti'ne sığınmasıydı. Bu mültecilerden yüksek rütbe taşıyan, Rusya için önemli olanları Çar I. Nikola, Rusya'ya ihanet ettikleri için askerî mahkemeye sevk ederek cezalandırmak istiyordu. Mültecilerin Osmanlı Devleti'ne sığınma haberinin ardından Çar Nikola, Sultan Abdülmecid'e bir başka Leh subay olan Prens Leon Radziwill'i bir mektupla İstanbul'a gönderdi. 24 Ağustos 1849 tarihinde hareket eden Radziwill 24 Eylül 1849 tarihinde İstanbul'a vardı.

⁸⁴ Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 55.

⁸⁵ “...Bunlar meslekleri itibariyle 2 Politikacı, 4 General, 2 Miralay, 365 subay 949 asker 10 hizmetçi ve 18 kişi de vasıfsız insanlardan oluşuyordu.”, Nazır, **a.g.t.**, s. 30; Saymam, “Müslüman Olan...”, s. 16; Nazır, “Macar ve Polonyalı...”, s. 814.

⁸⁶ Saydam, “Osmanlıların Siyasî...”, s. 351; Nazır, “Macar ve Polonyalı...”, s. 815.

⁸⁷ Nazır, “Macar ve Polonyalı...”, s. 815.

⁸⁸ “Bâbîâli mulaza kadir olan neferâtın generale teslimine karar verdi. 5 Z 65'de Avusturya Teb'asından 124 Lehli yine Avusturya Teb'asında 201 İtalyan ile 2734 Macar olmak üzere 'azimet eden neferât ile 99 familya ki, cem'an 3102 kişi vapurla memleketlerine hareket etti.” Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 84. Bâbîâli, “harekât-ı sâbıkalarından dolayı devlet-i metbûaları cânibinden mahzar-ı muaheze olmayacaklarına dâir evvel emirde bir va'd-i kat'i alınmak şartıyla” bunların memleketlerine gönderilmelerine muvafakat eder bunun neticesi 22 Ekim 1849(5 Zilhicce 1265)'de 124'ü Lehli, 201'i İtalyan, 2732'si Macar olmak üzere 3156 kişi Avusturya'ya sevk edilir.” Göyünç, **a.g.b.**, s. 175; İstvan Dede, **The Lawful Revolution 1848-1849**, Newyork 1979, s. 338; Nazır, **a.g.t.**, s. 31; “1849 Ekim ayının sonunda 5000 mülteciden 3000'den fazlası yurtlarına geri döndü...”, Hermann, **a.g.e.**, s. 87.

⁸⁹ Göyünç, **a.g.b.**, s. 175.

İyi dileklerle başlayan mektupta, mülteciler meselesinde Rusya'nın aldığı tavır, Osmanlı Devleti'nin mülteciler meselesinde tarafsız kalmasından duyduğu memnuniyetten övgü ile söz ediliyordu⁹⁰. Çar, aşağıda göreceğimiz üzere, Nesselrod'dan, mültecilerin iadesini içeren bir nota vermesini istemiştir⁹¹.

Mevsimin kışa doğru yaklaşmasından dolayı, bu kadar çok mültecinin bir an önce yerleştirilmeleri gerekliydi. Başlangıçta Vidin'e yerleştirilen Kossuth ve yanındaki mülteciler, burada Rus saldırısına açık olduklarından 1849 sonbaharında Şumnu'ya gönderilerek oradaki kışlada iskân edilmeleri kararı alındı⁹². Buradaki İtalyanların hemen hemen tamamı Selanik yolu ile memleketlerine gönderildiler⁹³.

Osmanlı Devleti bütün bu mültecileri kontrol altına almak için çalıştı. Ancak bu o kadar da kolay değildi. Mülteci sayısının çokluğu Osmanlı Devleti'nin bazen durumu kontrol edememesine yol açıyordu. Bununla birlikte Avusturya ve Rusya'nın baskıları da devam ediyordu ve bu devletler tarafından her an bir baskın yapılacağı korkusu Osmanlı Devleti içinde kendini hissettiriyordu. Aynı zamanda mültecilerin kaçma tehlikesi de bulunuyordu. Bu yüzden özellikle yüksek rütbeli mültecilerin göz önünde bulundurulmasını sağlamak için bu mülteciler kaymakam ve subay evlerinde konuk ediliyordu. Diğer mültecilerin ise Osmanlı askerleri ile yemek yemesi uygun görülmüştü. Bütün bunları yaparken de mültecilerin yapılan muameleden üzülmemeleri için Rusların ve Avusturyalıların etrafta tehlikeli hareketlerde bulunmalarının her an mümkün olabileceği bilgisi veriliyordu⁹⁴.

Bu süreçten sonra Osmanlı devlet adamları için diplomasi mücadelesi 9 Eylül 1849 tarihinde Titof ve Stümer'in verdikleri birer nota ile başlamıştı⁹⁵. Bu iki nota da hemen hemen aynı mealdeydi. Titof bu notada iade talebini yineleyerek ihtilâlle birlikte karışan bölgelerde aynı türden hadiselerin yaşanmaması için Küçük

⁹⁰ Nazır, **a.g.e.**, s. 177-179.

⁹¹ Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 818.

⁹² Güngörmüş, **a.g.m.**, s. 132; "Vidin'de gerekli hazırlık yapıldıktan sonra 30 Ekim sabahı Şumnu'ya yola çıkan ilk mülteci kâfilesi sayıları 790 olan Polonyalılar olmuştur. Bunların Vidin'den ayrılışını müteakip, 221 kişilik İtalyan takip etti." Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 816; Herman, **a.g.e.**, s. 87; Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 56.

⁹³ Göyünç, **a.g.b.**, s. 175.

⁹⁴ Öztürk, "Macar Mültecileri...", s. 82-83.

⁹⁵ Hermann, **a.g.e.**, s. 85.

Kaynarca'nın ilgili maddesinin uygulanmasının büyük bir ehemmiyete haiz olduğunu vurgulayarak, Çar'ın söz konusu anlaşmanın uygulanmasına verdiği öneme de değiniyordu. Bunun son bir ihtar olduğunu vurguluyor, kaçamak cevapların artık kabul edilmeyeceğini ve cevabın “evet” ve “hayır” gibi kesin bir ifadeyle olması gerektiğini dile getiriyordu. Bütün bunlara rağmen, iade işi gerçekleşmezse ilişkilerin kesilmiş olacağını bildiriyordu⁹⁶.

Sultan Abdülmecid Titof'un notasına cevaben, has dostumuz ve husûsî müttefikimiz diye başladığı mektupta; *“Avusturya'ya Çar tarafından yapılan yardımların iyi bir sonuç vererek ihtilâlin bastırıldığını ve ülkeme sığınan mültecilere dâir devletimde bulunan olağanüstü temsilci Ortaelçi Mösyö Titof'un bazı şeyleri bildirmekle görevlendirildiği mektubu memnuniyetle aldım. Devletimin endişe ve teessüfle baktığı ihtilâlin ortaya çıkan neticesinin bu suretle derhal bildirilmesi konusundaki himmetlerinizin beni ne kadar sevindirdiğini anlatamam bundan dolayı haşmetmeablarınızı kutlarım. Hükümdarlığın meşru haklarını koruma konusundaki gayretlerinizin daima en iyi sonuca ulaşmasını cenab-ı rabbülaalemin'de temenni ederim. Devletimle sizin devletiniz arasında mevcut olan işbirliği ve karşılıklı dostluğun güçlendirilip arttırılması yolundaki halisane niyetime küçük de olsa şüphe düşürebilecek şeyler kabul edilemez bu sebeple Divân-ı Hümayûnumuz Amedçisi Fuad Efendi vasıtasıyla bildirmeyi uygun buldum. Fuad Efendi'nin bildireceği şeylerin takdiri ve değerlendirilmesini insaf ve kereminize havale ederdim. Kuvvetle ümid ederim ki, kendisinin gerek zatınıza olan halisane dostluğunun kuvvet ve saflığına ve gerekse mültecilerin beri tarafta kalmaları halinde gerçekten ve etkili bir şekilde muhafaza edileceğine dâir dostluğumuz adına*

⁹⁶ Titof'un notasında “..eğer Pazar günü akşama kadar Rusya Devleti Teb'asından olub Memâlik-i Şâhâne'ye ilticâ etmiş olan kâffe-i 'âsilerin bize redd ve teslimi husûsunda cânib-i Bâbüâlî'den muvâfakat buyrulduğu bana ihbâr kılınamaz ise müceddeden yevni bir emr alıncaya kadar Bâbüâlî ile olan muhaberât-ı diplomatikiyeme münkati' olmuş nazarıyla bakılmasını taraf-ı vâlâ nezâretpenahilerine bildirmeğe mâ'a t-tessüf bildirmeye mecbûr kalacağı aşikârdır...” deniliyordu. BOA., DUİT., 75-1/20-2'den naklen Nazır a.g.e., s. 214.; Mehmet Memduh, **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e (1) Mir'at-ı Şuûnât**, Sadeleştiren: Hayati Develi, İstanbul 1990, s. 119-120; Saydam, “Osmanlıların Siyasî...”, s. 368; Nazır, “Macar ve Polonyalı...”, s. 818.

verdiği güvencelere itimad olunur. Zatınıza olan hürmet ve dostluğumun bu vesileyle yeniden teminine çalıştım”⁹⁷ şeklinde cevap verdi.

Bundan sonra da Stürmer, notalarına cevap alamamaktan şikâyet ediyor, sınırdan geçen mültecilerin sürekli arttığını söylüyor, bu durumun iki ülke arasındaki ilişkilerin yeni boyutlar kazanacağı ve Bâbü’lî’nin tavrının bu ilişkilerin boyutunu şekillendireceğini belirtiyor ve Sultan’ın meseleyi, bakanlara havale ettiğini, dolayısıyla bu konuda tartışmadan kaçındığını ifade ediyordu. Son olarak da buna verilecek cevabın geciktirilmesini “hayır” olarak değerlendireceklerini ifade ile cevabın 24 saat içinde olumlu verilmemesi durumunda diplomatik ilişkilerin kesileceğini belirtiyordu⁹⁸.

Görüldüğü gibi, her iki nota da kesin uyarı niteliğindeydi ve Osmanlı Devleti’nin durumunu ciddi bir mecraya sürüklemiş, iki büyük devletin tepki ve düşmanlığını üzerine çekmesine neden olmuştu. Devletin ileri gelenleri Meclis-i Hâs’da mülteciler meselesini tartışarak, Rusya’dan ve Avusturya’dan gelen notaları değerlendirmişler ve orta yolun yani, hem bu devletlerin tepkisinin azaltılması hem de mültecilerin iade edilmemesi gibi bir yolun bulunup bulunmadığını tartışmışlardır. Zira mültecilerin iadesi sonrasında onlara sürgün, işkence ve idam gibi Osmanlı Devleti’nin hiçbir şekilde razı olmayacağı bir muamele gösterileceği kesindi ve bu duruma asla izin verilemezdi⁹⁹.

Konunun insanî yönünün yanında uluslararası bir yönü de vardı. Bu durum Osmanlı Devleti’nin saygınlığına önemli bir darbe vuracak nitelikteydi ve olayın bu yönü Osmanlı devlet adamlarını düşündürüyordu. Ayrıca o dönemde devletin siyasî ve askeri gücü de yerinde değildi. Bu yüzden Osmanlı Devleti’nin böylesine güçlü iki devleti karşısına alması ve bir savaş ihtimali ile karşı karşıya olması, bununla

⁹⁷ Mehmed Memduh, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁹⁸ Stürmer’in notası ise, “... bundan ziyade her bir dürlü tehîre devletimin rızâsını redd nazarıyla bakacağım dan yarın değil öbür gün akşamı Viyana’ya bir istefto çıkaracak olduğum cihetle o zamana değin Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne’de bulunan bi’l-cümle ‘âsî mültecilerin bize istirdâd olunmasına Bâbü’lî’nin muvâffakâtı haberini ahz eylediğim halde müceddeden emr ahz edinceye kadar kendüsiyle olan münâsebât-ı diplomasiyyemin mütkatı’ add buyrulmasını Bâbü’lî’den ricâ ettim”, BOA., DUİT., 75-1/20-3’ten naklen Nazır, **a.g.t.**, s. 215.

⁹⁹ Öztürk, “Macar Mültecileri...”, s. 84.

birlikte, yüzlerce yıllık devlet geleneği de eklenince durumun ciddiyeti bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmaktaydı.

Bütün bunlar başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere devlet adamlarına çok önemli ve zor bir görev yüklemekteydi. Osmanlı devlet adamları iyi bir politika üretinceye kadar zaman kazanmak için politik bir zemin hazırlanmaya çalışılacaktı. Titof ve Stürmer 15 Eylül'de Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa ile bir araya gelerek görüşmüş, durumun değişmediğini görünce 17 Eylül'de Ali Paşa ile görüşerek ilişkilerin kesildiğini bildirmiştir¹⁰⁰.

Mülteciler meselesi hakkındaki diplomatik süreç bu şekilde devam ederken, ihtilâlin kuvvetli isimlerinden General Bem başta olmak üzere 256 kişi Müslüman olduklarını ilan ettiler ve hepsi birer Türk ismi aldılar. General Bem'in Murat Paşa adını aldığı bu grupta Mirliva Ferhad Paşa ve Mirliva İsmail Paşa üst rütbedeki subaylardı. Diğerlerinin rütbeleri şöyleydi: bir general, dört kaymakam, sekiz binbaşı, yirmi sekiz yüzbaşı, otuz iki mülazım, on altı başçavuş, otuz bir erbaş, yüz otuz üç asker. Saydam Müslüman olma hadisesinin geri gönderilme olayından önce olduğunu söyler¹⁰¹.

Fuad Efendi Fevkalade Murahhas Büyükelçi olarak Petersburg'a gönderildi¹⁰². Bu arada İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinden görüşleri yazılı olarak alındı. Bu çok önemli bir konuydu. Zirâ Osmanlı devlet adamlarının izleyecekleri politika için önemli dayanak noktalarından biri bu iki güçlü devletin konuya karşı alacakları tavidir. Mustafa Reşid Paşa, politikasını buna göre yönlendirmek düşüncesindeydi. Aynı konuda Sultan Abdülmecid'den de bir Hatt-ı Hümayûn alındı ve 22 Eylül 1849 tarihinde Fuad Efendi Petersburg'a gönderildi. 11 Eylül'de Meclis-i Mahsûs'ta Avusturya İmparatoru ile Rus Çar'ına Abdülmecid tarafından birer mektup gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Avusturya İmparatoru'na gönderilen mektubu Kostaki Musurus Paşa, Rus Çar'ına gönderilen mektubun ise, Bükreş'te bulunan Fuad Efendi tarafından takdim edilmesi düşünülmüştü. Fuad Efendi'nin Petersburg'a

¹⁰⁰ Nazır, **a.g.t.**, s. 216; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 818.

¹⁰¹ Saydam, "Müslüman olan...", s. 21.

¹⁰² İbnül Emin Mahmut Kemal, **a.g.e.**, s. 150; Abdurrahman Şeref Efendi, **a.g.e.**, s. 82.; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 819; Karpas, **a.g.b.**, s. 110.

gönderilmesindeki temel amaç, mülteciler meselesinde Çar'ın tutumunu ve görüşünü öğrenmektir. Yani, mültecileri iade etmemekte ısrarcı olunursa, Çar'ın bunu bir savaş nedeni olarak değerlendirilip, değerlendirmeyeceği konusunda tavrını öğrenmektir¹⁰³. Ancak Fuad Efendi Petersburg'a vasil olana kadar zaman kazanmak istiyordu. Bu süre zarfında İngiltere ve Fransa'nın mesele hakkındaki tavırları tam anlamıyla öğrenilmiş olacaktı.

Bu konuda, Osmanlı Devleti, politikasını yönlendirmesinde önemli bir hareket sahası açacak iki önemli haberin biri 27 Eylül 1849 tarihinde Fransa'dan, ikinci önemli haber de 1 Ekim 1849 tarihinde İngiltere'den geldi. Her iki devlet de Osmanlı Devleti'nin mülteciler konusundaki politikasına destek olduklarını bildirdiler¹⁰⁴. İngiltere ilk olarak 20.000 kişilik bir donanmayı Çanakkale'ye yollama kararı aldıklarını ve Fransa'nın da aynı yönde hareket etmesini beklediklerini bildirdi¹⁰⁵. 2 Ekim'de de İngiliz Büyükelçi Canning verdiği nota ile Osmanlı Devleti'ne bu konuda her türlü yardıma hazır olduğunu bildirerek, bir karar alınırken bunun dikkate alınmasını istedi¹⁰⁶. Palmerston birer nota da Rusya ve Avusturya'ya göndererek İngiltere'nin Türkiye'nin yanında olduğunu bildirdi¹⁰⁷. Bu iki büyük desteği yanına alan Osmanlı devlet adamları, Avusturya ve Rusya'nın baskıları karşısında daha dik durdu ve kesin kararını vermede cesur davranmaya başladı¹⁰⁸.

¹⁰³ Nazır, **a.g.t.**, s. 229.

¹⁰⁴ İbnülemin Mahmut Kemal, **a.g.e.**, s. 151; *İngiliz Büyükelçisi Stanford Canning'in Bâbüali'ye gönderdiği bir mektupta*; "tecâvüz bahaneleriyle, imkânlarla dolu olan böyle bir alanda Rusya'nın burnunun doğrusuna gitmesine müsaade etmenin ne sonuçlar vereceğini kestirmek için kâhin olmak gerekmez. İmparatorluğun Avrupa menfaatleri bakımından bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa'nın gözünde şayet bir değer ifade ediyor, politikasında bir yer tutuyorsa, genel olarak verilmiş garantilerin, belirli kararlar, anlaşmalar ve fiilli yardım taahhütleriyle pekiştirilmesi zamanı gelmiştir". Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s.346.

¹⁰⁵ Onur, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁰⁶ "Hükûmet bugün (2 Ekim) Türk Büyükelçisinin hükûmetinden aldığı talimat üzerine yaptığı maddî ve manevî yardım talebine müspet cevap vermeye karar vermiştir. Fransız hükûmetinin bu konuda bizimle işbirliği arzusunda olduğuna güvenerek, durumu Paris'e bildireceğiz. Şimdilik iki hükûmetin Petersburg ve Viyana'da Sultanın kendisinden istenilen şeyleri yerine getirmeye hiçbir şekilde ve hiçbir anlaşma gereğince mecbur olmadığı hususunu belirtmekle birlikte; yetinilmesini karar altına aldık. Ayrıca iki Akdeniz donanmasının Sultan tarafından İstanbul'u savunmak veya gerekli manevî desteği sağlamak üzere davet edildikleri takdirde İstanbul Boğazı'na girmeleri talimatına ilişik olarak Çanakkale Boğazı yönünde harekete geçmeleri kararlaştırılmıştır". Stanley L. Poole, **Lord Standford Canning'in Türkiye Anıları**, İstanbul 1999, s. 118.

¹⁰⁷ Hetnal, **a.g.e.**, s. 476; Köprülü, **a.g.m.**, s. 674; Poole, **a.g.e.**, s. 119.

¹⁰⁸ Kuneralp, **a.g.m.**, s. 431.

**C. Fuad Efendi'nin Petersburg'a Gönderilmesi, Rusya ile Mülteciler
Meselesinin Çözümüne Kavuşturulması ve Diplomatik İlişkilerin Yeniden Kurulması**

Fuad Efendi, 20 Eylül 1849 tarihinde Bükreş'ten hareket etti. Çar Nikola bu sırada kardeşinin hastalığı nedeniyle Varşova'da bulunuyordu. Fuad Efendi bu nedenle önce Varşova'ya gitmeğe karar verdi ve bunu Sadaret'e bildirdi¹⁰⁹. On gün sonra, 30 Eylül'de Varşova'ya varan Fuad Efendi, Çar'ın buradan ayrılmış olduğunu görünce, burada bir gün kalarak Petersburg'a hareket etti¹¹⁰. 6 Ekim'de buraya vasil oldu¹¹¹. Fuad Efendi ilk olarak Boğdanof ile daha sonra da 8 Ekim'de Nesselrod ile görüştü. Nesselrod'la yaptığı görüşmede, Nesselrod mültecilerin teslim edilmesinin gerekli olduğunu Fuad Efendi'ye belirtti. Fuad Efendi de Sultan'ın meseleyi şeref meselesi olarak değerlendirdiğini ve bu yüzden konu için doğrudan Çar'ın adalet ve insafına müracaat edeceğini, Çar'ın bu isteğe karşılık mültecilerin iadesi taleplerinden vazgeçeceğini belirtti.

16 Ekim'de Çar, Fuad Efendi'ye bir randevu verdi ve onu yalnız kabul etti. Burada da durumu anlatan Fuad Efendi, İmparator'un istemesi halinde Sultan'ın Mültecileri devletin bir yerinde gözetim altında tutmak suretiyle kendi şerefi ve İmparator'un arzusunu bağdaştırmak istediğini belirtti. Fuad Efendi, Çar'a, kardeşinin ölümü dolayısıyla bir *"ta'zîyetnâme-i humâyûn"* takdim etti. Çar, Osmanlı Devleti'nin mülteciler konusundaki tavrından dolayı şikâyetçi olduğunu, fakat Osmanlı sultanının bu konuda kendisine müracaat etmesine sevindiğini söyleyip Sultan'ın isteklerinin gerçekleşmesini kendisinin de istediğini belirtti¹¹². Çar, kararını Nesselrod'a bildireceğini, kararın Sultan'a bildirilmesini ve buna mukâbil gelecek cevaba kadar Petersburg'da kalmasını Fuad Efendi'den istedi¹¹³. Çar, Nesselrod'a

¹⁰⁹ Nazır, **a.g.t.**, s. 232.

¹¹⁰ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 367.

¹¹¹ İbnül Emin Mahmut Kemal, **a.g.e.**, s. 151.

¹¹² Yuluğ Kurat, *"Çar'ın Fuad Efendi'yi kabul etmesinin, Rusya cihetinin hiç de harb niyeti taşımadığını söyleyerek İstanbul'da Büyükelçilerin blöfünün İngiltere ve Fransa'yı yanılttığını ve aynı yanlışlığı tarihçilerin de yaşadığını"* belirtiyor. Kurat, **a.g.b.**, s. 457-458. Çar'ın söyledikleri için bakınız: Nazır, **a.g.t.**, s. 244-245.

¹¹³ *"...hiddet ve infîâlini beşeresinde izhâz ile cevâba ağâz ederek kendüsünün Devlet-i Âliyye hakkında olan efkâr-ı safvetine ve 'arz ettiği hizmetlere dâir birçok şey söyledikten sonra kendüsü mukâvelât-ı mevcûdenin 'aleyhinde hiçbir vâkidde hareket etmediğinden ona mukabele talebinde olduğu halde Devlet-i Âliyye tarafından gördüğü muâmeleden dolayı pek ziyâde gücenmiş olduğunu ifade eyledikde tarâf-ı Çâkerânemden bitekrâr ecvibe-i munâsebe ile mukâbele olunub hâsîl-i*

Osmanlı Devleti ile mümkün olan en kısa sürede diplomatik ilişkilerin normale döndürülmesi talimatını verdi¹¹⁴.

Çar'ın tavrının ılımlı bir şekil almasında, başta Babiâli'nin Reşit Paşa eksenli, kararlı ve değişmez tutumu, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne açık destek vermeleri ve Fuad Efendi'nin etkili konuşması, başarılı bir diplomasi sergilemesi önemli birer etkiye sahiptir. Gerçekten de Fuad Efendi konuya oldukça hâkim bir kişi idi ve bu durumu sebebiyle başta Çar olmak üzere Rus devlet adamlarını daha kolay ikna etme başarısını göstermişti.

Osmanlı Devleti'nin kararlı bir tavır sergilemesi ve bu tavrını sürdürmesinde Avrupa'da Osmanlı Devleti lehine oluşan kamuoyunun önemli bir yeri vardır. Fuad Efendi ile görüşen Nesselrod, diplomatik münasebetlerin yeniden kurulması için öne sürdüğü şartların kabulünü isteyince, Fuad Efendi, başka devletlerin pasaportlarını taşıyan Polonyalıların sınır dışı edilmesi ile ilgili devletin tepkisini çekeceğini, ancak görüşmelerin tıkanmasını istemediğinden Babiâli'den gelecek cevaba göre hareket edeceğini söyledi.

24 Ekim 1849 tarihinde Titof tarafından Babiâli'ye sunulan notada, Çar'ın Osmanlı Devleti'ne karşı beslediği iyi niyet ve dostluktan bahsedilerek Sultan'ın dostluk çağrısına Çar'ın karşılık vermek arzusunda olduğunu ifade ederek sunulan önerilerin kabulü halinde diplomatik ilişkilerin başlaması yönünde talimat verildiği açıklandı.

Nesselrod tarafından kaleme alınan şartlar şu şekilde idi;

Avrupa'nın ahvâl-ı um'ûmiyyesi ve Devlet-i 'Aliyye ve Rusya Devleti'nin politikaları üzerine bir sâ'ate karîb müddet âdetâ mübâhase ve müzâkere vukû'uyla nihâyet nasîp ise ta'dîl-i efkâr-ı hâsıl olub mâdemki zât-ı hazret-i şâhâne kendülerine olan muhabbetine i'timâd ile murâca'at buyurdular husûl-ı emelleri âرز-kerdem olduğu misillü ben dahî muhâfaza-ı menâfi'i ve nâmûsuma mecbûr olduğundan bunu tevfiğ için verdiğim karârı kont Nesselrod size beyân edecektir. Anı 'arz ve istizân edüb cevâbı gelinceye kadar burada kalmanızı zâten isterim gerek Devlet-i 'Âliyye'ye gerek bize hizmet etmiş olursunuz". Nazır, a.g.t., s. 244-245 (3 numaralı dipnot).

¹¹⁴ Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 819.

1. Çar'ın vatandaşı olan bütün Polonyalıların hangi devlet pasaportunu taşırlarsa taşısınlar, sınır dışı edilmeleri. Bunların sınır dışı edilmelerinin Rus elçisinin bilgisi dâhilinde olacağı,

2. Rusya vatandaşı olup ve Çar'ın rızası dışında başka bir ülkenin vatandaşlığına girdikten sonra Osmanlı Devleti'ne gelen Polonyalılarından Rusya'ya karşı ihtilâlcî entrikalara girişmeleri halinde bunların sınır dışı edilmeleri için Babîâli'nin sonradan vatandaşlığa geçtikleri devletlerle anlaşmayı taahhüt etmesi,

3. İslâmiyet'i kabul eden Polonyalıların Diyarbakır'da tutulmasını taahhüt etmesi¹¹⁵.

Anlaşmayı tartışmak ve onaylamak için 1-2 Kasım'da toplanan Meclis-i Mahsûs birinci maddede yer alan “Çar'ın vatandaşı olan bütün Polonyalıların hangi devlet pasaportunu taşırlarsa taşısınlar, sınır dışı edilmeleri. Bunların sınır dışı edilmeleri Rus elçisinin bilgisi dâhilinde olacaktı” ifadesini kabul edilemez bir teklif olarak niteledi¹¹⁶. Zirâ böyle bir ifade Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan ve Macar ihtilâline katılsın katılmasın bütün Polonyalıları kapsadığı için; bu ifadenin “Macar ihtilâline katılmış olan” Polonyalıları içerecek şekilde değiştirilmesi kararlaştırıldı. Bu alternatif teklif Nesselrod'un sinirlenmesine neden oldu ise de sonunda bu önerileri kabul ettiğini Petersburg'da bulunan Fuad Efendi'ye bildirmeye karar verdi ve kaldığı otele gitti¹¹⁷. Nesselrod, Titof ve Fuad Efendi üçgeninde yapılan görüşmelerden sonra anlaşma;

1. Rusya vatandaşı iken Macaristan'daki olaylardan sonra Osmanlı topraklarına sığınan ve isimleri Rus elçisi tarafından verilecek defterdeki

¹¹⁵ “... evvelâ Rusya İmparatorluğu Teb'asında bulunan bil-cümle Lehlüler mütaashib olabilecekleri pasaportlar her kimin olursa olsun işbu **tedâbir** dahî Rusya sefâreti tarafından vâkî olacak işârât üzerine ve kendüsünün inzıam re'yle icrâ kılınması Sâniyen İmparator hazretlerinin teb'asından bulunub diyar-ı âhîrde müşarünileyhin rızası istihsâl etmeksizin ebna-yı cedd-i salikine(?) dâhil olmuş olan Lehlülerden Memâlik-i Osmaniye'ye gelerek Rusya aleyhine tahkîkât-ı ihtilâliyyeye kalkıştıkları halde bunların Memâlik-i Mahrûse-yi Şâhâne'den deff ve tard olunmaları husûsünü sonradan mensûb olacakları devletler ile kararlaştırılmağa Devlet-i Aliyye'nin müteâhhîd olması Sâlisen istirdâdını taleb etmiş olduğumuz mültecilerden kabûlü İslâmiyet eyleyenlerin Diyarbakır'da habs ve tevkîf kılınacaklarını t'ehid buyurması”, Ahmet Refik, a.g.m., 2-3.

¹¹⁶ Ahmet Refik, a.g.m., 20-21.

¹¹⁷ “Çünkü Fuad Efendi hastalandığından doktor tarafından otelden çıkması yasaklanmıştı. Bu yüzden Nesselrod Fuad Efendi'nin kaldığı otele gitti”. Nazır, a.g.t., s. 256; Onur, a.g.e., s. 83.

Polonyalıların, bir daha geri dönmek üzere, Osmanlı Devleti'nden sınır dışı edilmesi,

2. İslamiyet'i kabul edenlerin Halep ve Konya'ya yerleştirilmesi,

3. Bundan böyle başka bir devletin vatandaşlığına girerek Osmanlı Devleti'ne gelebilecek ve Rusya aleyhine entrikalar kurabilecek kişilerin sınır dışı edilmesi için pasaportlarının ait olduğu ülke elçisine başvuruda bulunmak¹¹⁸ diye son şeklini aldı.

Mustafa Reşid Paşa, Ali Paşa ve Titof tarafından bir protokol imzalandı¹¹⁹. Titof, sunduğu notanın ekinde başta General Bem başta olmak üzere Zamoyski, Wysocki, Zabadinski gibi birçok mülteci şefinin ismini hâvi listeyi Babıâli'ye sundu. Yine mülteci kampında yapılacak araştırma sonucunda isimleri tespit edilen mülteci başları da önce Varna'ya indirilecek ardından da gemi ile Malta'ya gönderileceklerdi. Rusya ile bütün pürüzler çözüldükten sonra diplomatik ilişkiler 25 Aralık 1849 tarihinde hayata geçirildi¹²⁰. Fuad Efendi de 19 Ocak 1850 tarihinde Petersburg'dan ayrıldı¹²¹. Kışın elverdiği ölçüde 4 Şubat'ta Yaş'a, 15 Şubat'ta Bükreş'ten hareketle Şumnu'ya uğrayarak mültecilerin sorunlarını dinleyerek bu sorunların İstanbul'a vardığında çözülmesine çalışacağına dâir onlara söz verdi. İstanbul'a varınca Çar tarafından gönderilen mektup, Sultan'a sunuldu. Sultan Abdülmecid de bu mektuptan kaynaklanan memnuniyetini dile getirdi¹²².

D. Avusturya Nezdinde Yapılan Diplomatik Teşebbüsler ve Mülteciler Meselesinin Çözülmesi

Stürmer'e 5 Kasım 1849 tarihinde Hariciye Nazırı Âli Paşa nota göndererek Osmanlı Avusturya ilişkilerinin dostça devamını sağlamak amacına yönelik olarak mültecilerin tesliminden vazgeçtiğini bildirerek, Babıâli'den mültecileri sonsuza

¹¹⁸ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 372; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 819; Karpat, a.g.b., s. 110.

¹¹⁹ Nazır, **a.g.t.**, s. 257.

¹²⁰ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 373; "Keçecizâde Fuat Paşa başkanlığındaki heyetin 23 Aralık 1849'de Ruslarla ve yaptığı anlaşmaları gereğince bu iki devlet Osmanlı'ya karşı savaş açmaktan vazgeçer". Güngörmüş, a.g.m., s. 134.

¹²¹ Onur, **a.g.e.**, s. 84.

¹²² Nazır, **a.g.t.**, s. 260.

kadar gözetim altında tutmasını da istiyordu¹²³. Notanın ekinde de Kossuth başta olmak üzere, Batthiany Meszaros, Dembinski Zamoyski, Stein, Kmety, Horvard gibi birçok ihtilâlcî lideri bulunmaktaydı¹²⁴.

11-12 Kasım 1849 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsûs Macaristan'daki durumun normale dönene kadar, mültecilerin gözetim altında tutulması ve Stürmer'in listesinde bulunan kişilerin bir an önce Kütahya'ya gönderilmesine karar verildi.

Mülteciler meselesiyle Avusturya ile Viyana Büyükelçisi Kostaki Musurus Paşa ilgileniyordu. Osmanlı Devleti açısından asıl sorun, mültecilerin nerede kalacakları değil, ne kadar kalacakları idi. Zirâ Avusturya, mültecilerin süresiz olarak gözetim altında tutulmasını istiyordu. Meclis-i Mahsûs'un 11-12 Kasım 1849 tarihinde yapılan toplantısında böyle bir durumun bir sakıncası olmadığı görüşü hâkim olsa da böyle bir istek, hem mültecilerin kalacakları süreyi belirsizleştiriyor hem de Avusturya'ya da mültecilerin daha uzun süre Osmanlı Devleti'nin gözetiminde kalmasını sağlayacak bir fırsat veriyordu¹²⁵.

Babîâlî de, notada belirtilenlerin daha açık ve sonradan herhangi bir soruna mahal vermeyecek bir teklif hazırlanıp Meclis-i Mahsûs'da tahrir şeklinde kaleme alınarak 13 Kasım'da Stürmer'e takdim edilmesine karar verildi ve Stürmer'e bir tahrîr takdim edildi. Stürmer, tahriri Schwarzenberg'e gönderdi. Bu konuda Schwarzenberg'in talimatını aldıktan sonra Stürmer, Aralık 1849'da diplomatik münasebetlerin yeniden kurulması için 6 maddeden oluşan şu isteklerde bulundu;

1. Kostaki Musurus tarafından Avusturya Hükûmeti'ne verilen tahririn iki hükûmet arasında asıl anlaşma metni olarak kabulü, ayrıca bu metnin hem Dışişleri

¹²³ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 371; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 817.

¹²⁴ Liste için Nazır, **a.g.t.**, s. 275, 284.

¹²⁵ Notada, a) Kütahya'da mecburî ikâmete tutulacak mültecî liderlerinin isim listesi Avusturya Büyükelçiliği tarafından takdim edilecek ve iki ay süreyle liste açık tutulacak, unutulmuş kişilerin isimlerinin yazılması temin edilecekti. Bu iki aylık süre 6 Haziran 1850 tarihinde son bulacak, b) Avusturya'da asayiş sağlandıktan sonra Osmanlı Devleti mültecileri bırakabilecek, yalnız bu aşamada Avusturya ile mutabakat yolu aranacaktır, c) Kütahya'ya ikâmet ettirilecek mültecilerin muhafazası Osmanlı Devleti'nin teminatında olacak". Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 373. Nazır, **a.g.t.**, s. 262.

Bakanlığı hem de elçilikle imzalanması, Kütahya'ya gönderilecek mültecilerin isimlerini ihtiva eden defterin Osmanlı Devleti'nce kabul edilmesi,

2. Adı geçen defterin iki ay açık kalması ve bu müddet zarfında ortaya çıkacak mültecilerin isimlerinin de deftere ilave edilmesi,

3. Diplomatik münasebetlerin yeniden başlama şartı olarak iki devletin onayı olmadan mültecilerin serbest bırakılamayacağını kabul edilmesi,

4. Mültecilerin Kütahya'daki ikâmetleri esnasında elçisinin görevlendireceği bir memurun da bulunması; bu memurun mülteciler Kütahya'ya varıp Osmanlı Devleti'ne teslim edildikten sonra geri dönmesi¹²⁶,

5. Mültecilerin Kütahya'daki ikâmetleri sırasında layıkıyla muhafaza olunup olunmadıklarını kontrol etmek üzere Avusturya elçisince bir memur gönderilmesi ve Osmanlı Devleti tarafından bu memura mültecilerin muhafazası ile görevli kişiler sağlanması ve Kütahya'daki kaymakama hitaben tavsiyelerde bulunulması,

6. Müslüman olan mültecilerin başka yere gönderilmelerinde bir sakınca yoktur, fakat onların da diğerleri gibi korunmalarına azamî dikkat gösterilmesi¹²⁷.

¹²⁶ Saydam, "Louis Kossuth", s. 263.

¹²⁷ "Birinci Madde: şerâit-i tânzîmiye-yi havî olacak sened-i takrîr-i resmî olmayub nezâret-i hâriciye ile sefâret tarafından müştereken temhâir ve imzâ olunacak mu'âhede temsili teşkilinde olmasına ve Kütahya'ya gönderilecek eşhâsın esâmesini mübeyyin defterin keزالik zîr-i Devlet-i Aliyye'den kabûl gerdesi olduğunu müşîr temhîr kılınub cânib-i sefâretten dahî imzâ olunmasına dâir mukaddemâ irâd eyledikleri davadan fe'ri(?) olmuş ve adetâ takrîr verilmesine ve sâlifüzzikri defterin dahî kendüleri tarafından verilen defterin sûret-i sahîhesi olduğunu müsaddık nezâret-i hariciye tarafından va'z ve imzâ olunarak takrîre leffen alınmasına muvafakât eylemiş oldukları

İkinci Madde: işbu deftere sefârete ita olunduğu günden iki mâh hitâmına kadar kapanmış nazarıyla bakılmayub bir müddet zarfında zuhûr edecekler olur ise ilâvesi câiz tutulması

Üçüncü Madde: takrîre mültecilerin salıverilmesi iki devlet beyninde evvelce kararlaştırılmaya muhtâc olacağı şartının derci lâzım olub başka sûretle hitâmı maslahat...

Dördüncü Madde: Mültecilerin Kütahya'ya nakli esnâsında cânib-i sefâretten beri bulunub Kütahya'ya vusûlîleriyle Devlet-i 'Aliyye me'murlarına teslim olundukları gibi bunun 'avdet etmesi

Beşinci Madde: Mültecilerin Kütahya'da ikâmetleri esnâsında aralık aralık cânib-i sefâretten lâyıkiyla muhâfaza olunub olunmadıklarına bakmak üzere bir me'mur gönderilmesi câniz olması ve bu me'mura taraf-ı Devlet-i Aliyye'den mültecilerin muhâfazasına me'mura ve Kütahya Ka'im-i makâmına hitaben tavsiyeler verilmesi

Altıncı Madde: Müslüman olanların başka yere gönderilmelerinde be'is olmayub fakat onların dinleri misüllü muhafazalarına dikkat olunması." , Ahmet Refik, a.g.m., s. 18-19.

Meclis-i Mahsûs'da 19 Aralık 1849 tarihinde yapılan toplantıda bu konu görüşüldü. 3., 4. ve 5. maddelerin kabulünün imkânsız olduğu kararı alındı¹²⁸, Ancak diplomatik ilişkilerin bir an önce başlaması istendiğinden bu konularda belli tavizlerin verilebileceği ve bununla ilgili bir tahririn hazırlanarak Stürmer'e verilmesi kararlaştırıldı. Buna göre;

Mültecilerin serbest bırakılması konusunda bütün öncelik Osmanlı Devleti'nde olacak, bu konuda bir karar verildiğinde Avusturya Devleti bilgilendirilip, onayı alınacak, mülteciler ihtilâl hareketine girişemeyecekleri bir ana kadar gözem altında tutulacak, din değiştirenlerin Halep'e gönderileceğini, kalacakların İstanbul ve Avusturya sınırına yakın yerlerde istihdam edilmeyeceğini ve Avusturya Sefareti tarafından tanzim edilecek defterin bu tahririn verilmesinden sonra iki ay açık kalacağı ve isimleri olmayanların diğer mülteciler gibi kabul edileceğini beyan etti. Bu teklifler Avusturya tarafından kabul edilerek diplomatik ilişkiler nisan ayı içerisinde başladı¹²⁹. Bu münasebetle Avusturya İmparatoru'nun gönderdiği 23 Nisan 1850 tarihli mektup, Sultan Abdülmecid'e takdîm edildi¹³⁰.

E. Rusya ve Avusturya İle Yapılan Anlaşmalar Gereği Mültecilerin Kütahya, Halep'e ve Malta'ya Yerleştirilmeleri ve Serbest Bırakılmaları

Her iki devletle de yapılan anlaşmalar gereği Osmanlı Devleti, mülteci şeflerinin ilgili devlet aleyhinde herhangi bir faaliyette bulunamayacak bir şekilde muhafazasını kabul etmişti. Bu konuda hem Rusya ve hem de Avusturya ile yapılan anlaşmalarda mültecilerin yerleştirilmesi uygun olan olarak Kütahya, Halep Malta gibi yerler söz konusu olmuştu. Buna göre;

a) Kossuth ile Kütahya'ya gönderilen Hıristiyan mülteciler.

b) Bem ile Halep'e gönderilen Müslüman mülteciler.

¹²⁸ Ahmet Refik, a.g.m., 19-20.

¹²⁹ Saydam, "Osmanlıların Siyasî...", s. 373.

¹³⁰ Nazır, a.g.t., s. 266-268.

c) Rusya ve Avusturya'nın uygun gördüğü üzere Malta Adasına gönderilen mülteciler,

d) Osmanlı yönetiminde görev almak ya da çeşitli Avrupa ülkelerine gitmek üzere bu üç gruptan hiç birine dâhil olmayıp, Şumnu'da kalan mülteciler¹³¹

E. 1. Kütahya'ya Gönderilen Mülteciler

Bu grup sayı bakımından en az kişinin bulunduğu gruptu. Sayıları 57 kişi idi¹³². Ancak içindeki kişiler bakımından en fazla dikkati çeken gruptu. Bu yüzden de özenle korunmuş ve kendilerine tam bir misafirperverlikle davranılmıştı¹³³. Mülteciler, Varna'dan Kütahya'ya gönderilmeleri için Gemlik İskelesine Tâif-i Bahrî vapuruyla getirildiler¹³⁴. Gemlik İskelesi'nde Süleyman Şefik Bey'e teslim edilerek Gemlik ve Bursa üzerinden Kütahya'ya gönderildiler¹³⁵.

Yolculuk sırasında mültecilerin ulaşımına azamî dikkat edildi ve onlara misafirperverlikte kusur edilmedi. Zirâ bu durum, yola çıkmadan önce birkaç maddelik talimatla Süleyman Şefik Bey tarafından, vapurun kaptanı ve yol üzerinde bulunan güzergâhtaki görevlilere sıkı sıkıya tembih edilmişti. Bu talimat uyarınca gerek yolculuklarında ve gerekse Kütahya'da kendilerine, Osmanlı Devleti'ne yakıştığı şekliyle güzel muamele edildi. Mültecilerin hepsi birer konuk olarak ağırlandı. Kossuth'un çocuklarına kavuşunca yaptığı konuşma Osmanlı Devleti'nin

¹³¹ Nazır, **a.g.t.**, s. 270.

¹³² **a.g.t.**, s. 270.

¹³³ Dede, **a.g.e.**, s. 341.

¹³⁴ Karpat, **a.g.b.**, s. 111.; Nazır, **a.g.t.**, s. 271.

¹³⁵ "... Kütahya'ya gidecek mülteciler (1266 Rebiülahir'da) Bursa'ya geldiler; oradan da 1850 senesi Mart'ında yâni aynı sene Şâbân'ında Kütahya'ya sevk edildiler. Bunların muhafazasına Süleyman Refik Bey isminde bir Miralay ve maiyeti memurdu...", Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 277; Bayram Nazır, "Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler ve Kütahya'dan Lajos Kossuth'u Kaçırma Girişimleri", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 36., Sayı: 251., İstanbul 2001, s. 271; Güngörmüş, **a.g.m.**, s. 134; "Enterne edilenle 46 gün süren yolculuktan sonra 12 Nisan 1850'de Kütahya'ya vardılar. Kossuth ile refakatini orada kışlaya yerleştirdiler. Enterne edilenlerin sayısı 1850 Aralık ayı sonunda 130'a yükseldi...", Hermann, **a.g.e.**, s. 88.

tutumunu ve buna duyulan şükran hisleri her şeyi açık bir şekilde ortaya koyuyordu¹³⁶.

Defterde Bulunanlar	isimleri	Kayıtları	Beraberinde Götürdükleri
Macar			
Kossuth			Eşi Thresa ¹³⁷ , Daniel İhazs, Binbaşı Ede Bio, Yüzbaşı Frater, Klapka, Grehanek, Huzman, Berzenczey, Veigli Kosta Szerenyi, Török, Laslo, Lori, Kiniszi, Kappner, acs, Cseh, 3 hizmetçisi, Wagner, Timari, İspanczik
Batthanyi			Eşi, Mihaloviç, üç hizmetçisi ve üç at bakıcısı
Meszaros			İki yaveri
Perczel Mor			Kâtibi ve yaveri
Perczel Miklos			Bir hizmetçisi
Szölösz			Bir hizmetçisi
Asboth			İki hizmetçisi
Gyurman			Eşi ve bir hizmetçisi
			Toplam: 47
Polonyalı			
Wisocky			İki yaveri ve bir hizmetçisi
Przmiensky			Bir hizmetçisi
Macseinsky			Bir arkadaşı
Hâlâsz			-
Brigancty			-

¹³⁶ “Sultan Abdülmecid Efendimizin ve Sadrazam Devletlü Übbehetlü Reşid Paşa Hazretlerinin bir müyine ahal-i Macaristan ve ‘umûm üzere ahal-i Avrupa kurbân olsun.”, Nazır, “Macar ve Polonyalı mülteciler...”, s. 820; Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 5.

¹³⁷ “Kossuth, Kütahya’ya gelirken yanında sadece eşi bulunuyordu. Çocukları Frenc, Vilma ve Lajos Macaristan’da kalmışlardı. Kossuth’un kız kardeşi Lujya Rutkay, Avusturya Hükûmeti’nden izin alarak 26 Mayıs 1850 tarihinde Peşte’den ayrılarak 7 Haziran’da İstanbul’a, oradan da 18 Haziran’da Kütahya’ya vasil oldular” Nazır, **a.g.t.**, s. 288; Lajos Lukacs, **Chapterson The Hungaian Political Emigration 1849-1867**, Directed By Zsazs Zsazsan Oszkay, Budabest, s. 53-54; Böylece Kossuth, çocuklarına kavuşmuş oldu. Kossuth, çocuklarına kavuşunca: “bu biçare çocuklarımın zalimler ellerinden kurtarub, melce-i penâh ve merhâmet-i adâletlerine ilticâ etmiş fukâra baba ve analarına böyle mu’azzezen ve mükerremen gönderilmesi ve Devlet-i ‘Aliye’den hin-i müfârakatlarında dahi’ Atiye-i Seniyye ihsân buyrulması ve bâbı-merhametlerine ilticâ edeliden beru bi’l-cümle Macar fukarâlarına olan merhamet inâyâtı bir veçhile ifâsı teşekkür olunur hâlât değildir ve ahâli-i Macaristan bütün bütün esir olsalar yine bir zerresinin edâ-yı teşekkürü değildir ve cenâb-ı Allah Rûy-ı arzı halk edeli böyle bir pâdişâh-ı ma’deni adâlet gelmemiştir. Ve aşinâ-yı tevârih olanları malûmudur. Rabbim ‘ömr-ü şevket-i şâhânesini müzdâd ve firâvân ve düşmanlarını makhûr ve perîşân buyursun. Değil Türkistan ‘umûm üzere bütün dünyada olan bikes fukarâ-yı bağışlasun ve Sultan Abdülmecid Efendimizin ve Sadrazam Devletlü Übbehetlü Reşid Paşa Hazretleri’nin bir müyine ahâli-i Macaristan ve ‘umûm üzere ahâli-i Avrupa kurbân olsun deyü ağlayarak du’a eyledi ve sair rüfekâları h-dahi bülend- âvâz ile Türkçe- âmîn deyü feryâd eylemiş oldukları...” şeklinde şükran dolu bir konuşma yaptı. Nazır, **a.g.t.**, s. 288-289.

	Genel Toplam: 57
--	-------------------------

15 Şubat 1850 tarihinde Şumnu'dan ayrılan mülteciler, 31 Mart 1850 tarihinde Kütahya'ya vardılar¹³⁸. Kütahya'da mülteciler için kışla tahsis edildi. Babıâli, kışlanın tamiri için de hazineden 10.000 kuruş ödemiş ve mültecilere, onlar gelmeden rahat bir ortam sağlanmaya çalışılmış. Batthiany'ye de kışlanın yakınında bir konak kiralanmış ve burada ikâmeti sağlanmıştı¹³⁹. Yine mülteciler için rütbelerine göre belli miktarlarda para verilmişti¹⁴⁰.

Mültecilerle ilgilenen Süleyman Refik Bey, onların iyi bir şekilde ağırlanması için, kendi cebinden harcama yapmak da dâhil olmak üzere, elinden geleni yapmıştı. Hatta bu yüzden eşine bile yeteri kadar harçlık gönderememişti.

Fakat bütün bunlara rağmen mülteciler arasında kalacak yerler konusunda yine de bazı hoşnutsuzluklar çıkmıştı.

Kütahya'ya gelen 57 kişilik mülteci kafilesinden başka 26 kişilik başka bir kafile daha bir kaç ay sonra Şumnu'dan yola çıkmıştı. Bu kafilede de ihtilâl girişiminin önemli kişileri bulunuyordu. Kafile Kütahya'ya gitmek üzere Gemlik'e kadar Mısır-ı Bahrî vapuru ile götürüldü¹⁴¹.

Gelenlerin İsimleri	Maiyetinde Bulunanlar
General Bulharin	Yüzbaşı Chosak, iki mülâzım iki hizmetçisi
Turzanski	Bir mülâzım bir hizmetçisi
Idjiovski	Bir hizmetçisi
Fokner	Eşi ve hizmetçisi
Niyadovski	Bir hizmetçisi
Chojecki	Bir hizmetçisi
Lui	Eşi ve bir hizmetçisi
Kovac	Eşi, bir hizmetçisi, arkadaşı Szabo ve Szabo'nun eşi

¹³⁸ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 277; Güner, **a.g.e.**, s. 13-14; Göyünç, **a.g.b.**, s. 176; Dede, **a.g.e.**, s. 341-342; Nazır, **a.g.t.**, s. 280; Güngörmüş, **a.g.m.**, s. 134; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 820.

¹³⁹ Karpat, **a.g.b.**, s. 113.

¹⁴⁰ Saydam, "...Louis Kossuth", s. 266.

¹⁴¹ Nazır, **a.g.t.**, s. 285; Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 56-57.

Toplam: 26 Kişi

Mülteciler Temmuz itibariyle Kütahya'ya geldiler. Böylece buradaki mültecilerin sayısı 83 oldu¹⁴². Daha sonra, bu listenin Stürmer'in sonradan eklediği isimlerle arttığı görülmüştür. Dembinski de buraya gönderilmiştir. Dembinski Fransa vatandaşı olduğunu ispatlayıncaya kadar burada kalmış ve Avusturya vatandaşı olmadığı öğrenilince 19 Şubat 1851 tarihinde Paris'e gitmek üzere Kütahya'dan ayrılmıştır¹⁴³.

Kütahya'ya gönderilen mültecilere hiçbir yardımdan kaçınılmadığı ve bu yönde yapılabileceklerin en iyisinin yapılmaya çalışıldığı dikkatleri çekmektedir. Bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden birisi de Sultan Abdülmecid tarafından mültecilere dağıtılması amacıyla tahsis edilen 150.000 kuruş Ahmet Vefik Paşa tarafından mültecilere dağıtılmıştır. Dağıtım meslek ve rütbe dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Böylece mültecilerin malî anlamda bir sıkıntı çekmelerinin önüne geçilmek istenmiştir¹⁴⁴.

Bu arada mülteciler Kütahya'da hayatlarını sürdürürken¹⁴⁵, Osmanlı devlet adamları için, Avusturya İmparatorluğu ile yapılan anlaşmanın maddelerinin şartlarının yerine getirilme zamanı da gelmişti. Avusturya bu sıralarda mültecilerin Osmanlı Devleti'nce gözetim altında tutulmasıyla ilgili muhalefetini hâlâ sürdürüyordu. Bu yüzden de mültecilerin serbest bırakılması için gerekli girişimlerin başlatılması yönünde karar almıştı¹⁴⁶.

¹⁴² Nazır, **a.g.t.**, s. 284.

¹⁴³ Nazır, **a.g.t.**, s. 287-288; Herman, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁴⁴ Saydam, "Louis Kossuth", s. 266.

¹⁴⁵ "Kossuth Kütahya'daki günlerini boş geçirmede. 1848-49 deneyimlerine dayanarak, yeni bir özgürlük savaşının başlaması halinde Macar ordusunun başkomutanlık görevinin kendisinin üstlenmesi gerektiği görüşündeydi. ... Kossuth 1849'da albaylığa kadar ve emigrasyonda kendisi tarafından tuğgeneralliğe yükseltile Jerz Bulharyn'den Kütahya'da askerî konuda teorik ve pratik dersler aldı. Elindeki strateji yapıtlarına dayanarak, farklı uzunluklarda askerî teori niteliğinde çeşitli 19 inceleme yazdı. Bunlar, büyük kısmı Macar özgürlük savaşından aldığı örneklerle, bazı stratejik ve taktik sorunlara ışık tutmaktaydı. Teorik nitelikteki eğitimin yanı sıra Kossuth yeni Macar özgürlük savaşının bir an önce patlak vermesi uğrunda elinden geleni yapmaktan da geri durmadı...", Herman, **a.g.e.**, s. 889-89.

¹⁴⁶ Kunalp, **a.g.m.**, s. 431.

Bu karara karşı ilk girişimler, Âli Paşa tarafından 27 Temmuz 1850 tarihinde bir görüşme ile konunun Palmerston'a açılmasıyla başladı¹⁴⁷. Bu konuda İngilizler yine Osmanlı Devleti lehinde görüş belirttiler. Amerika senatosu da 4 Mart 1851 tarihinde mültecilerle ilgili bir karar çıkartarak Akdeniz'de bulunan gemilerden birinin Kossuth ve rüfekâsı için tahsis edilmesini kabul etti¹⁴⁸.

Mülteciler meselesinde olduğu gibi, onların serbest bırakılması konusunda da Avusturya'nın aleyhine bir kamuoyu oluştu. Bu durum, Avusturya'nın geri adım atmasına neden oldu.

9 Şubat 1851 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne Avusturya'nın yeni almış olduğu bir kararlar iki defter sunulmuştu. Defterin birinde mültecilerin tamamının isminin yazılı olduğu, ikinci defterde ise gözetim altında tutulmasına devam edilmesi gerekli sekiz isim bulunuyordu. Bu isimler ihtilâl girişiminin en önde gelen kişilerine ait idi¹⁴⁹. Avusturya buradaki mülteci başları dışındaki diğer mültecilerin kendisi için bir tehlike olmaktan çıktığını düşünüyor; fakat bu isimleri yazılı kişilerin Osmanlı gözetiminde kaldığı sürece Avusturya aleyhine bir yapılanmaya girişebilecekleri iddiasında bulunuyordu. Avusturya bu tür faaliyetlerin engellenmesi için mültecilerin bir kısmının serbest bırakılması isteğinde bulunmuştu. Bu konu 17 Mart 1851 tarihinde Meclis-i Mahsûs'da görüşüldü. Karar Abdülmecid'e sunulmuş, Abdülmecid de konu üzerinde fikirlerini belirtmiş ve konunun Osmanlı Devleti çıkarına zarar vermeden, Avusturya'ya yeni müşkülât çıkarmasına mahal bırakmadan İngiltere ve Fransa'nın desteğinden emin olarak halledilmesini istiyordu.

Avusturya Hükûmeti mülteciler için serbest bırakılma tarihi olarak da Kasım 1851'in uygun olduğunu dile getirmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda Avusturya Hükûmeti'nin verdiği liste dışındakilerin serbest bırakılmaları kararı alındı. Serbest

¹⁴⁷ Nazır, **a.g.t.**, s. 301.

¹⁴⁸ Komlos, **a.g.e.**, s. 35-36.

¹⁴⁹ Bunlar, Kossuth, Batthanyi, Moris Parczel, Nikolas Perczel, Wsocki Alexander Asboth, Adolf Gyurman ve Emmanuel Lui. Nazır, **a.g.e.**, s. 304.

bırakılmasına karar verilen mülteci sayısı 69 idi¹⁵⁰. Kütahya’da kalan mültecilerin sayısı 51 idi¹⁵¹.

Bu sırada mültecilerin bir kısmının serbest bırakılması kararı Kütahya’da bulunan mültecileri rahatsız etmişti. Mülteciler bu sebeple hakarete varan davranışlarda bulunmuşlar ve kendilerine gösterilen misafirperverliğe hiç yakışmayan bir tavır içine girmişlerdir.

Serbest bırakılan 69 kişilik grup, yanlarında 150 kişilik Süvarî ile 9 Mayıs 1851 tarihinde Kütahya’dan ayrıldı. Yolculuk sırasında nasıl bir şekilde hareket edilmesi gerektiği talimatla bildirildiği için gereken hassasiyet gösterildi.

Babîali bu mülteci kâfilesinin gönderilmesinden sonra kalan mültecilerin de Eylül’de serbest bırakacağını Avusturya’ya bildirdi. Bu konuda Başbakan Schwarzenberg *“Saltanat-ı seniyye Macaristan’ın i’âde-i asayişine kadar merkumları Hıfz ve tevkîf edeceğini ve tahliye-i sebilleri mevsimi geldikçe dahi Avusturya Devleti’nin muvâfakatını istihsal eyleyeceğini va’ad buyurmuş olduğundan bizim Devlet-i ‘Aliyye’den memulunuz şu va’adin teminat-ı icrasından”* ibaret olan takrirde kısacası asayişin sağlandığına ancak Avusturya Devleti karar verebilirdi. Daha sonra maslahatgüzar Kostaki Musurus tarafından verilen *“... Babiâli dahî Macaristan’ın asayiş takarrür eylediği halde saltanat-ı Seniyye eşhas-ı mezkurenin sebillerini tahliye etmezden evvel bu niyetini muvafık- usûl hüsn-i hem-civarı ve dostu olduğu üzere Avusturya Devleti’ne ihbar ve istihsal-ı muvâfakatına sa’y ü ihtimam...”* şeklindeki takririni hatırlatarak, 29 Temmuz 1851 tarihinde bu konuda devletin geri adım atmayacağını bildiren birer notayı Ali ve Mustafa Reşid Paşa’ya verdi¹⁵². İngiltere ve Fransa da mültecilerin serbest bırakılmaları yönündeki baskılarını arttırmaya başladılar. Amerikan maslahatgüzarı da mültecilerin serbest bırakılmaları halinde bunları ülkelerine götürmeye hazır olduğunu bildirdi¹⁵³.

¹⁵⁰ Liste için, Nazır, **a.g.t.**, s. 317.

¹⁵¹ **a.g.t.**, s. 318.

¹⁵² Nazır,**a.g.e.**, s. 321.

¹⁵³ Amerikan senatosu ve konsolosunun mülteciler hakkında düşünceleri aldıkları kararlar için, Dede, **a.g.e.**, s. 342-345; Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 374; Nazır, **a.g.t.**, s. 322.

Mültecilerin serbest bırakılmaları konusunda girişimler sürerken Kütahya'da kalan mülteciler için bu yönde hazırlıklar yapılmaya başlandı. Mültecilere de Eylül ayında serbest bırakılacakları Süleyman Refik Bey tarafından bildirilince bu haber mülteciler arasında büyük bir sevinçle karşılandı¹⁵⁴.

Mültecilerin sevki sırasında Avusturya bir nota göndererek, kendilerinden onay alınmadığını ve bunun tüm mesuliyetinin Babıâli'ye ait olduğunu bildirdi. Reşid Paşa notayı okuduktan sonra notanın bir hükmü olmadığına karar verdi.

Son olarak Kütahya'dan serbest bırakılan mültecilerin isimlerini havi bir liste hazırlandı¹⁵⁵. 1 Eylül 1851 tarihinde Kütahya'dan hareket eden mülteciler 9 Eylül'de Çanakkale'ye vardılar. Oradan "Mississippi" adını taşıyan Amerikan savaş gemisiyle Türkiye'den ayrıldılar¹⁵⁶. Mülteciler burada bir buçuk yıl (17 ay) kaldılar¹⁵⁷.

E. 2. Halep'e Gönderilen Mülteciler

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Halep'e Müslüman olan mültecilerin gönderilmelerine karar verilmişti. Müslüman olan Polonyalı mülteciler Küçük Kaynarca Anlaşması'nın II. Maddesindeki "...Devlet-i Aliyye'mde dîn-i İslâm ve Rusya Devleti'nde tanassur edenlerden ma'adası aslâ bir bahane ile kabûl ve himâye olunmaya..." hükmü gereğince büyük bir sorun olmadan mesele halledilmişti. Ancak

¹⁵⁴ Mülteciler sevinçlerini "... bizler vatan-ı azizimizden münkesir ve mahcûr olduğumuz halde Saltanat-ı Seniyye'nin zir-i cenahı atıfet ve merhametine sığınmış olduğumuz bir alay biçaregân olarak şimdiye kadar haklarımızda şâyân buyrulan himâyet-i celile ve bunca lutf-u merhamet-i aliye-i hazret-i padişâhi hafsala-i tasavvurat-ı acianelerimizden bâlâter ve bu rütbe lutf ve himayet-i seniyyenin arz ve teşekküründe bi'l-vucûh acziyetimiz bedihî ve izhâr olduğu ve azı refiklerimizin Memâlik-i Ecnebiyye'ye gitmeleri ruhsatını havî mukaddemâ gelen irade-i seniyyede eğerçi bizlerin alafranga Eylül'ü ibtidasında salıverilmeliğimizi Devlet-i Aliye va'ad buyurmalarıyla nâşâdımız muktezasınca 'akde-i ikâmetten berü olmaklığı hayale bile alınmayarak imtidad-ı ikâmet-i vâhimesi bir an zihinlerden çıkarılmadığı hâlde Saltanat-ı Seniyye'nin vakt-i merhûn-ı mezkûrdan evvelce böyle bir fevk'l-memul mebzûl olan ruhsat-ı 'alisi bizlere cümleten sahabet ve lutf-u merhametten fâik gelmekle hepimiz yeni baştan hayat bulmuşa dönmüşüz ve kâşce-i canımız kangı vadi-i teşekküre imâle vetmekde fi'l-hakika 'aciz olmuşuzdur..." şeklinde dile getirmişlerdir...", Nazır, **a.g.t.**, s. 325.

¹⁵⁵ Liste için, Nazır, **a.g.t.**, s. 327.

¹⁵⁶ Herman, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁵⁷ Güngörmüş, a.g.m., s. 135; Nazır, "Osmanlı Devleti'nin ...", s. 271. Mültecilerin Kütahya'dan ayrılımları hakkında bkz. Nazır, **a.g.t.**, s. 319-327.

bunların Rusya aleyhinde bir faaliyette bulunamayacakları bir mevkiye gönderilerek Çar'ın iade talebinden vazgeçmesi sağlanarak mesele halledilmişti¹⁵⁸.

5 Kasım 1849 tarihli notada da Müslüman olan mültecilerin Diyarbakır'a gönderilmesi kabul edilmişti. Ancak daha sonra Reşid Paşa, Diyarbakır'ın mülteciler için uygun olmayacağını Sultan Abdülmecid'e bildirmiş; Sultan da bunu kabul edince mültecilerin Halep'e gönderilmelerinin kararı alınmıştı¹⁵⁹.

Şumnu'daki mülteci kampının kapatılması ve mültecilerin gönderileceği yerlerin belli olmasından sonra Ahmet Vefik Paşa'ya verilen gerekli talimatlarla mültecilerin Şumnu'ya gönderilmesine karar verilmişti¹⁶⁰. Bu talimatta; mültecilerin Kütahya, Halep ve Malta'ya nasıl nakledilecekleri, din değiştirmek suretiyle Osmanlı ordusu ve diğer kurumlarında istihdam olmak isteyenlere nasıl bir muamele yapılması gerektiği gibi bilgiler vardı. Buna göre; baskı altında kalmadan kendi özgür iradesiyle Müslüman olmak isteyenlere kesinlikle olumsuz cevap verilmeyecek. İslamiyet'i kabul edenler hakkında araştırma yapılacak. Bunlara İslamiyet'i kabul etmeleri yönünde en ufak baskı yapıp da, Rus ve Avusturyalı konsoloslarının kötü iddialarına mahal bırakılmayacak. Sırf Murat Paşa'nın yanında gitmek için İslamiyet'i kabul etmek isteyenlerden, bu düşüncelerinden vazgeçmeleri belirtilecektir¹⁶¹.

¹⁵⁸ "... ve kabûl-i İslamiyet edenlerin dahî uzak bir mahalle gönderileceğini temin edebilir isem de Memâlik-i Mahrûsa'da bulunan Lehlûlerin ekserisi elinde başka devletlerin pasaportu olduğuna ve o cihetle himâyet-i uhud altında bulunduklarına binâen Devlet-i 'Aliyye tarafından imparatorun şu emelinin husûlû isteniyor ise de başka taraftan müşkilât görüleceği ve bu cihetle buna buraca taraf-ı çâkeranemden kat'î cevap verilemeyeceği kendüsiüne ifâde olundukta böyle tedbiri ittihâzda Devlet-i 'Aliyye Rusya Devleti'yle olan mu'âhedesi icra itmiş olacağı..." Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁵⁹ "... Fakat Diyarbakır'ın havası uygunsuz olmasına ka'a hükmünde bulunmasına binaen oraya indlerinde bir nev'i mahbûsiyet gibi zan olunabileceğinden kendülerinin şimdilik Halep'e irsâl olunması..." Ahmet Refik, **a.g.m.**, s. 7; "...Ancak Diyarbakır'ın havasının pek elverişli olmaması, şehrin kuruluşu bir kale içinde olması, psikolojik olarak mültecileri sanki bir kaleye hapsediliş duygusu uyandırabileceğinden Halep'e nakillerinin daha uygun olacağı değerlendirildi". Genelkurmay, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁶⁰ Saydam, "Osmanlıların Siyasî ...", s. 356-359.

¹⁶¹ "... bir tâkım Macarlu şeref-i İslâm ile müşerref olmak ve hidemât-ı celile-i askeriyede istihdâm olunmak emeliyle Devletlû Ömer Paşa Hazretleri'ne İlticâ ve mürâcaat etmiş olduklarından müşarünileyh hazretlerinin ol babda tutmuş olduğu usul pek yolunda ve münâsib olub, fakat bundan böyle bu makûleler haklarında ne vecihle **muamele** olunmak lâzım geleceğinin icmâlen beyanına mübaderet olunur. ... konsolosları güya bu adamların İslâmiyet'e teşviki zımında bazılarına me'mûrîn-i Devlet-i Aliye taraflarından akçalar verilmiş ve Müslüman oldukları halde benâm ve

Bu arada Mazhar Bey mültecileri Halep'e götürmekle görevlendirildi. Yanına da dil bilir bir subay ile bir Süvarî görevlendirilmesi sadaretçe uygun bulundu¹⁶². 5 Şubat 1850 tarihinde Şumnu'ya varıp, kendilerine verilen "...*bu adamlar Memâlik-i Devlet-i Aliye'de misafir ve zaten dahî mu'teber ve mer'îül-hâtır ve vatan ve familyalarından dûr ve mahcûr olmuş olmaları kalben mahzûn münkesir olduklarından... her türlü esbâb-ı muhafazalarına bakılmasıyla beraber haklarında mücrim muamelesi zuhûra getirilmeyüb yâni rencide ve tahkîr ve tazyik ve tekdir olunmayub ve âharlarına dahî ettirilmeyüb her birinin hâl ve hassasiyetine göre nâzikâne ve şîme-i insaniyyete muvafık ve dil-nüvâzâne muameleler gösterilerek... her dürlü istirahat ve hoş nûdilerine dikkat olunacaktır*"¹⁶³ talimâtı uyarınca göreve başladılar.

Gerekli hazırlıklardan sonra mülteciler Halep'e gitmek üzere 24 Şubat 1850'de yola çıktılar¹⁶⁴. Mülteciler yola çıkmadan önce, Halep Valisi Mustafa Zarif Paşa'ya Halep'e vasıl olmalarından sonra sıkıntılı bir duruma duçar olmamaları için gerekli talimât gönderildi. Zarif Paşa da bu yönde gerekli çalışmaları yaptı¹⁶⁵.

Halep'e gidecek mültecilerin biri dışında hepsi Müslüman'dı. Con Balog'un oğlu Viktor Balog din değiştirmemiş, ancak babasının şiddetli ısrarı neticesinde Halep'e götürülmüştü. Liste şu kişilerden oluşuyordu:¹⁶⁶

HALEP'E GÖNDERİLEN MÜLTECİLER		
Önceki İsmi	Müslüman olduktan sonra aldığı İsim	Maiyetinde bulunanlar
General Bem	Murad Paşa	2 yakını
General Kmety	İsmail Paşa	İki yakını
General Stein	Ferhad Paşa	1 hizmetçisi
Zarzeczký	Osman	1 hizmetçisi
Koronieczky	Yusuf	1 hizmetçisi

Murad Bey'in maiyetinde istihdâm olunacaklarına da'ir va'adler icra olunmuş olduğu tenziyâtına (?) düşmüş olduklarından ve eğerçi Ömer Paşa Hazretleri ve orada bulunan sair Memûrîn-i Devlet-i Aliyye'nin böyle şeyleri tecvîz etmemiş oldukları ve etmeyecekleri..." Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 159; Karpat, a.g.b., s. 115.

¹⁶² Karpat, a.g.b., s. 111.; Nazır, "Macar ve Polonyalı...", s. 820.

¹⁶³ Göyünç, a.g.b., s. 178-179.

¹⁶⁴ Nazır, **a.g.t.**, s. 337.

¹⁶⁵ **a.g.t.**, s. 334-335.

¹⁶⁶ **a.g.t.**, s. 338.

Grimm	Mustafa	-
Baroti	Osman	Eşi
Tuld	İbrahim	Eşi
Fiala	Ömer	-
Hullam	İskender	1 hizmetçisi
Nemgyei	Ömer	-
Alberd	Selim	-
Orosdy	Ömer	-
Schinberg	Tahir	1 hizmetçisi
Scneider	Hüseyin	-
Schölf	Yusuf (?)	-
Con Balog	Yusuf (?)	1 hizmetçisi
Viktor Balog	İskender (?)	-
Zabadinsky	Mehmed	1 oğlu
Toplam: 19		Toplam: 13
		Genel Toplam: 32

Halep’e yerleştirilen 19 kişiye aşağıdaki gibi rütbe ve maaş tahsis edildi:¹⁶⁷

İsim	Rütbe	Maaş
Murad Paşa	Ferik	7.500 Guruş
İsmail Bey	Mirliva	5.000 Guruş
Ferhad Bey	Mirliva	5.000 Guruş
Osman Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Yusuf Ağa	Kaymakam	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Mustafa Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Osman Bey	-	Rütbeye göre maaş Tahsisi
İbrahim Ağa	Kolağası	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Ömer Ömer Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
İskender Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Ömer Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Selim Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Ömer Efendi	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Tahir Ağa	Binbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Hüseyin Bey	Kaymakam	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Yusuf (?)	Kaymakam	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Yusuf (?)	Yüzbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
İskender (?)	Yüzbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi
Mehmed Ağa	Yüzbaşı	Rütbeye göre maaş Tahsisi

E. 3. Malta’ya Gönderilen Mülteciler

Avusturya ile yapılan anlaşma uyarınca, Avusturya ve Rusya’nın uygun gördüğü üzere Malta Adası’na gönderilmesine karar verilen mülteci gurubu da bulunuyordu. Rusya vatandaşı olan Polonyalı mülteciler Varna’dan Malta’ya Taif Vapuru’yla gideceklerdi. Kütahya ve Halep’e gönderilen mültecilerde olduğu gibi, Malta’ya gönderilen mültecilere de gereken özenin gösterilmesi için bir talimat hazırlandı.

Bu mülteci kâfilenin gönderilmesi için Ahmet Vefik Paşa tarafından Seyyid Şakir Paşa görevlendirildi¹⁶⁸. 12 Mart 1850 tarihinde Şumnu’dan hareket eden

¹⁶⁷ Saydam, “Osmanlıların Siyasî ..., s. 377; Nazır, a.g.t., s. 339.

vapurda bulunan mülteci şefleri arasında Halep'e gönderilen Bem (Murat Paşa), Wysocki'nin yanı sıra Zamoyski Main Sazinsky, Stanislaus Schihnansky, Eduard Demnasky, Stannislaus Hondzesky, Adam Donatschosky, Jules Zabaminsky (Halep'e gönderildi) Jasgues Miastianovitch, François Daschkevitch, Stanislaus Grigensky gibi kişiler bulunuyordu. Bunlarla birlikte Malta'ya toplam 130 kişi gönderildi. Yine Rusya ile yapılan anlaşma gereğince bunlar dışında Macar ihtilâline katılan ve Rusya vatandaşı olan Polonyalı tespit edilirse, bunlar da sınır dışı edilecekti. Mülteciler Şumnu'dan ayrıldıktan 4 ay sonra İngiltere'ye ulaştı¹⁶⁹.

Osmanlı Devleti mültecileri sınır içeri kabul ettikten sonra meselenin her safhasında Osmanlı devlet felsefesi, insanlık onuru ve insan haklarına saygının en iyi örneklerini vererek mültecileri devletin ekonomik ve siyasî anlamda çok güç şartlar içinde olmasına rağmen, en iyi şekilde ağırlamak için elinden geleni yapmıştır. Meselenin en çetrefilli safhasında, Rusya ve Avusturya gibi iki güçlü devleti karşısına almak cesaretini göstererek başta Avrupa olmak üzere bütün dünyanın takdirini toplamış¹⁷⁰ ve geniş bir kamuoyu kitlesini arkasına almıştır.¹⁷¹ Rusya ve Avusturya Devleti'nin açık tehditlerine karşı Sultan Abdülmecid, *"ecdadımın altı yüz seneden beri bunca fedakârlıklarla muhafaza ettiği himâyet hakkında Avrupa bizden nez' etmek mi istiyor. Bu hakkı zâyî ettikten sonra bana saltanatın dahî lüzumu yoktur. Bir Macar'ı elli bin Osmanlı kanı döker yine muhafaza ederim"* diyerek¹⁷² karşılık vermiş ve Osmanlı devlet felsefesinden ödün verme yerine bu devletleri karşısına alarak savaşı göze almıştır. Bu sözler Osmanlı Devleti'nin itibarını önemli bir suretle arttırmıştır¹⁷³.

¹⁶⁸ Nazır, a.g.t., s. 349.

¹⁶⁹ a.g.t., s. 351-352.

¹⁷⁰ Tekindağ, a.g.m., s. 158.

¹⁷¹ "...Mülteciler meselesi halinde Türkiye'nin her türlü tehlikeleri göze alarak gösterdiği cesâret ve mahâret Fransa ve bilhâssa İngiltere'de parlak nümâyışlere vesile teşkil etmektedir. Londra'nın en büyük sitelerinden beyân-ı teşekkürü havî yüzlerce imzâlarla gönderilen 'ârizâlar...' ", Ahmet Refik, a.g.e., s. 4.

¹⁷² Tayyip Gökbilgin, "19. Asır Sonlarında Türk-Macar Münasebetleri ve Yakınlığı", **Nemeth Armağanı**, Yayına Hazırlayanlar: Janos Ercman Ağâh Sırrı Levent Mecdut Mansuroğlu, Ankara 1962, s. 172; Ebubekir Sofuoğlu, "Abdülmecid ve Macar Mülteciler", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 36., Sayı: 215., İstanbul 2001, s. 297; Genelkurmay, a.g.e., s. 59.

¹⁷³ Sofuoğlu, a.g.m., s. 302.

Mülteciler Meselesi, Kırım Harbi'ne giden yolda önemli durak olarak kabul edilir¹⁷⁴. Bu durum meselenin siyasî yönünün Osmanlı Devleti için ne kadar riskli olduğunu göstermektedir. Şüphesiz Osmanlı devlet adamları bunun farkındaydı.

Yine meselenin diğer bir yönü de Osmanlı devlet adamlarının, bu yüzyılın içinde eşini göremeyeceğimiz bir diplomasi başarısı ve kahramanlığı ortaya koyduğudur. Bu mesele içinde başta Mustafa Reşid Paşa¹⁷⁵ olmak üzere Ali Paşa gibi devletin üst düzey insanları örneklerini çok az yerde görebileceğimiz diplomasi inceliklerini sergilemişler, diplomasiyi bu yüzyıl içinde devletin yararına çok başarılı bir şekilde kullanmışlardır¹⁷⁶.

Mülteciler meselesi sürecinde önemli rol üstlenen bir kişi daha vardır ki, bu da Fuad Efendi'dir. Buradaki başarısı dolayısıyla paşalık rütbesine yükselmiştir. Fuad Paşa özellikle meselenin Rusya cihetinde konuya tam anlamıyla hâkim olduğu için ve konuya benzer tarihi misaller üzerindeki bilgisinden dolayı önemli bir başarıya ulaşmıştır. Gerek Rus devlet adamları ve gerekse Çar ile yaptığı görüşmelerde meseleyi Osmanlı Devleti'nin istediği şekilde çözmedeki başarısı ve diplomatik girişimleri hem kendisinin “Paşa” rütbesine yükselmesine vesile olmuş hem de İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Osmanlı Devleti'nin yanında olarak meseleye dâhil edilmesinde Ali ve Reşid Paşalara önemli girişim alanları yaratmıştır.

Meselenin Avusturya cihetinde ise Fuad Efendi kadar yoğun olmasa da Kostaki Musurus Bey'in girişimleri de burada hatırlanmaya değer¹⁷⁷ başka bir husustur. Fuad Efendi ve Kostaki Musurus'un girişimleri bu işin diplomatik boyutuydu. Mültecilere Osmanlı topraklarında devlet görevlileri tarafından gösterilen ilgi ve bu yöndeki çalışmaları ise meselenin arka planını oluşturur.

¹⁷⁴ Hetnal, **a.g.e.**, s. 477.

¹⁷⁵ “...Bu meselede en muvaffakiyetli rol oynayan Mustafa Reşid Paşa'dır...”, Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 4; Mehmed Memduh, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁷⁶ “Türkiye’de mülteciler meselesi Tanzimât’tan sonra Türk ricâli siyasîsinin ve bilhassa Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın en büyük bir muvaffakiyetle halline muvâfık olduğu diplomasi mes’elelerinden biridir. Mülteciler mes’elesi Türkiye’nin diplomasi tarihine şeref verebilecek bir mahiyettedir”. Ahmet Refik, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁷⁷ “...Musurus Paşa mülteciler meselesinde aktif ve başarılı bir diplomasi örneği verenlerin başında geliyordu.”, Ortaylı, “Polonyalı Mülteciler...”, s. 21.

Mültecilerin gerekli yerlere götürülüp yerleştirilmeleri sırasında gerek mülki idare, gerek askeri idare elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışarak Osmanlı devlet felsefesinin gereklerini en az yönetenler kadar iyi yerine getirmişlerdir. Bu konuda kendilerinden de fedakârlıklar yaparak mültecilerin sevgisini ve saygısını kazanmışlardır. Öyle olmuştur ki, mülteciler için kendi cebinden para harcayarak ailelerinin sıkıntı içine düşmelerine sebep olmuşlardır. Bu da işin misafirperverlik boyutudur. Bununla birlikte mülteci şefleri ve mülteciler de Osmanlı Devleti'ne karşı sevgilerini ve saygılarını her durumda göstermişler, şükran dolu hislerle Osmanlı Devleti'ne bağlanmışlardır.

Mültecilerin Osmanlı Devleti'ne karşı duydukları his öyle güçlü olmuştur ki, birçok mülteci İslamiyet'i kabul ederek Osmanlı devlet bünyesindeki hizmetlere talip olmuştur. Bir anlamda borçlarını ödemek için kendilerine fırsat yaratılmasını istemişlerdir. Bu şükran duyguları, Osmanlı topraklarından ayrılan mültecilerde de oldukça derin etki yaratmış ve onlar da bu duygularını yurt dışında belirtmişlerdir¹⁷⁸. Tezimizin ana konusu olması dolayısıyla, İslamiyet'i kabul etsin etmesin mültecilerin Osmanlı Devleti'nin kurumlarında çeşitli görevlerde bulunarak teşekkür borçlarını ödediklerini göreceğiz.

¹⁷⁸ Güngörmüş, a.g.m., s. 135; Kossuth Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra İngiltere'ye gitmişti. İngiltere'de yaptığı konuşmada, hayatını güvence altına alan ve kendisini düşmanlarına telsi etmeyen Türkleri şu şekilde övmüştü. *"bugünkü hayatım ve hürriyetime sahipliğin Avusturya ile Rusya'nın tehditlerine, baskılarına rağmen beni ve arkadaşlarımı muhafaza eden Türkler sayesinde. O Türkler ki, yüksek hislerle ve insan haklarına saygılı oluşları ile tüm tehditlere boyun eğmediler. Türk milleti bu yönüyle üstün bir güce sahiptir. Türkiye'nin bugün ve istikbalde mevcut olması Avrupa'nın ve insanlık âleminin yararınadır. Ben, Türklerden gördüğüm lütuf ve saygının hatıralarıyla yaşayacağım"*. Nazır, a.g.t., s. 354; Genelkurmay, a.g.e., s. 58.

II. BÖLÜM

ÖNSÖZ

I

ONAY

Musa Gümüş tarafından hazırlanan “1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devletine Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri” başlıklı bu çalışma, 10/08/2007 tarihinde yapılan savunma sonucunda (oy birliği/oy çokluğuyla) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim/Yakınçağ Tarihi Bilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Hale Şıvgın (Başkan)

İmza

Prof. Dr. Hicran Yusufoglu

İmza

Prof. Dr. Necdet Hayta

N. Hayta

İÇİNDEKİLER

I

KISALTMALAR

V

EK LİSTESİ

VII

GİRİŞ

XI

1

OSMANLI DEVLETİ’NİN YABANCI UZMANLARDAN YARARLANMA POLİTİKASI 2

I. BÖLÜM

10

1848 İHTİLÂLLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE MACAR VE LEH MÜLTECİLERİ MESELESİ 10

A. 1848 İHTİLÂLLERİ VE MACAR MİLLİYETÇİ İHTİLÂL HAREKETİ.....	10
B. İHTİLÂLCİLERİN YENİLMESİ, OSMANLI DEVLETİ'NE SİĞİNMALARI, RUSYA İLE AVUSTURYA'NIN BASKILARI VE OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜLTECİLER MESELESİ	17
C. FUAD EFENDİ'NİN PETERSBURG'A GÖNDERİLMESİ, RUSYA İLE MÜLTECİLER MESELESİNİN ÇÖZÜME KAVUŞTURULMASI VE DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN YENİDEN KURULMASI.....	29
D. AVUSTURYA NEZDİNDE YAPILAN DİPLOMATİK TEŞEBBÜSLER VE MÜLTECİLER MESELESİNİN ÇÖZÜLMESİ	32
E. RUSYA VE AVUSTURYA İLE YAPILAN ANLAŞMALAR GEREĞİ MÜLTECİLERİN KÜTAHYA, HALEP'E VE MALTA'YA YERLEŞTİRİLMELERİ VE SERBEST BIRAKILMALARI	35
E. 1. Kütahya'ya Gönderilen Mülteciler.....	36
E. 2. Halep'e Gönderilen Mülteciler	42
E. 3. Malta'ya Gönderilen Mülteciler.....	46

II. BÖLÜM 50

LEH VE MACAR MÜLTECİLERİNİN İSTİHDAM EDİLDİKLERİ ALANLAR VE BU ALANDA HİZMETLERİ 52

A. ASKERİ ALAN.....	54
A. 1. Murat Paşa (General Józef Zachariasz Bem)	54
A. 2. Mehmet Sadık Paşa (Michał Czajkowski)	58
A. 2. 1. Kazak Süvari Alayları.....	61
A. 3. Nihad Paşa (Seweryn Bilinski).....	64
A. 3. 1. Bulgaristan Komiserliği	65
A. 4. Muzaffer Paşa (Władysław Czajkowski).....	71
A. 4. 1. Mektep Muallimliği.....	73
A. 4. 2. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	73
A. 5. Sefer Paşa (Władysław Koscielski).....	78
A. 6. Alfred Rüstem Bey (Alfred Bilinski).....	83
A. 7. İskender Paşa (Antoni Aleksander Ilinski).....	91
A. 8. Avrat Mehmet, Akbaba, Kara Avcı (Karol Brzozowski)	92
A. 9. Ömer Naili Paşa.....	94
A. 10. İsmail Paşa (General György Kmety).....	95
A. 11. Ferhad Paşa (General Baron Maximillian Stein)	97
A. 12. Hurşit Paşa (Richard Debaufre Guyon).....	98
A. 13. Teyfik Bey (Theofil Lapinski).....	99
A. 14. Wojciech Chrzanowski	100
A. 15. Tadeusz Orzechowski (Oksza, Oksza-Orzechowski)	102
A. 16. Langi Bey (Marian Langiewicz)	102
A. 17. Jarosław Romer Merczynski.....	103
A. 18. Monastyrski Sas (ya da Monastyrski-Sas) Ludwik.....	103
B. TIBBİ ALAN.....	104
B. 1. Macarlı Dr. Abdullah Bey (Dr. Karl Edvard Hammerschmidt)	105
B. 2. Bonkowski Paşa.....	114
B. 3. Tabip Murat Bey.....	124
B. 4. Władysław Jabłonowski	125
B. 5. Tabip Hüseyin Bey (Scneider).....	125
B. 6. Stanisław Drozdowski	126
B. 7. Rudolf Gutowski	126
B. 8. J., Karlinski.....	126

III. BÖLÜM 128

LEH VE MACAR MÜLTECİLERİNİN OSMANLI FİKRÎ HAYATINDAKİ YERLERİ VE ETKİLERİ 128

A. 1. MUSTAFA CELALEDDİN PAŞA (KONSTANTY BORZECKI).....	129
A. 1. 1. İlk Görevleri.....	131
A. 1. 2. Eski ve Yeni Türkler: Türk Milliyetçiliğinin Tarihi, Filolojik ve Etnolojik Kaynağı.....	142
A. 2. POLONYALI HAYREDDİN (KAROL KARSKI)	154
A. 2. 1. 19. Yüzyıl Türk-Alman İlişkileri ve Polonyalı Hayreddin Bey.....	159
A. 2. 2. Şura-yı Devlet, Millet Meclisi ve Polonyalı Hayreddin Bey.....	165
A. 2. 3. Polonyalı Hayreddin Bey ve Latin Alfabesi.....	180
A. 3. KONT LEON VALERIAN OSTROROG	183
A. 3. Konferansları	186
A. 3. 1. Usulü Fıkıh	189
A. 3. 2. Türk Ruhiyatı	194
A. 3. 3. İnkılâp.....	203
4. LEH- MACAR MÜLTECİLERİ, (GENÇ OSMANLILAR, JÖNTÜRKLER VE İTTİHAT VE TERAKKİ).....	212
SONUÇ	215
KAYNAKÇA	218
EKLER	242
ÖZET	268
ABSTRACT	269

LEH VE MACAR MÜLTECİLERİNİN İSTİHDAM EDİLDİKLERİ ALANLAR VE BU ALANDA HİZMETLERİ

Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin çalıştıkları alanlar ve Osmanlı modernleşmesine olan katkılarından bahsetmenin onları daha iyi tanımamızı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Gerek Leh ve gerekse Macar mülteciler meslekleri ve uzmanlık alanları ile ilgili yerlerde istihdam edilmişler ve buralarda hizmetlerini ifa etmişlerdi. Osmanlı Devleti'ne ilticâ eden mülteciler, başta (erden-generale kadar çeşitli rütbelere sahip) askerlik mesleğinde mahir kişiler olmak üzere, doktor, tabip, eczacı, mühendis, makinist, haritacı, baytar, ekonomist, müderris, kimyacı, ressam gibi önemli mesleklerin yanında arabacı, değirmenci, berber, garson mücellit, terzi, kahveci, tatlıcı, at uşağı, inşaat ustası, marangoz, itfaiyeci gibi mesleklere sahip, işinde başarılı olmuş kişilerden oluşmaktaydı. Ayrıca bu meslek sahipleri arasında önemli fikir adamları da bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'ne ilticâ eden mülteciler, bu özellikleriyle nitelikli nüfus hareketine önemli bir örnek oluşturmuşlardır.

Osmanlı devlet adamları için nitelikli insan kaynağı, bilindiği gibi Osmanlı yenileşme tarihi boyunca en önemli ihtiyaçlardan birisi olmuştur. 19. yüzyıl için de bu insan kaynağı gereksinimi önemini korumaktaydı. Bu durum, mültecilerin Osmanlı tabiiyetine geçmesini kolaylaştırması bakımından dikkate değer bir neden oluşturmaktadır. Babiâli, Mülteciler Meselesi'nin hallinden sonra mesleklerinde kabiliyet sahibi olan bu kadar insanın vakit kaybetmeden istihdamının yollarını aramaya başladı. Ancak böyle büyük bir kitlenin bir anda istihdamı mümkün olmayacağından, ilgili yerlerde boşluk ortaya çıktığı takdirde bunların istihdamı mümkün olmuştur. Ayrıca mültecilerin gerek dil konusunda sıkıntıların giderilmesi ve gerekse Osmanlı Devleti'nin askerî teşkilâtı hakkında yeterli bilgi sahibi olmaları konusunda biraz süreye ihtiyaç duyulması onların hep birden istihdamını zorlaştırmaktaydı. Yine böyle büyük bir kitlenin birden istihdamı hazineye büyük bir yük getireceğinden bu yönden de zorluk yaşanabilirdi. Mültecilerin istihdamı konusunda bütün bunlar düşünülerek hareket edilmeye çalışılmış ve ilgili yerlere bu yönde talimatlar verilmişti. Bunların Rus ve Avusturya sınırlarından uzak yerlerde tutulması anlaşmalarla kararlaştırıldığından, bu bölgelerden uzak yerlerde istihdamlarının sağlanması yönünde hareket edildi. Bu sebeple, mültecilerin İstanbul ve Rumeli dışındaki yerlerde istihdam edilmeleri uygun görüldü. Bu yönde gösterilen tüm çabalara rağmen, çok daha sonraları bile özellikle Rusya, mültecilerin İstanbul ve buralara yakın yerlerde tayinlerine karşı çıkmış, yapılan tayinlerin başka yerlere yönlendirilmesini sağlamıştır.

Tayin edilenlerin büyük çoğunluğu askerî alanda istihdam edilmiş, askerî alanın dışındakilerin ise çeşitli valiliklerin bünyelerinde istihdamları uygun görülmüştür.

Askerlik alanında, “*fünûn-ı harbiyede ma'lûmâtı*” olan mültecilerin, Arabistan, Hicaz ve Irak ordularına bağlı olarak Harput, Diyarbakır gibi Rusya sınırından uzak Anadolu ordularının uygun yerlerinde istihdam edilmeleri düşünülmüştür¹.

¹ Nazır, **a.g.t.**, s. 344.

A. ASKERÎ ALAN

Osmanlı Devleti'nin mültecilerden, en fazla yararlandığı alan, şüphesiz askerî alandır. Zirâ mültecilerin büyük çoğunluğu asker kökenliydi. Bu sebeple Leh ve Macar mültecileri kaynaklı yapısal dönüşümün en fazla görüldüğü alan, askerî alan olmuştur. Gerek Leh ve gerekse Macar mültecileri, ülkelerinde askerî alanda çok iyi okullarda eğitim almışlar, askerlik ilminde de iyi bir şekilde yetişmişler, doğrudan askerî eğitim almayan fakat okul yerleri ihtilâl meydanları olan mültecilerin de Osmanlı ordusunda istihdam edildikleri görülmüştür. Askerî alandaki hizmetlerine Kırım Harbi'nden itibaren başlayan mülteciler, görevlerini günahıyla ve sevabıyla yerine getirmeye çalışmışlardır. Yetiştikleri askerlik ilminin kazanımlarını Osmanlı Devleti yararına kullanmaktan sakınmamışlar, ellerinden geldiği kadar yeni vatanlarına hizmet etmişlerdir. Mültecilerin özellikle bu sahadaki maharetleri, yapısal dönüşüm için önemli kazanımlar sağlamıştır. İleride göreceğimiz gibi, başarıları ile Osmanlı devlet adamlarının, mültecileri istihdam ederek ne kadar isabetli karar verdikleri görülmüştür. Mülteciler arasında çok önemli görevlere gelmiş kumandanlar, ordu komutanları, müfettişler ve askerlikle ilgili olan cephe dışı alanlarda önemli görevlere gelmiş ve bu görevde başarılı çalışmalara imza atmış olanlar da vardır.

A. 1. Murat Paşa (General Józef Zachariasz Bem)

Macar ve Polonyalı birliklerin efsanevî kumandanı olarak bilinen General Josef Bem, 1795 yılında Galiçya'nın Tarnow kentinde doğmuştur². İhtilâllerde önce, Polonya, daha sonra da Macar birliklerinin komutanı oldu. Macaristan'da Avusturya ordularına karşı kazandığı zafer General Bem'in şöhretini iyice arttırdı. Ancak çok güçlü Rus ve Avusturya kuvvetleri karşısında komuta ettiği birliği yenildi. General

² Edit Tasnadi, "18. ve 19. Yüzyıllarda Macar Mültecileri", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 36., Sayı: 215., İstanbul 2001, s. 75; Drozds, doğumu için 1794 yılını verir. Jerzy Drozds, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Polonyalılar", www.polonya.org.tr; Jerzy S. Latka, **Polonezköy Adampol Cennetten Bir Köşe**, (Çeviren Nalân ve Antony Sarkady), İstanbul 1992, s. 24; "Budapeşte'de Tuna kıyısında şirin bir meydan Josef Bem ismini taşır. Meydanda General Jozef Bem'in bir heykeli vardır. Macar halkı, 1848'de Lajos Kossuth'un önderliğinde Avusturya'ya karşı yaptıkları cumhuriyetçi devrime gönüllü olarak katılan Polonya lejyonu komutanının anısına bu heykeli dikmiş ve şükran borcunu bildirmiştir. General Jozef Bem, Osmanlı ordusunun ünlü Murat Paşa'sıdır" İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 19. Basım, İstanbul 2004, s. 244.

Bem de birçok mülteci gibi Macaristan'dan kaçmak zorunda kaldı ve Osmanlı Devleti'ne sığındı³. Burada “*vatanseverlik duygularıyla 18 Eylül 1849 tarihinde İslamiyet'i kabul ederek*” Müslüman oldu⁴. Önce Tuna ordularının sağ yakasındaki orduları -ki, bunlar Vidin, Rusçuk ve Silistre ordularını kapsıyordu- komutanlığına tayin edildi⁵. Ancak Avusturya ve Rusya'nın tepki göstermesi üzerine⁶ buradan alınıp Müşirlik rütbesi verilip bölgesel komutan olarak Halep'e gönderildi⁷. Burada kendisine 7500 kuruş maaş tahsis edildi⁸.

Murat Paşa hakkında çeşitli kaynaklarda birbirleri ile çelişkili iki farklı bilgi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Murat Paşa'nın Halep'e vali olarak tayin edilmesidir ki, bu bilgi Macar Türkolog Edit Tasnadi'ye aittir⁹. İkincisi de hiçbir önemli göreve gelmediğidir ki, bu da Dopierala'ya aittir¹⁰. Ancak Murat Paşa'ya bölgenin komutanlığının verildiği ve bu görevde iken Murat Paşa'nın başta ordu olmak üzere birçok alanda bir takım düzenlemelere gittiğini aşağıda görmekteyiz. Bu durum her iki iddianın bir ortalaması olarak görülebilir.

Murat Paşa, Halep'e tayininin hemen arkasından birikimlerini kullanmaya başlayarak yeni vatani için kalıcı çözümler getirecek çalışmalara girişti.

Murat Paşa düzeni sağlamaya yönelik çalışmalar yaptıktan sonra; Osmanlı ordusunda reform yapmak için planlar hazırladı. Öncelikle ordunun, savaşta manevra kabiliyetinin artırılması için mobil top planı yaptı. Arap birliklerinden ayrı, daha

³ Jerzy Latka, “Polonyalı Mülteciler ve Yeni Fikirler”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 16., Sayı: 91., İstanbul 1991, s. 52.

⁴ Kazimierz Dopierala, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Polonyalılar”, **Savaş ve Barış: 15- 19. Yüzyılları Arasında Osmanlı- Leh İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 82.

⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Subaylar”, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 27., Ankara 1989, s. 20.

⁶ Jerzy Drozds, a.g.m., 17.07.2005; Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 82;

⁷ Taha Toros, **Geçmişte Türkiye Polonya İlişkileri**, İstanbul 1983 s. 23; Latka feriklik rütbesi verildiğini söylemektedir. H. Avni Yüksel, “Jerzy Latka ile Türk-Polonya İlişkileri Üzerine Bir Konuşma”, **Türk Kültürü**, Sayı: 347., Ankara 1992, s. 56; György Csorba, “Macar Mültecileri”, (Çeviren: Erol Hatipli), **Türkler**, Cilt: 12., Ankara 2002, s. 807.

⁸ Toros, a.g.e., s. 23.

⁹ “*Segetvar'da (bugün Romanya) yenilince Osmanlı'ya sığınır, Murat Paşa adını alır, Sultan Abdülmecid tarafından Halep valisi tayin edilir*” Tasnadi, ”18. ve 19. Yüzyıllarda...”, s. 75.

¹⁰ “*Murat Paşa 18 Eylül 1849'da vatanseverlik duygularıyla İslâmiyet'i kabul ederek, Ruslara karşı Osmanlı ordusunda savaşmaya devam eder. Ancak olaylar başka yönde gelişir ve Murat Paşa ferik rütbesinden emekli olarak ve Halep'te güherçile üretimine başlar*” Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 82.

düzenli muhafız birlikleri kurmak için çalıştı. Fırat Nehri'nin kavşak yollarını korumak için büyük kale zincirleri kurmak konusunda da planlar hazırladı. Ayrıca sınır muhafız birlikleri kurmak suretiyle göçebe çöl Araplarının saldırısından korunmak için düzenlemeler yapmaya başladı¹¹.

Murat Paşa, bu çalışmaların başarılı bir şekilde yürümesi için, kısa sürede birçok proje planı hazırlayıp bunları bizzat takip etti. Topçuluk tarihinde ilk defa, topçu raketini bulup uygulayan kişi oldu.¹² Halep'te görevli bulunduğu sırada, bir rafineri ve barut fabrikası kurma çalışmalarını da yürütmüştür¹³. Bunların yanında deneysel tarzda çalışan bir salpetre fabrikası da kuran Murat Paşa ordu için silah ve top sistemleri ve bunların korunması için model çalışmalar gerçekleştirmiştir. Osmanlı diplomasisi için yararlı olabileceğini düşündüğü girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak, Mayıs 1850 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Yardımcısı'na, Fransa'nın Osmanlı Devleti ile bir askerî anlaşma yapmasını önererek Osmanlı Devleti için müttefik kazanmaya çalışmıştır¹⁴.

Murat Paşa Şumnu'daki mültecilere de mektup göndererek, Şumnu'dan ayrılmalarını ve Suriye ordusuna katılmalarını, böylelikle de kabiliyetlerinin yok olmasının önüne geçebilecekleri yönünde telkinde bulunmuştur. Ancak her iki girişimi de akim kalmıştır.

Ekim 1850'de Halep ordusunda, askerlerin kaçmalarına sebep olan suistimal orduda zaafa sebep olmuş ve bu olayı bir kısım Arap topluluğu fırsat bilip, şehri kuşatmış, bu karmaşanın zararsız atlatılması için hükûmet Murat Paşa'dan yardım istemiş, buna uygun olarak da, Paşa'nın yetkilerinin artırılarak karmaşık durumun halledilmesi için görevlendirilmesi sağlanmıştır. Bunun üzerine, Murat Paşa da mükemmel bir örgütlü savunma ile isyancıları bozguna uğratmıştır¹⁵.

¹¹ Csorba, "Macar Mültecileri", s. 807.

¹² Toros, **a.g.e.**, s. 23.

¹³ Jerzy S. Latka, **Polonezköy...**, s. 24.

¹⁴ Csorba, "Macar Mültecileri", s. 807.

¹⁵ "Macar Mültecileri", s. 808.

Murat Paşa bu isyanın arkasından -hastalığı sebebiyle olacak- emekliliğe ayrılmıştır. Bir süre sonra da, vefat etmiştir¹⁶. Zehirlenerek öldüğü konusunda iddialar da bulunmaktadır. Ancak Bâbîâli bunu yalanlamıştır.¹⁷

Murat Halep'te bulunduğu sırada esnafa yüklü miktarda borç etmişti. Mevcut parası bu borcu ödemeye kâfi gelmemişti. Bunun yanında, Halep'teki evi, nadide eşyalarla dolu bir müze niteliğinde idi. Murat Paşa'nın refakatinde bulunan İsmail Paşa(George Kmety)'nin önerisi sonucunda¹⁸ Paşa'nın eşyaları müzayede usulü satıldı. Batılı kaynakların aksine, bu eşyalar Murat Paşa'nın borcunu kapatmaya yetmediği için borcun Türk hazinesinden¹⁹ ödenmesine karar verildi²⁰.

Hükûmet Murat Paşa için İstanbul'dan süslü bir mezar taşı yaptırıp, Halep'e göndermiş ve başucuna diktirmiştir²¹.

Paşa'nın Halep'teki nâşı, 1929 yılında Polonya Cumhurbaşkanı elçisinin Türkiye ve Fransa Cumhurbaşkanı'na iletilen ricası üzerine İstanbul'a getirildi. Burada da bir tören düzenlenerek kemikleri Polonya'ya gönderilerek Tarnow'da toprağa verildi.

Murat Paşa çok kısa bir süre Osmanlı hizmetinde çalışmasına rağmen, bütün birikimlerini kullanıp, birçok plan hazırlamış ve önemli çalışmalarda bulunmuştur. Konu edindiğimiz birçok mülteci gibi bilinçli batı zihniyetin verdiği bir çalışkanlıkla işine eğilmiş ve bu minvalde çalışmalarını sürdürmüştür. Hazırladığı planlardan yola çıkarak diyebiliriz ki, Paşa eğer Halep'te uzun yıllar hizmet etmiş olsaydı kalıcı etkileri olan çalışmalara imza atabilirdi.

¹⁶ Bu konu hakkında da çelişki bulunmaktadır. Tasnadi, Murat Paşa'nın Arap isyanı sırasında şehit düştüğünü yazar. Tasnadi, "18. ve 19. Yüzyıllarda...", s. 75; Csorba ise "Arap isyanından sonra emekli olmuş, daha önceki yaraları, sıtma ve alışıık olmadığı iklim nedeniyle 10 Aralık 1850'de ölmüştür" bilgisini verir. Csorba, "Macar Mültecileri", s. 808; Drozds da, "10 Aralık 1850 tarihinde beklenmedik şekilde Halep'te ölüir. 1929 yılında General Jozef Bem'in bedeninin bakiyesi Polonya'ya getirilip memleketi Tarnow'daki mezarlığa defnedilir." Bilgisini verir. Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

¹⁷ Toros, a.g.e., s. 23.

¹⁸ Nazır, a.g.t., s. 343.

¹⁹ Toros, a.g.e., s. 24.

²⁰ Csorba, "Macar Mültecileri", s. 808.

²¹ Tasnadi, "18. ve 19. Yüzyıllarda...", s. 75.

A. 2. Mehmet Sadık Paşa (Michal Czaykowski)

Osmanlı Devleti'nin, birikimlerinden faydalandığı bir diğer mülteci, mültecilerin en faallerinden biri olarak karşımıza çıkan Michal Czaykowski'dir. 1848 İhtilâllerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra 1850 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınan²² Michal Czaykowski, 19 Eylül 1804 yılında Ukrayna'nın Halczyniec'de kentinde doğmuştur²³. İlk eğitimlerini doğduğu kentte tamamlamış daha sonra askerî eğitim almıştır. Kendi komutasında bir kazak alaylar teşkil etmiş, teşkil ettiği kazak süvarî alayları ile 1830-1832 yıllarında Polonya'da meydana gelen ihtilâl girişimlerine²⁴ katılmıştır²⁵. Bu ihtilâl girişimi sırasında birçok yerde görev almış ve başarılı bir şekilde bu görevlerinin üstesinden gelmiştir. Czaykowski'nin gösterdiği başarıları, birinci dereceden teğmen rütbesi ve Altın liyakat madalyası almasını sağlamıştı²⁶.

²² Jerzy S. Latka, **Lehistan'dan Gelen Sefirler: Türkiye-Polonya İlişkilerinin Altı Yüzyılı**, (Çeviren: Antony ve Nalan Sarkady), İstanbul 1993, s. 42.

²³ "Michal Czaykowski", www.encyclopediaofukraine.com, (28 Haziran 2006); Robert Berry, "Michal Czaykowski", www.ohiou.edu/chastain/ac/czajkow.htm (28 Haziran 2006).

²⁴ "Viyan Kongresi'nde alınan kararlar üzerine Lehistan'ın büyük bir kısmı "Lehistan Krallığı" adıyla Rusya'ya bırakılmıştı ve Çar I. Aleksandr aynı zamanda Lehistan kralı ilan edilmişti. I. Aleksandr, Lehistan'da bir nevi muhtariyet vermeyi bile vaat etmiş, "Seym" (Diyet Meclisi)'in toplanmasına müsaade etmişti. Fakat Aleksandr'ın vaatleri kuru sözlerden ibaret kalmıştı. Lehistan ve Rusya'da olduğu gibi cebr ve şiddet rejimi takbik edildi. I. Nikola tahta çıkınca Lehistan'ın iraderesinde bir değişiklik hâsıl olmadı, bilakis, Rus tahakkümü fazlaştı. 1830 Fransız İhtilâl hareketlerinin tesiriyle Lehlilerin milli hareketleri büsbütün alevlendi. Birçok şehirde gizli cemiyetler teşekkül etti. Leh milliyetperverleri, Lehistan'ın istikbalini kazanmak için mücadeleye girerek 1772'de Lehistan'ın birinci bölümünün evvelki devlet sınırlarını yeniden ihya etmek istiyorlardı. Lehlilerin başında tarihçi Lelevel ve Prens Adam Czartoroski gibi mümtaz şahsiyetler bulunuyorlardı. 1830 yılı sonunda Leh milliyetçileri Rus hâkimiyetine karşı, Varşova'da ayaklandılar ve Rus askerlerini şehirden çıkardılar. Bunun üzerine **Lehistan'ın ihtilâl hareketi başladı**, birçok Rus idaresi kaldırıldı. Leh milliyetçileri bir hükümet kurarak, Romanovlar sülalesinin Lehistan üzerindeki haklarını ilgaya karar verdiler. Çar I. Nikola hemen mukabil tedbirler aldı. 1831 başında, General Dibiç'in kumandasında büyük bir Rus ordusu Varşova üzerine sevk edildi. Ruslar Varşova yakınında Leh millî ordusunu yendiler. Fakat harb yine uzadı. Bu defa Çar tarafından Lehistan'a gönderilen Mareşal Paskeyeviç, enerjik hareketlerle, Leh kuvvetlerini dağıttılar ve bütün Lehistan "ateşle ve kanla" Ruslar tarafından zapt edilmiş oldu. Nikola artık Lehlilerin "muhtariyetinden" bahsetmek bile istemedi..." Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 1948, s. 329-330.

²⁵ Berry, a.g.m., (28 Haziran 2006).

²⁶ a.g.m., (28 Haziran 2006).

Czaykowski, İhtilâllerin başarısız olması üzerine Fransa'ya iltica etmiştir²⁷. 1834 yılında Polonya Demokratik Kulübüne, 1836 yılında da Polonya Millî Konfederasyonuna üye olmuştur. 1838 yılında Prens Adam Czartoryski'nin politik kulübü olan Hotel Lambert Teşkilatına katılmış, Adam Czartoryski'den sonra bu teşkilatın başına geçmiştir²⁸. Balkanlar ve Ukrayna'da Rusya karşıtı fikirleri yaymak için çalışmış, 1841 yılında da Hotel Lambert'in ilk daimi şubesini İstanbul'da kurmuştur²⁹. Bu teşkilatta 1850 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüş ardından Osmanlı hizmetine girince, görevini Sefer Paşa(Antoni İlinski)'ya devretmiştir³⁰.

Michal Czaykowski aynı zamanda ünlü bir yazar ve romancıdır. Kendisi hayalperest bir kişiliğe sahiptir. Czaykowski'nin hayatının en önemli unsurlarından biri olan Kazaklardan oldukça etkilenmiştir³¹. Bu etkilenme sonucunda, Kazaklar üzerine yazdığı “*Powiesci Kozackie(Cossack Tales 1837)*”, “*Wernyhora(1838)*”, “*Kirdzali(1839)*”, “*Owruzanin(The Man From Ovruc,1841)*”, “*Ukrainki (Ukrainian Women 1841)*” adlı romanları oldukça popüler olmuş ve birçok dile çevrilmiştir³². Czaykowski'nin bu Kazak sevgisi ve hayranlığı, Osmanlı Devleti hizmetine girdikten sonra Kazak Süvarî Alaylarını kurmasına vesile olacaktır. İyi bir yazar olduğu kadar da iyi bir asker olan Czaykowski, Osmanlı hizmetine girdikten sonra özellikle Kırım Harbi'den başlayarak askerlikteki maharetini de göstermiştir.

Osmanlı Devleti hizmetine giren ve ülkelerine geri dönmeyen diğer Polonyalıların birçoğu gibi, Czaykowski de Müslüman olmuştur³³. İslâm dinini seçtikten sonra Abdülmecid'in kendisi için seçtiği “Sadık” adını³⁴, hemen sonra da

²⁷ “Michal Czaykowski”, en.Vidipedia.org/wiki/michal_czakowski.; “İhtilâlin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından ünlü yazar Türkiye'ye gelmiştir.”, Latka, “...Yeni Fikirler”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 16., Sayı: 91., İstanbul 1991, s. 52.

²⁸ Jerzy S. Latka, **Polonezköy ...**, s. 24.

²⁹ Berry, a.g.m., (28 Haziran 2006).

³⁰ Hieronim Kaczmarek, “Sefer Paşa- Wladyslaw Koscielski”, **Savaş Ve Barış: 15- 19. Yüzyılları Arasında Osmanlı-Leh İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 90.

³¹ Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 82.

³² “MichalCzaykowski”, www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?likpath=pages/C/ZCzakowkimichalk5.htm. (28 Haziran 2006); Berry, a.g.m., (28 Haziran 2006).

³³ “Lehlü mültecilerden olub müddet-i maddiyeden berü Dersaadette bulunan Kont Çaykaş'ın İslâm ile teşerrüf etmiş olduğundan kendüsüne...”, BOA, A. MKT. NZD., 21/47 (13 S 1267).

³⁴ Latka, **Lehistan'dan Gelen...**, s. 34.

Mehmed Sadık³⁵ adını almıştır³⁶. Mehmet Sadık Bey, Müslüman olduktan sonra orduda istihdam edilmiş, görev yeri de büyük olasılıkla Üçüncü Ordu (Rumeli Ordusu) bünyesinde Balkanlar olmuştur. Burada Kırım Harbi'ne kadar kalmış, Rusya'ya karşı savaşmak üzere harbe katılmak isteyenlerle birlikte, Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Osmanlı Devleti'ne verdikleri arzuhalde, “*Devlet-i Aliye'nin düşmanıyla harb etmek şeref ve iftiharına müzaheret buyrulmasını*”³⁷ rica ederek Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olduklarını belirterek, ruhlarına işlenmiş Rus nefretini canlı bir şekilde ortaya koyma fırsatını yakalamak istemişlerdir. Gerek 1831 Leh ihtilâl girişimi ve gerekse 1848 ihtilâl girişiminde ortaya çıkan karşı Rus hareketi ve diğer Leh kırımlarının acıları Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerinin ruhlarında canlı bir şekilde yaşamaktaydı bu acıların hesabının sorulacağı bir ortam için can atıyorlardı. Bu mülteciler orduda istihdam edilerek³⁸ Rusya'ya karşı savaşmak fırsatını bulmuşlardı.

Mehmet Sadık Paşa, harp sırasında başarılı hizmetlerde bulunduğu için, harp sonrasında ödüllendirilenler arasında yer almıştır. Kırım Harbinden sonra da Rumeli Beylerbeyliği unvanıyla Ferik rütbesine kadar yükselmiştir³⁹. Kırım Harbi sonrasında da kurduğu Kazak Süvarî Alayları ile çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bu görevleri arasında, Bulgaristan, Teselya ve Lübnan'da garnizon kumandanlığı bulunmaktadır. Yine Bükreş muhafızlığı da yapmıştır⁴⁰. Bu görevi sırasında başarılı olması dolayısıyla ikinci rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edilmiştir⁴¹.

Mehmed Sadık Paşa'nın görev yeri çoğunlukla üçüncü ordu, yani Rumeli Ordusu bünyesinde Balkanlar olmuştur. Özellikle bu dönem Balkanlarda oldukça

³⁵ “*Tanzimat devrinin ünlü diplomatı ve devlet adamı Sadık Rıfat Paşa*”, “*Viyana elçimiz Sadık Rıfat Paşa*” ibareleri Gerçek Sadık Rıfat Paşayı... Ortaylı, **En Uzun Yüzyıl...**, s. 95, 240., “...Çaykovski diye birisi Sadık Rıfat Paşa oluyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kazak Alaylarını teşkil ediyor ve bu alayların askerleri Hristiyan ve Müslüman olduğu için de alayın bayrağının üzerinde haçla hilâl yan yanadır” bilgisi ise, Mehmet Sadık Paşa ile Sadık Rıfat Paşa'nın birbirine karıştırıldığını gösteriyor. İlber Ortaylı, **Avrupa ve Biz**, Ankara 2007, s. 162.

³⁶ Taha Toros, **a.g.e.**, s. 26; Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 82; Latka, “**Polonezköy...**”, s. 24; Latka “...Yeni Fikirler”, s. 52.

³⁷ BOA, A. DVN., 93/91.

³⁸ BOA, A. MKT. DV, 76/87.

³⁹ Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 82.

⁴⁰ BOA, İ. MMS., 22/959.

⁴¹ BOA, A. MKT. MHM., 278/41.

yoğun olan hareketlilik dolayısıyla kendisine çok fazla görev düşmüştür. Bu görevlerinin ön önemlilerinden biri sınır güvenliğiydi. Bu yüzden Balkanların birçok sınır bölgesinde görevli olarak bulunmuştur. Başka kumandanlar vasıtası ile de kumandası altında bulunan Kazak Süvarî Alayları ve bunlara bağlı Dragon (Ejder) bölüklerinden göndererek gerekli olan yerlerde sınır güvenliği göreviyle çeşitli bölgelerde konuşlandırılmıştır. Mehmed Sadık Paşa, sadece Kazak Süvarî Alayları kumandanlığında kalmayarak bulunduğu bölgelerde çeşitli çalışmalar yürüterek bölgede yapısal bir takım düzenlemelerde bulunmuştur.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Mehmed Sadık Paşa'nın en önemli icraatı kurduğu Kazak Süvarî Alaylarıdır. Bu alayların kuruluşuna değinerek görev yerleri ve çalışmaları hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır. Zira Kazak Süvarî Alayları son dönem Osmanlı Ordusunda teşkil edilen önemli ve niteliği bakımından biraz farklı bir askeri birliktir.

A. 2. 1. Kazak Süvarî Alayları

Kazak Süvarî Alayları Mehmed Sadık Paşa tarafından kurulan Süvarî Askerî birliğidir⁴². Bu birlik Kırım Harbi sırasında 1855 yılında kurulmuştur⁴³. Birliğin genel görevi sınır bölgelerinin asayişinin ve güvenliğinin sağlanması şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre Dar-ı Şura-yı Askeriden ilgili kararlar alınmış ve bu kararlara uygun düzenlemeler yapılmıştır⁴⁴. Birlik Kırım Harbi'nden başlayarak özellikle Üçüncü Ordu bünyesinde Mehmed Sadık Paşa kumandasında Balkanların çeşitli bölgelerinde konuşlandırılmıştır. Zaman zaman bu birliklerin mevcudunun

⁴² Kazak Alayları ve buna bağlı Dragon (Ejder) Bölükleri hakkında, dönemin ordusunu konu alan çalışmalarda etraflı bir bilgiye rastlayamadık. Uğur Ünal, **Sultan Abdülaziz Dönemi Kara Ordusu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006 ve Sezgin Kaya, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ordusu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2005.

⁴³ Mehmet Sadık Paşa'nın bu konuda çeşitli yazışmalara giriştiğini belgelerden anlamaktayız. Bu konu ile ilgili belge araştırması yaparken, ilgili belge koleksiyonunda sayım olduğu için belgeye ulaşamadım, ancak belge özetinden de Kazak Alayları konusunda yazışmaların yapıldığını anlamaktayız. Kazak Alayının kurulması konusunda Mehmet Sadık Paşa tarafından yapılan mütalaa için, BOA, HR. MKT., 120/5958 (16 N 1271 tarihli) Kazak Alayının kurulmasına dair gönderilen tahrirat için BOA, HR. MKT., 95/46(27 Ra 1271 tarihli), Kazak Alayının teşkili hakkında, BOA, İrade-i Seniyye 1271, No: 5938; Kazak Alaylarına gerekli malzemenin temini için, BOA, HR. MKT., 91/8 (27 Ra 1271 tarihli) belgelere başvurulabilir. Kırım Harbi sırasında kurulduğuna dair , Toros, **a.g.e.**, s. 26.

⁴⁴ BOA, İ. DH., 393/26005.

arttırılması cihetine de gidilmiştir⁴⁵. Adı geçen askerî birlikler Osmanlı ile Sırbistan-Karadağ⁴⁶ savaşlarında cephelerde bulunmuştur. Birlik kumandan ve mensuplarının sık sık taltif edilmesinden dolayı, başarılı askerî hizmetlerde bulunduğu yönünde tahminlerde bulunabiliriz. Bu birliğin er ve komuta kademesinin büyük bir kısmı Macar ve Leh mültecilerinden oluşmaktaydı. Çünkü Mehmed Sadık Paşa ve diğer üst düzey komuta kademesinde bulunan Macar ve Leh mültecilerinin tercihleri bu yöndeydi. Askerî birliğin sayısının takviyesi genellikle bu mülteciler ile Kazak ve Tatar gibi unsurlar ile sağlanmıştır⁴⁷. Biraz aşağıda belirteceğimiz gibi bu birliğin mensuplarına bedel-i askeriden muaf olmak gibi önemli avantajlar verilmiş⁴⁸ ve onlar askeri görevleri bitse de bedel-i askerîden muafiyetleri devam etmiştir⁴⁹. Bu durum birliğin fazlaca tercih edilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden devlet zaman zaman bu durumla ilgili olarak önlemler almak zorunda kalmıştır⁵⁰. Yine bu alaylara mensup Lehli askerlerin evlenmelerine izin verilerek, kendilerine daha rahat bir hayat sürdürmeleri sağlanmaya çalışılmıştır⁵¹.

Birlik Avrupaî usulde oluşturulmuş ve modern askerî teknikleri içeren bir eğitime tabi tutulup iyi bir seviyede askerî verim alınması amacı güdülmüştür.

Kazak Süvarî Alayları bünyesinde de Dragon (Ejder) bölükleri oluşturulmuştur. Bu bölükler Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Ordu bünyesinde⁵² çeşitli bölgelerde konuşlandırılarak sınırlardaki asayiş ve güvenliğin sağlanmasında görev yapmışlardır. Alay ve bölükler için çeşitli komuta kademeleri oluşturulmuş, ilgili alay ve bölüklerin komutası için atamalar yapılmıştır⁵³. Bu Bölüklerin nizam ve intizamına dair düzenlemeler yapılmıştır⁵⁴. Kurulan Dragon(Ejder) bölükleri yurdun çeşitli yerlerinde görevlendirilmişti. Vatanın çeşitli

⁴⁵ BOA, A. MKT. MHM., 227/24.

⁴⁶ William Von Herbert, **Plevne Müdafaası**, (Çeviren: Ali Kurdoğlu), İzmir 1990, s. 404.

⁴⁷ BOA, A. MKT.NZD., 357/42.

⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM., 431/81.

⁴⁹ BOA, İ.ŞD., 7/340-1.

⁵⁰ BOA, Y. EE., 41/65.

⁵¹ BOA, A. AMD., 74/65.

⁵² Ünal, **a.g.t.**, s. 45.

⁵³ Bu konuda fazlaca belge bulunmaktadır: BOA, Y. PRK. ASK., 4/16-1-15

⁵⁴ BOA, İ. DH., 393/26005.

yerlerine gönderilmesine karar verilen Dragon bölükleri⁵⁵, başında Mehmed Sadık Paşa olmak üzere⁵⁶, genellikle sınır güvenliği konularında görevlendirilmişlerdir. Bu yerlerden biri Yunanistan'ın sınır bölgesidir⁵⁷. Sınırın güvenliği ve asayişin sağlanması yönünde Mehmet Sadık Paşa burada önemli gayretler göstermiştir. Dragon bölüklerinin görev yaptığı bir başka yer de Edirne'dir. Bölüklerin buradaki görevi, bölgesel eşkıyalıklara karşı alınan tedbirler doğrultusunda harekete geçmek şeklinde açıklanabilir⁵⁸. Buradaki bölüklerin sayısı ihtiyaç oranına göre zaman zaman arttırılmıştır⁵⁹. Dragon bölüklerinin Cebel-i Lübnan'da da görev yaptığını bir belgeden dolayı olarak anlıyoruz⁶⁰. Bu alay ve bölükler daha sonra lağvedilerek, bölük mensupları çeşitli ordularda görevlendirilmiştir⁶¹.

İkinci bir Kazak Süvarî Alayı da General Zamoyski tarafından kurulmuştur⁶². Alayın teşkili için gerekli çalışmalar yapıldıktan sonra alay için gerekli malzemenin sağlanması konusunda Zamoyski'ye yetki verilmiş, Zamoyski bu yetki ile alayın erzaklarını temin etmek üzere Fransa'ya gönderilmiştir⁶³.

Her iki alay da yukarıda söylediğimiz gibi Osmanlı-Sırbistan-Karadağ Harplerinde görev yapmıştır. Bunun yanında iç asayişin korunması için de ülkenin çeşitli bölgelerine gönderilmiştir. Alayın teşkili ve çalışma biçiminde daha çok Avrupa usulü kullanılmış; buna göre görev ve eğitim şekli düzenlenmiştir. Alayda komutlar Türkçe verilmiştir. Mehmet Sadık Paşa'nın kişisel ürünü olan bu alayların ilga edilip, çeşitli ordulara ilhak edilene kadar önemli görevleri yerine getirdiğini söylemeye ayrıca hacet yoktur sanırım. Mültecilerin büyük çoğunluğunun bu alaylarda istihdam edilmesi dolayısıyla bu alaylara "Mülteci Alayları" demek daha doğru olur kanaatindeyiz. Mehmet Sadık Paşa'nın kurduğu bu alaylarla birlikte kazandığı başarılar ona ordunun üst kademesine kadar yükselme imkânı tanımış ve birçok kez taltif edilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Üçüncü ve ikinci dereceden

⁵⁵ BOA, A. MKT. NZD., 223/24.

⁵⁶ BOA, İ. MVL(1)., 13/332.

⁵⁷ BOA, İ. MVL(1)., 13/337.

⁵⁸ BOA, A. MKT. MHM., 414/67.

⁵⁹ BOA, A. MKT. MHM., 422/78.

⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM., 416/11.

⁶¹ BOA, A. MKT. MHM., 307/86.

⁶² BOA, A. MKT. UM., 187/86.

⁶³ BOA, A. MKT. NZD., 153/51.

Mecidî nişanı buna örnek teşkil eder⁶⁴. Teğmen olarak başladığı askerlik görevini Feriklik rütbesinde tamamlamıştır. Bunun yanında Padişah'ın hususî ihsanları ile de taltif edilmiştir⁶⁵.

Mehmed Sadık Paşa'nın, Rusya'ya karşı yapılan savaşlarda üstün gayret göstermesi, onun görev bilincinin yanında, mültecilerin genelinin zihninde oldukça canlı bir şekilde yaşayan Rus düşmanlığının da önemli bir yeri vardır. Zira mültecilerin büyük çoğunluğunun ruhunda canlı bir şekilde izleri duran 1831 ve 1848 ihtilâl girişimlerinin kötü sonuçları, onların askerlik mesleğine de bakış felsefesini önemli ölçüde etkilemiş ve bunun canlı etkilerinin Rusya'ya karşı yapılan savaşlarda görülmesini sağlamışlardır. İşte onların vatan hasretleri, ikinci vatanlarına sıkı sıkıya sarılmalarına vesile olmuş; bu sebeple de ikinci vatanları için ölmek konusunda bir an bile tereddüt göstermediklerini hayatlarının büyük bir kısmını cephelerde geçirmelerinden anlamaktayız. Mehmet Sadık Paşa da cephelerde geçen askerlik hizmetini 25-30 yıl kadar sürdürmüş bir askerdir. Devlet için önemli vazifeleri yerine getirmişti. Eşi Ludwika'nın ölümü ile oldukça sarsılan Mehmet Sadık Paşa askerlik mesleğinden istifa ederek Rusya'nın kendisine teklif ettiği af kararını kabul ederek Ukrayna'nın Kiev kentinde yaşamaya başladı. Burada tekrar Hristiyanlığa geçti. Bu sıralarda ruhî bunalımlar geçirmeye başladı. Burada 1886 yılında intihar ederek hayatına son verdi⁶⁶.

A. 3. Nihad Paşa (Seweryn Bilinski)

Osmanlı Devleti'nin kendisinden iyi bir şekilde istifade ettiği önemli mülteci simalarından birisidir. 1848 ihtilâllerine katıldığında 25 yaşın üzerinde idi. İhtilâl girişiminin başarısızlıkla neticelenmesinin ardından bir süre sonra 1854 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica ederek 33 yaşında iken, Osmanlı hizmetine girmiştir⁶⁷. Kendisi, 1821 yılında, Avusturya'nın hâkimiyetinde bulunan ve Lehistan toprağı olan Galiçya'nın Gordisko köyünde, Fransuva Bilinski'nin oğlu olarak dünyaya

⁶⁴ BOA, A. MKT. MHM., 278/41.

⁶⁵ Toros, **a.g.e.**, s. 26.

⁶⁶ "Michal Czaykowski", **en.wikipedia.org/wiki/Michal_Czaykowski**; Dopierala, "...Polonyalılar", s. 82.

⁶⁷ Mine Erol, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi Rüstem Bey**, Ankara 1973, s. 7.

gelmiştir⁶⁸. Müslüman olmadan önce Seweryn Bilinski ismini taşımaktaydı. Müslüman olunca Sadeddin Nihad ismini aldı⁶⁹. Nihad Paşa da, Osmanlı Devleti'ne sığınan diğer mülteci askerler gibi eğitimini kaliteli ve iyi eğitim veren okullarda yapmış ve yüksek öğrenim düzeyine gelmişti. Yüksek öğrenimini de Lemberg Darülfünûnunda ve sonrasında da Fransa Harbiye Mektebinde tamamladı. Bu yüksek eğitiminin, onun iyi bir şekilde yetişmesinde önemli etkisi olmuştur. Zirâ Fransızca, Almanca Lehçe ve Latince dillerine vakıf olması bunu daha açık bir şekilde ortaya koyar⁷⁰. Nihad Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde ki ilk görevi harbiye subaylığıydı. İlk görevlerini Kırım Harbi'nde Sivastopol, Gözleve ve Batum'da yapmıştır⁷¹. Büyük olasılıkla Kazak Süvarî Alayları bünyesinde görevli olarak bulunmuştur⁷². Kırım Harbi sonrasında Anadolu'da Bursa, Midilli ve İzmir'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Daha sonra Nafia Nezareti'nin bünyesinde Bosna Mitkoviça ve İstanbul'da Haydarpaşa Demiryolu Müdürlüğünde bulunmuştur. Bu sivil görevleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar sürmüştür. Savaş başlayınca kendi isteği ile Balkanlar'da görev almak için Şumnu'ya gitmiştir⁷³. Bu savaştaki görevinin ardından, Hassa Ordusu Meclisinde Batum ve Anadolu hudut tashihlerinde devleti temsilen görevli bulunmuştur. Bu görevi sırasında kendisine feriklik rütbesi tevcih edilmiştir⁷⁴.

A. 3. 1. Bulgaristan Komiserliği

Bilindiği gibi, 1877- 1878 Osman Rus Savaşı'nın akabinde, önce Ayastefanos Anlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmanın özellikle İngiltere'nin çıkarlarıyla çakışması sonucunda uluslararası kamuoyu ikna edilerek Berlin Kongresi'nin toplatmış, Ayastefanos Anlaşması'nın tadili anlamına gelen Berlin Anlaşması'nın imzalatılması

⁶⁸ Mahir Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, **Belgeler**, Cilt: XVII., Sayı: 21., Ankara 1997, s. 76.

⁶⁹ Belgelerde Sadeddin ismi geçmemektedir. Kaynakların bazıları, İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 19. Baskı, İstanbul 2004, s. 245; Jerzy S. Latka, **Lehistan'dan Gelen...**, s. 42. Nihad Paşa olarak bahseder. Bazıları ise; Taha Toros, **a.g.e.**, s. 30; Erol, **a.g.e.**, s. 7; Sadeddin Nihad olarak geçmektedir.

⁷⁰ Aydın, a.g.m., s. 76.

⁷¹ a.g.m., s. 76.

⁷² Osmanlı Devleti'ne sığınıp, kendilerine görev verilen mültecilerin çoğu ilk dönem hizmetlerini Sadık Paşa'nın kurduğu Kazak Alayları bünyesinde görev yapmışlardır. İhtimal ki, Nihad Paşa da Kazak Alayları bünyesinde görev almıştır.

⁷³ Aydın, a.g.m., s. 76.

⁷⁴ BOA, İ. DH., 790/64198.

sağlanmıştı. Zaten Ayastefanos Anlaşmasında da yer alan Bulgaristan Prensliğinin kurulması kararı⁷⁵ Berlin anlaşmasına da konulmuştu⁷⁶. Bu anlaşmalar mucibince bir Bulgaristan Prensliği kuruldu⁷⁷. Yine ikinci anlaşmadaki; “*Bulgaristan Prensliği’nin dâhilî nizamnamesi hazırlanıncaya kadar bir Rus komiser tarafından idare edilmesi ve dokuz aydan fazla olmayacak bir süre zarfında, Osmanlı komiseri ile diğer devletlerin konsoloslarından meydana gelen bir heyetin, bu komisere yardımcı olmaları kararlaştırıldı*”⁷⁸. Şeklinde karar mucibince, Osmanlı Devleti de buraya maiyetiyle birlikte bir komiser göndermek için gereken çalışmalara başladı. Fakat komiser seçimi konusunda çok hassas davranılması gerekiyordu. Zirâ burada bulunan Türk varlığının maddî ve manevî haklarının en iyi şekilde korunmasına yönelik çalışmaların ortaya konulması gerekmekteydi. Bu yüzden Bulgaristan’a tayin edilecek kişinin bu sayılanları yerine getirecek nitelikte olması, istenilen ve beklenen bir durumdu. Aynı şekilde buraya tayin edilecek komiserin Osman Devleti ile Bulgaristan Prensliği arasındaki münasebeti de tesis etmek üzere görevli olması⁷⁹ konunun önemini bir kat daha arttırmaktaydı. Bu yüzden, konu ile Sultan II. Abdülhamid bizzat ilgilenerek Hariciye ve Maliye Nezaretlerine birer buyruldu göndermiştir. Komiser tayiniyle ilgili işlem Sultan II. Abdülhamid’in tercihiyle yapılmıştır⁸⁰. Bu yüzden, “*Berlin Muahedesi ahkâmına tevfikân taraf-ı Devleti Aliye’den Bulgaristan Emaneti’ne komiser ta’yin buyrulan Pertev Efendi*” ile komiser tayinine başlandı⁸¹. Ancak Pertev Efendi’nin görev süresi 11 ay kadar sürdü. Pertev Efendi’den sonra, o sırada Batum’da bulunan Nihad Paşa, bu göreve tayin edilmek için Dersaadet’e getirildi⁸².

Nihad Paşa’nın bu önemli görev için seçilip Batum’dan İstanbul’a getirilmesinin, tesadüfî bir karar olmadığı ortadadır. Çünkü bizzat Sultan II. Abdülhamid bu işle ilgilenmiş ve tayin kararları da yine bizzat Sultan Abdülhamid’in seçimi ile yapılmıştır. II. Abdülhamid’in Nihad Paşa’nın tayiniyle ilgilenmesinin

⁷⁵ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997, s. 522.

⁷⁶ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 526.

⁷⁷ Hüdaî Şentürk, **Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, Ankara 1992, s. 233.

⁷⁸ Aydın a.g.m., s. 72.

⁷⁹ Mahir Aydın, **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, Ankara 1992, s. 274.

⁸⁰ Aydın a.g.m., s. 74.

⁸¹ a.g.m., s. 74-75.

⁸² BOA, İ. MMS., 59/2769.

nedeni, Paşa'nın sahip olduğu niteliklerdir. Zira kendisi Fransızca, Almanca, Leh ve Latince dillerini konuşabilmesi, Türkçe ve İngilizceyi hem konuşup hem de yazabilmesi⁸³ ve memuriyet işinde de iyi bir tecrübe edinmesi dolayısıyla devlet işlerine vakıf bir kişi idi. Bütün bunların yanında devlete sadakatini ispatlamış olması yukarıdaki seçimin diğer nedenini oluşturmaktadır. Bunun yanında bölgeyi bilip tanınması dikkate alınmış özellikler arasında bulunmaktadır. Bu veriler doğrultusunda; *“...Berlin Muahedesi'nin on ikinci bendi mucibince Bulgaristan'da bulunan emlâk-ı emiriye ve mevkûfanın Babîâli hesabına olarak suret-i ferağ ve istimaline ve oralarda ilişkili bulunan kesânın tesviye-i umûruna nezâret etmek için Bulgaristan'da teşkili mukarrer olan muhtelit komisyona mukaddemâ semini politika memuriyetinde bulunmuş olan Selim Efendi'nin taraf-ı saltanat-ı seniyyeden komiser tayini hususuna 23 Haziran 97 tarihinde bilâistizan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî müteallik ve şerefsudûr buyrulmuş idi. Maslahatın ehemmiyet ve nezâketi cihetiyle memuriyete daha ehliyet ve cesimetli muamelât-ı mahalliyeye vukufu zatlar tayîni daha ziyade kavaid ve muhasenâtı müstelzim olub ferik Saadetlü Nihad Paşa ve Şûra-yı Devlet azasından Saadetlü Fazıl Bey Hazratı'nın ehliyet ve liyâkâtleri müsellim olmakla beraber müşarünileyh Nihad Paşa'nın zatınca ve Fazıl Bey'in dahi malûmât-ı mahalliyesince bu memuriyetde bulunmalarından sairlerinden ziyade istifade olunacağına binaen Paşa-yı müşarünileyhin mesarîf-i fevkalade sırasında tesviye olunmak üzere feriklik maaş ve t'ayîâtı dâhil olarak Yirmi bin gurus aylıkla müşarünileyh Fazıl Beyin dahi şuraca mahsus olan maaşı üzerine mesârîf ve ikai için muvakkaten beş bin gurus zammıyla hidemât-ı kitabet için de Romanya Sefâreti Kâtibi Mahmud Nedim Bey'in dahi kitabet münkâlibeye mahsus olan ilgiyle ve kararname-i mahsûsuna tevfikân icâb eden harcırahları dahi verilmek üzere Bulgaristan'a azametleri meyâne-i acizanemizde bilmüzâkere tasvib edilmiş...”⁸⁴, bilgileriyle tayin kararını içeren bu belge ile Bulgaristan Komiserliği'ne tayin edilmiştir.*

Nihad Paşa'nın burada başarılı bir memuriyet geçirdiğini görmekteyiz. Öncelikle Bulgaristan'da yaşayan Türklerin maddî ve manevî haklarının korunması

⁸³ Aydın a.g.m., s. 76.

⁸⁴ BOA, İ. MTZ(04)., 7/158, 1-2.

yönünde başarılı çalışmalar ve girişimlerde bulunmuştur. Aynı şekilde 93 Harbi dolayısıyla topraklarından göç etmek zorunda kalan Türklerin geri dönüp yerleşmeleri ve mallarını geri almaları yönünde de yerinde girişimleriyle olumlu sonuçlar almıştır. Bu yüzden, hem Bulgaristan'da bulunan Türklerin hem de maiyetinde çalışan memurların sevgisini ve saygısını kazanmıştır⁸⁵. Bu başarılı çalışmaları devletin de dikkatinden kaçmamış olmalı ki, bu görevi sırasında sık sık taltif edilmiştir⁸⁶. Bütün bunların Nihad Paşa'nın başarılarının bir sonucu olduğu ortadadır.

Nihad Paşa'nın buradaki başarısından dolayı Bulgaristan Komiserliği'nde en uzun süre kalan kişi olmuştur. Bu görevde bulunanlardan Pertev Efendi yaklaşık bir yıl, Nihad Paşa yaklaşık altı yıl, Nikola Gadban Efendi bir yıl Kâzım Beyefendi bir yıl, Niyazi Beyefendi bir yıl Nasuhi Beyefendi bir yıl, Necib Melhame Beyefendi dört yıl, Ali Ferruh Beyefendi iki yıl Sadık Paşa dört yıl⁸⁷ olarak görev yapmışlardır.

Nihad Paşa'nın görevinin sona ermesinin üç nedeni vardı. Bunlardan birisi Filibe'de meydana gelen isyan⁸⁸ ve Şarki Rumeli Vilayetinin Bulgaristan tarafından ilhakı nedeni ile gözden düşmesidir. İkincisi Nihad Paşa'nın Rusya tarafından İngiliz yanlısı olduğu düşünülerek görevden alınması için baskı yapılmasıdır⁸⁹. Üçüncüsü de bu dönemde Nihad Paşa'nın hasta olmasıdır⁹⁰. Ancak bu beş sene müddetinde Nihad Paşa özellikle 93 Harbi'nde ortaya çıkan tahribat sebebiyle Türk ahalisinin duçar kaldığı mağduriyeti telafi noktasında gayret göstermiş ve yine bu savaş dolayısıyla yerini yurdunu terk eden Türklerin yerlerine geri dönebilmesi için bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Prensliğin, başta Prens olmak üzere üst düzey yönetimi nezdinde teşebbüs ve görüşmeler gerçekleştirmiştir. Yine kendisinden yardım isteyen

⁸⁵ Aydın, a.g.m., s. 76.

⁸⁶ Bu taltiflerden birisi de üçüncü Mecidi nişanının ikinciye tevdi edilmesidir.. BOA, İ. DH., 808/65305.

⁸⁷ Aydın, a.g.m., s. 75.

⁸⁸ Aydın, a.g.e., s. 274.

⁸⁹ Nihad Paşa'nın komiserlik görevinde iken İngilizlerce desteklendiğine dair bkz. Bilâl Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler (1880-1885)**, Cilt: III., Ankara 1989, s. 186.

⁹⁰ Aydın, a.g.m., s. 77.

mülk sahiplerinin de yardım talebini sadakatle yerine getirerek görevden alındığı 28 Kasım 1885 yılına kadar devleti en iyi bir şekilde temsil etmiştir⁹¹.

93 harbi sonrası nüfus dengesinin Türkler aleyhine dönmesi sonucunda birçok Türk, mülteci durumuna düşmüştü. Türkler, savaş sonrası Bulgaristan'a geçen köylerden çeşitli sebeplerle, tehditle sürülmüştür, yurtlarını kaybeden yüz binlercesi göçmen durumunda kalarak çok kötü şartlara duçar kalmışlardır. Bu durum Anadolu'ya büyük bir göç dalgasının meydana gelmesine sebep olmuş, buna rağmen bir o kadar Türk de eski yerine dönmek için çabalamıştır. Bu durum karşısında Bulgaristan Komiserliğine büyük işler düşmekteydi. Nihad Paşa bu konuda kendine düşen görevi en iyi bir şekilde yapmak gayretini göstermiştir. Bu konuyu ortaya koyacak onlarca belgeye tesadüf edilebilir⁹².

Türklerin savaş sonrasında haklarının Bulgar hükûmeti tarafından gasp edilmesi karşısında önemli bir tutum içine giren Nihad Paşa, merkezden aldığı yetkiler mucibince her türlü teşebbüsün içinde olmuştu. Bulgar hükûmetinin her kademesinde Türk varlığına ait ve Bulgarlar tarafından gasp edilen mal-mülkün hep peşinde olmuş, konu hakkında Osmanlı devlet adamlarının dikkatini çekmek için sürekli raporlar, bilgilendirme yazıları ve şifreler göndermiştir⁹³.

Yine Nihad Paşa, göçmenler tarafından yapılan yardım taleplerini, gerek Osmanlı ve gerek Bulgaristan'da ilgili merciler nezdinde yaptığı girişimlerle yerine getirmeye çalışmıştır. Bu konuda birçok kez Bulgar prensi ile müzakerelere girişerek göçmenlere uygun ortamların sağlanması ve mülteci durumuna düşmüş Türk göçmenlerine eski topraklarına dönmeleri konusunda prensten taleplerde bulunmuş, başta Bulgar Dışişleri Nazırı olmak üzere onlarca nota göndermiş, Bulgarların birçok konuda geri adım atmalarını sağlamıştır⁹⁴. Bunun yanında Bulgaristan'da Türk emlâkinin korunması konusunda Nihad Paşa önemli teşebbüslerde bulunmuştur. Berlin antlaşmasının on ikinci maddesi mucibince Türklere ait emlâkin Türklere iadesini kayıt altına almasına rağmen Bulgar makamları bu konuda hep zorluklar

⁹¹ a.g.m., s. 77.

⁹² Şimşir, **a.g.e.**, s. 126-127, 152-155, 167-168 vd...

⁹³ Şimşir, **a.g.e.**, s. 210, 216, 227, 246, 253 vd...

⁹⁴ **a.g.e.**, s. 128-129, 470.

çıkarmış antlaşmanın ilgili maddelerini çiğnemiştir⁹⁵. Bu durum Türkleri birçok zorlukla baş başa kalmasına sebep olmuştur⁹⁶.

Babıâli tarafından mültecilerin geri dönüp yurtlarında tekrar yaşamaya başlaması konusunda Nihad Paşa müzakereci olarak tayin edilmiş, her türlü girişimde Nihad Paşa yetkili kılınmıştır⁹⁷. Bu yetki çerçevesinde Nihat Paşa, prens ile yaptığı müzakereler ve verdiği notalarla Türk mültecilerin haklarının korunması konusunda önemli gayretler göstermiştir. Burada Türk haklarının gasp edilmesine seyirci kalmayan Nihad Paşa Türk mültecileri konusunda elinden gelen her şeyi yapmak için uğraşmıştır. Bütün bu durumlar, Nihad Paşa'nın görev bilincini ortaya koyması bakımından önemli göstergeler olmuştur.

Nihad Paşa'nın -diğer mültecilerde de gördüğümüz- devlete bağlılık hissi olsun, görevine sadakat fikri olsun, taşıdığı zihniyet olsun dönemin diğer bürokrat ve üst düzey askerlerinden farklı olmadığını görmekteyiz. Hatta birçok konudaki bilinçli tavır ve hareketlerinden dolayı, bu bürokrat ve askerlerden daha başarılı bir yönetim sergilediğini de söyleyebiliriz. Böyle bir yargıda bulunmamızın temel sebebi, sık sık belirttiğimiz gibi mültecilerin taşıdıkları zihniyettir. Zira Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin dünyaya bakış açıları dönemin batı zihniyeti ile uyumlu bir durum arz eder. Gerek batı eğitiminden kaynaklansın gerekse kişilerin kendi zihniyetinden kaynaklansın, mültecilerin bakış açısı dönemin Osmanlı bürokrat zihniyetinden bir hayli farklıdır. Bu fark onların her türlü hareketinde kendini göstermiştir.

19 yüzyılda, Osmanlının içinde bulunduğu durumun, dönemin zihnî yapısından uzak ve farklı olduğu, o dönem üzerinde çalışanlarca sıklıkla dile getirilmektedir.

Burada da dikkati çekmeye çalıştığımız konu, Osmanlı 19. yüzyılını kalkındıracak zihnî erginliği yakalamada biraz geç kaldığımızdır. Mültecilerin içinde bulunduğu temel zihnî yapının Osmanlı 19. yüzyılına en azından bir yön verecek nitelikte olduğunu düşünüyoruz. Tabii ki, bunu genellemek yanlışına düşmemek

⁹⁵ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994, s. 146.

⁹⁶ Bu konuda Şimşir, *a.g.e.*, 'de yüzlerce belgeye tesadüf edilebilir.

⁹⁷ İpek, *a.g.e.*, s. 123.

lazımdır. Nihad Paşa’da, Osmanlı 19. yüzyılını yönlendirecek zihnî yapıyı görmek mümkündür. O, devletin üst kademelerine kadar gelmiş olan diğer bazı mülteciler gibi vatanseverlik duygularına ve görev hissine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermiştir. Bunun daha açık bir şekilde söylenmesi için konunun daha teferruatlı bir şekilde ele alınıp özelleştirilmesi gerekmektedir.

A. 4. Muzaffer Paşa (Wladyslaw Czajkowski)

İkinci kuşak Leh mültecilerden olan Wladyslaw Czajkowski, Mehmed Sadık Paşa (Michal Czaykowski)’nın oğlu olarak 1840 yılında doğmuştur.⁹⁸ Müslüman olduktan sonra Muzaffer adını almıştır. Yüksek Öğrenimini Fransa’da tamamladıktan sonra, Saint Cyr Harp Okulunu bitirip⁹⁹ Türkiye’ye dönerek askerlik mesleğine girmiş; 1862 yılında Teğmen, bir yıl sonra da Üsteğmen olmuştur. Üsteğmenliği sırasında Sadaret Makamı Yaverliği görevinde bulunmuş, 1865 yılında Yüzbaşı Vekili, 1867 yılında Birinci Yüzbaşı ve aynı yıl Istabl-ı Amira’ya memur olarak atanmıştır. Bir yıl sonra sol ve sağ Kolağalığı, 1869 yılında Binbaşılığa, 1870 yılında da Yarbaylığa yükselmiştir. Bu rütbede iken Bâb-ı Seraskerî Tahkikât Komisyonuna ardından 1871 yılında Harp Okulu Süvarî Muallimliğinde görevlendirilmiştir¹⁰⁰. Bu görevi üç yıl kadar sürmüştür. 1875 yılında Tuna ve Kaarlı Orduları’nda Genelkurmay refakatinde görevlendirmiştir. Sultan Abdülaziz’in yaverliği görevinde bulunmuş, büyük bir ihtimalle Hüseyin Avni ve Süleyman Paşaların delaletiyle bu görevinden azledilerek Mekteb-i Harbiye’ye askerî muallim olarak tayin edilmiştir. Bu görevde iken önce terfi almış ardından 1887 yılında Mekteb-i Harbiye’de askerî coğrafya muallimi olduğu sırada da, “*kıdem ve hüsn-ü hidmetinden*” dolayı

⁹⁸ Taha Toros, Muzaffer Paşa’nın babasını Sefer Paşa olarak göstermektedir. Toros, **a.g.e.**, s. 26; Ancak Sefer Paşa’nın oğlu değil, Sadık Paşa’nın oğludur. Zirâ Muzaffer Paşa’nın, Mehmed Sadık Paşa’nın oğlu olduğunu düşündüren önemli nedenlerden biri Sadık Paşa tarafından kurulan Haralar çiftliğinin başına Muzaffer Paşa’nın geçmesidir. Yine Jerszy Latka da Muzaffer Paşa’nın, Sadık Paşa’nın oğlu olduğu bilgisini verir. Jerzy S. Latka, **Lehistan’dan Gelen ...**, s. 42.

⁹⁹ Ekmelettin İhsanoğlu, -Ramazan Şeşen-M. Serdar Bekar; **Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi**, Cilt: 2., İstanbul 2004, s. 248.

¹⁰⁰ İhsanoğlu-Şeşen-Bekar, **a.g.e.**, s. 248.

Miralaylık rütbesine yükseltildi¹⁰¹. 1878 yılında da Jandarma Tensikât Komisyonu üyesi oldu¹⁰².

Muzaffer Paşa Istabl-ı Amirâ (Saray Ahır) Müdürlüğü görevine getirilmiş, burada önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. İyi cins at yetiştirmek için birçok yerden cins atlar getirterek burada bulunan atların ıslahı işini de yerine getirmiştir¹⁰³. Müdürlük görevi yanında padişah çiftliklerinin ıslahı sorumluluğunu ve çiftliklerin genel yönetimini de alarak önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Genel ıslahat çalışmalarıyla kurumlara çekidüzen vermiştir. Çifteler ve Sultansuyu Çiftliklerinde bu tarz bir görevlendirme ile adı geçen çiftliklerin ‘Genel Nazırı’ sıfatıyla, ilgili kurumlarda “*terakkiyât ve intizâmâtın*” sağlamasına binaen bu çiftliklerin başına getirilmiştir¹⁰⁴.

Muzaffer Paşa, 1879 yılında Teftiş-i Askerî Komisyonu azalığına seçilmiştir.¹⁰⁵ 1881 yılında da Mirlivalık rütbesine terfi edilerek¹⁰⁶ altın liyakat madalyası verilmiştir¹⁰⁷. 1886 yılında kendisine birinci rütbeden Mecidî nişanı tevcih edilmiş¹⁰⁸ ve Feriklik rütbesine yükseltilmiştir¹⁰⁹. 1887 yılında Meclis-i Askerî üyeliği ile Saray Nazırlığı görevinde bulunmuş, 1889 yılında Askerî Ceza Kanunnamesinin düzenlenmesinde görevli komisyonun üyeliğine seçilmiştir. Ayrıca, Sultan Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Alaylarının tertibinde görevli

¹⁰¹ “*Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne süvârî muallimi Kaim’i-makam izzetli Muzaffer Bey’in kıdem ve husn-ü hizmetinden bahisle terfi’i rütbesi mekâtib-i askeriye nezâret-i behiyesinden ba-tezkere iş’ar olunmuş ve mir-i mumaileyhin fil-hakîkâ kıdemli ve terfi’i rütbeye haklı... bulunduğu kuyud yoklamadan anlaşılmış olduğundan mumaileyhin kemâkân mezkur süvari muallimliğinde istihdam olunmak üzere uhdesine süvârî miralaylığı rütbesi tevcihi tensib kılınmış olmağla...*”, BOA, İ. DH., 708/49562-3.

¹⁰² BOA, İ. DH., 797/64454.

¹⁰³ Toros, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁰⁴ BOA, Y. MT., 89/150.

¹⁰⁵ BOA, İ. DH., 961/76031.

¹⁰⁶ “*Tensikât-ı Askeriye teftiş-i umûmîsi komisyonu azasından Mirliva Muzaffer Bey’in uhdesine mirlivalık rütbesi tevcih ve ihsân buyrulmuş olduğundan iktizasının ifasını şeref sunûh ve sudûr buyrulan emr ve irade-i seniyye-i hazret-i padişahî mantuk-u alisinden olmağla ol babda emr ve ferman hazret-i veliülemrindir.*”, BOA, İ. DH., 797/64687.

¹⁰⁷ BOA, İ. DH., 1283/100997.

¹⁰⁸ BOA, İ. TAL., 90/1313 Ş 094; BOA, İ. DH., 981/78371.

¹⁰⁹ BOA, İ. TAL., 445/1326 S 4.

komisyonun başkanlığını yapmıştır¹¹⁰. Aynı dönemde Veteriner Dairesi Heyeti Başkanlığına tayin edilmiştir¹¹¹.

A. 4. 1. Mektep Muallimliği

Muzaffer Paşa'nın bir başka önemli görevi de mektep muallimliğidir. Kendisi Mekteb-i Harbiye'de Askeri Coğrafya yani, Strateji ve Harb Fenni Muallimliği yapmıştır¹¹². Uzmanlık konusuyla ilgili bir de kitap yazmıştır. '*Coğrafya-yı Şevkülceyi*' adını taşıyan bu kitap mekteb'de ders kitabı olarak okutulmuş, 1884 (1301) yılında basılmıştır. Muzaffer Paşa'nın diğer bir kitabı da "*Plevne Müdâfaası*" adını taşımaktadır¹¹³. Bu kitap 1900 (1316) yılında basılmıştır; Muallim İvanof ve İhtiyat Kaymakamı Kozlovski tarafından Bulgarcaya tercüme edilmiştir¹¹⁴.

Paşa'nın Muallimlik görevinin ne kadar sürdüğü konusunda kesin bilginiz olmamakla birlikte beş-altı yıl kadar sürdüğü tahmininde bulunabiliriz. Bu süre tahmin edilen süreden de fazla olabilir.

Muzaffer Paşa, görev aldığı diğer kurumlarda da önemli başarıları ile birçok kez padişah mazharına layık görülmüş, ortaya koyduğu hizmet kalitesiyle her zaman takdir kazanmıştır. Görevlerinden ayrılma da çoğu kez kendi isteğiyle gerçekleşmiştir.

A. 4. 2. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı

Muzaffer Paşa'nın aldığı en önemli görev, 1902-1907 yılları arasında yaptığı Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'dır. Yaklaşık beş yıl süren bu görevi, hem en yüksek devlet hizmeti hem de son görevi olması nedeniyle önemlidir. Muzaffer Paşa bu görevi sırasında vefat etmiştir. Paşa'nın bu göreve kendisinin talip olduğu aşağıdaki dilekçesinden anlaşılmaktadır: "*Hâk pâ-yı merâhim ihtivâ-yı hilâfetpenâhiye 'arızâ-yı 'ubûdânemdir.*"

¹¹⁰ İhsanoğlu-Şeşen-Bekar, **a.g.e.**, s. 248.

¹¹¹ BOA, Y. MTV., 89/150.

¹¹² Ali Güler-Suat Akgül, **Türk Tarihinde Harbiye**, Ankara 1999, s. 196.

¹¹³ İhsanoğlu- Şeşen- Bekar, **a.g.e.**, s. 248.

¹¹⁴ BOA, Y. MTV., 218/91.

Memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinin icrâ-yı mehmâsinden olan Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına mesmû'-u çâkerânem olduğu üzere Arab ve Ermeni milletinden birisinin ta'yinine müsâade buyurulacak olur ise ilerüde kıt'a-yı mezkûrede bir takım karışıklıklar zuhûr ve tahdis etmesi pek melhûzdur. Velini'met bi mütehemmiz Şevketlu Efendimizden müsaid --- bir tarafa mensûbiyeti olmayan ve hıffet-i askeriyei hâiz olub her harekât ve sükûnatını ol emr ve iradât-ı seniyye-i şehinşahilerine tevfiğe çalışmak ile müfetehhiz müftehir bulunan bu kulları lutfen dua --- mezkûr mutasarrıflığa tayin buyrulduğu halde kıt'a-i mezkûrenin muhafaza-i asâyîş ve intizamına asla halel gelmeyeceğini temîn ile her bir husûsda - daire-i necat bahresinde istihsâl vesâil-i terâkkiyâtına sarf-ı mehasıl-ı gayret edeceğimi arz ve işbu memûriyet-i taraf-ı eşref-i cenâb-ı padişahîden lutfen ve tenzilen bu kullarına havale buyrulmuş olan hidemât-ı sâirenin ifâsına mani olub fermân buyrulacak her husûsât için lâzım gelen layihâları tanzîm edeceğim gibi her sene bir emr ve fermân buyrulacak mahallere azimet ile tesviye-i memûre edebilmekliğim dahi mümkünâtdan olduğunun ve ifâ etmekte bulunduğum hâra-i humâyûnlar Nezâreti ile hey'et-i dâime-i baytariye riyaseti için ve inâyet ve ihsân velini'met bi müntehiz şefketlu padişahî efendimiz hazretlerininindir¹¹⁵.

Bu dilekçeden de anlaşıldığı gibi Muzaffer Paşa'nın bölgenin doğru kişiler tarafından iyi bir şekilde yönetilememesi durumunda bir takım karışıklıkların çıkacağı yönünde mütalaada bulunması, hem durumun siyasî yönüne hem de bölgenin arz ettiği duruma hâkim olduğunu göstermiştir. Ayrıca dilekçeden genel olarak anlaşılabacağı gibi Muzaffer Paşa'nın bu konuda kendine güveni tamdır. Zaten görev yaptığı sırada ortaya koyduğu yönetim tarzı bunu gösterecektir.

Muzaffer Paşa'nın bu dilekçenin ardından padişahın gözünde de namuslu ve iktidar sahibi ve bizzat padişah tarafından irade edildiği görülmüş olduğundan¹¹⁶; 24 Cemaziyelahir 1320 tarihinde “beş sene müddetle” Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına tayin edilmiştir¹¹⁷. Bu tayin kendisine “bir an evvel memuriyet yerine azimetini” için

¹¹⁵ BOA, İ. MTZ. CL., 311.

¹¹⁶ BOA, İ. MTZ. CL., 311.

¹¹⁷ BOA, İ. MTZ. CL., 5/262; BOA, Y. PRK. MYD., 19/53.

tebliğ edilmiştir¹¹⁸. Paşa'nın, yaklaşık beş yıl sürecek olan Cebel-i Lübnan'ı yönetmek gibi önemli bir durum arz eden bu görevi iyi bir şekilde yerine getirmiş olduğu tahmin edilebilir. Zirâ bu tarz yerlerde yönetim işinin iyi bir şekilde yapılamaması, kısa sürede görevden azl edilmeye sebep olabilmektedir.

Muzaffer Paşa, ömrünün sonuna kadar süren bu görevi sırasında sergilediği iyi yönetimle, bölgeye duruma hâkim olmuş; Cebel-i Lübnan'da merkezî yönetim kurup, devlet otoritesini sağlamlaştırmak için yerel güçlerle mücadeleye girişmiştir. Bundan dolayı, Paşa merkeze sık sık şikâyet edilerek görevinden uzaklaştırılmaya çalışılmış ve hakkında birçok şikâyet dilekçesi gönderilmiştir¹¹⁹. Bu şikâyetlerden biri, Paşa'nın yabancı devlet konsolosları ile “*hilâf-ı salâhiyet*” olarak çeşitli görüşmeler yaptığı ile ilgilidir¹²⁰. Bu şikâyet Beyrut Mutasarrıflığı aracılığıyla yapılmıştır¹²¹. Şikâyetin araştırılması gizli olarak yapılmıştır. Yine, bölgeyi kötü, keyfî bir şekilde yönettiğine dair şikâyet dilekçeleri merkeze gönderilmiştir. Bölge ileri gelenlerinin altında imzaları bulunan dilekçenin birinde şu konularda şikâyetler bulunmaktadır.

1. Kanuna aykırı olarak hapis cezaları vermek ve bazı kişilerin cezalarını kaldırıp serbest bırakmak,
2. Memuriyetlerin satılması, devlete ait malzemenin gayri resmî işlerde kullanılması ile usulsüz harcamalar yapmak,
3. Eşkıyalığın hızla artması ve buna karşı mutasarrıfın bir çözüm bulamaması,
4. Yönetimi ile halkı tahrik ve temsim etmek, halk arasına nifak ve şikak (anlaşmazlık çıkarmak) sokmak, Şahsî menfaat ve nefsanîyeti için birtakım cemiyet-i muzırta teşkil etmek
5. Merkezi idareden ayrılmak üzere kendisine istikbal aramak,

¹¹⁸ BOA, İ. MTZ. CL., 261.

¹¹⁹ Y. YPR. AJZ., 52/53,1-2.

¹²⁰ BOA, Y.EE., 2/32.

¹²¹ BOA, Y.EE., 2/32.

6. Kendisinde ansızın ortaya çıkan hastalığın akıl ve idrâkine tesir etmesi sonucunda sorumluluklarını yerine getirmemek,

7. Garip bazı hal ve hareketlerinden dolayı halkın inanç ve güveninin azalması,

8. İşinde iyi olan emektar jandarmaların azledilerek yerine yeni yetme gençlerin alınması, Askeriyeyi, Mülkiye gibi yapmak¹²²

9. Yönetime kendi istediği kişileri getirmek¹²³.

*“Bütün bunlarla birlikte Muzaffer Paşa’nın bu hareket ve yönetim tarzının dört yüz bin nüfus ahalinin beş seneden ziyade zâlim ve istibdâdî ve ahvâl-ı gayrî merkeziyyesi sûret-i m’arûzâdan olan mutasarrıf-ı müşarünileyhin taht-ı hükm-ü istibdânesinde bulunmak adâlet-i seniyyece tecvîz buyrulmayacağı müsellemdir”*¹²⁴ denilerek görevden alınması istenmektedir.

Görüldüğü gibi şikâyetler tamamıyla Muzaffer Paşa’nın görevden alınmasına yöneliktir. Bu tarz şikâyetler bir yöneticinin görevden alınmasına temel neden teşkil eder. Ancak Muzaffer Paşa aleyhindeki iddialar pek gerçekçi gibi gözükmemektedir. Kötü idare konusundaki şikâyetlerin doğru olduğunu varsaymış olsak bile; bu durum bölgeyi içinden çıkılamaz bir hale getirirdi. Ayrıca karışıklıklar devletin müdahalesine ve en üst yöneticinin görevden alınmasına neden olurdu. Yine, hastalık konusunda ortaya atılan iddiaların da, Askeriyede yapıldığı söylenen değişikliklerin yapılmasına tamamen zıtlık arz ettiği görülmektedir. Zirâ böyle bir aklî sorunu olan bir yöneticinin söylenenleri yapmaya muktedir olmayacağı açıktır. Genel olarak bakıldığında şikâyetlerin, şikâyetçilerin kişisel çıkarlarının zedelendiği ve kişisel çıkarların ancak mevcut yöneticinin gitmesiyle sağlanacağı düşüncesi ile yapıldığı intibai vermektedir. Bütün bu sebeplerden ötürü, gerekli araştırmanın yapılması ve

¹²² Muzaffer Paşa bilindiği gibi Mekteb-i Harbiye’de hocalık yapmış bir zattı. Bundan başka Tensikat-ı Askeriye ve Teftiş-i Askeri Komisyonlarında görev yaptı. Askeri düzenlemelerde daha çok ilmi tarzda hareket ettiği için askeri kadroyu gençleştirmek istemiştir. Bu yüzden hatır gönül işini bir kenara bırakarak hareket etmiştir. Bu doğal olarak bir rahatsızlık sebebi olmuştur.

¹²³ BOA, Y. MTV., 298/8.

¹²⁴ BOA, Y. MTV., 298/8.

şikâyetlerin haklı olup olmadığının ortaya konulması için İstanbul'dan bir araştırma istenilmiştir. *“böyle bir hüsnü hizmeti meşhud ve müsbet bir zatın aleyhinde vaki olacak m'arûzâtın bir delil-i maddiye müstenid olması lazım geldiği, aksi takdirde ifâdât-ı meşrutanın arz ve salim olamayacağı derkâr bulunduğundan mutasarrıf-ı müşarünileyhanın arz ve beyan olunan sui idaresi maddeten tebeyyün itmedikçe hakkında bir muamele ifası esasen caiz olamamaktadır”*¹²⁵” denilerek, Muzaffer Paşa hakkındaki şikâyetlerin maddi bir isnada dayanmadığı takdirde, aleyhinde herhangi bir karar verilmeyeceği beyan edilmiştir. Yapılan araştırmalar sonunda da Muzaffer Paşa'ya isnat edilen suçlamaların maddî bir temele dayanmadığı anlaşılmıştır¹²⁶. Bu tarz şikâyetlerin birkaç kez daha tekrarlandığı görülmektedir¹²⁷. Ancak, Paşa'nın görevden alınmasını gerektirecek maddî bir delil ortaya konulamadığından vefat edene kadar görevinin başında bırakılmıştır. Cebel-i Lübnan gibi dinî ve içtimai açıdan son derece karışık olan bölgenin yönetiminde üstünlük göstermiş, bu başarılı hizmetleri nedeniyle birçok kere taltif edilmiştir¹²⁸.

Muzaffer Paşa'nın Lübnan mutasarrıflığının, en son görevi olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu görevinde iken 1907 yılında vefat etmiştir¹²⁹.

Muzaffer Paşa görevi süresince, bölgenin sorunlarına ilişkin olarak yapısal düzenlemelere gitmiş ve bölgenin kalkınmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu durumu hem görev süresinin uzunluğundan hem de devlet tarafından sık sık taltif edilmesinden anlamaktayız. Bu başarılı çalışmalarının arkasında, aldığı kaliteli eğitim ve Paşa'nın kendisini yetiştirmek noktasında kat ettiği başarılar olduğunu düşünmekteyiz.

Muzaffer Paşa hakkında verdiğimiz bu malûmat ile mültecilerin genelinde olduğu gibi Paşa'nın da ikinci vatanına ne kadar sadakatle hizmet ettiği görülmektedir. Dönemin klasik Avrupa zihniyetinde yetişmesi, çalışma azmini ve hizmet kalitesini belirlemiş; İşini en iyi şekilde tamamlamak fikri Osmanlı

¹²⁵ BOA, İ. MTZ. CBL., 7/318.

¹²⁶ BOA, Y. PRK. A., 13/92.

¹²⁷ BOA, Y.PRK. AJZ., 52/35-2.

¹²⁸ Y. YPR. UM., 72/48, 1-2.

¹²⁹ BOA, İ. MTZ. CL., 294. 15 Haziran 1323.

Devleti'nin son yıllarında devlete yararı dokunan kişiler arasına girmesine vesile olmuş ve isminin hafızalarda daha uzun süre kalmasını sağlamıştır. Muzaffer Paşa ve diğer mültecilerin taltif edilmesi de devletin, görevini iyi yapanlara karşı ne kadar cömert olduğunu göstermiştir. Muzaffer Paşa da görevini en şekilde yaparak devletin bu cömertliğinden yararlanmasını bilmiştir.

A. 5. Sefer Paşa (Wladyslaw Koscielski)

Osmanlı Devleti'ne iltica eden mültecilerin en önemlileri arasında yer alanlardan biri de Sefer Paşa'dır¹³⁰.

Osmanlı Devleti'ne sığınmadan önceki adı Wladyslaw Koscielski, olan Sefer Paşa¹³¹, 24 Ekim 1819 tarihinde eski İnowroclaw Kontluğu sınırları içinde bulunan Szerlej'de doğdu. Daha ortaöğretimini tamamlamadan gönüllü olarak Prusya ordusunda bir yıl görev yaptı. Askerliğini Wrocław'daki zırhlı alayda yaptı. Teğmenliğe kadar yükseldi ve askerlik görevi 1844 yılı öncesi sona erdi. Gençlik yıllarında milliyetçi ve vatansever duygularla yetiştirdi¹³². Bu yetiştirme tarzının, ihtilâllerde her zaman en önlere görev almasına neden olduğu şüphesizdir.

İhtilâller öncesi daha çok siyasî faaliyetlerin içine giren Sefer Paşa, 11 Nisan 1848 tarihinde Karol Brzozowski ile savaşa fiilen katıldı. Daha sonra Paris'e gitti. Burada Karl Marx ve Mikail Buharin ile tanıştı. 1849 yılında Macaristan'daki ihtilâllere katılmak amacıyla İstanbul'a geldi. Ancak bu sıralarda Macaristan'daki ihtilâller sona erdi. İstanbul'da Hotel Lambert'in temsilcisi olan Michal Czaykowski'(Mehmet Sadık Paşa)'yle temasa geçerek, ona hizmet etmeyi düşündü. Mehmet Sadık Paşa, Sefer Paşa'yı buradan Vidin'e gönderdi. Burada Osmanlıca'yı öğrendi. Leh ve Macar mültecilerle temas kurarak, Zamoyski Türkiye'yi terk ettikten sonra mültecilerle, Osmanlı devlet adamları arasında iletişim ve arabuluculuk görevi

¹³⁰ Latka, "...Yeni Fikirler", s. 52.

¹³¹ "Yakın dostluk ilişkisi kurduğu vezir (Sadrazam) Reşid Paşa Kościelski'yi Osmanlı ordusunda tutar ve Kościelski, din değiştirmeden Sefer adını alır". Kaczmarek, a.g.m., s. 91. Latka, Sefer Paşa'nın Müslüman olarak Sefer Paşa adını aldığını söyler. Ancak cenaze töreninin kilisede yapılması, onun Hristiyan olduğunu, dolayısıyla da Sefer ismini Müslüman olmadan aldığını göstermektedir. Kaczmarek, a.g.m., s. 92.

¹³² Kaczmarek, a.g.m., s. 89.

yaptı¹³³. Şumnu'ya da giden Sefer Paşa burada yaptığı girişimlerle mülteciler için Fuat Paşa'dan 20.000 kuruş, İngiltere'den de 50.000 kuruş yardım sağladı. Prusya pasaportu, ona Osmanlı topraklarında serbest bir şekilde dolaşma ve hareket etme olanağı verdi. Mülteci kamplarının dağılması sonrasında İstanbul'a tekrar geldi. Michal Czaykowski'nin Müslüman olup Osmanlı tabiiyetine geçmesinden sonra Sefer Paşa Hotel Lambert'in başına geçti. 1852 yılında da bu görevini Franciszek Duchinski'ye devrederek İstanbul'dan ayrıldı. 1853 yılında Wladislaw Zamoyski Babîali aracılığı ile Sefer Paşa'nın, Sadık Paşa'nın kurduğu Kazak Süvarî Alayları Bölüğünün Kumandanı olmasını sağlamaya çalışmış, ancak bunu başaramamıştı. Sefer Paşa, daha sonra Yusuf Paşa Tümeni'ne bağlı Sultan Muhafızlarının İkinci Alay Kumandanı oldu. 1854 yılına kadar Balkanlarda kaldı¹³⁴. Burada Kırım Harbi'nde başarılı bir görev çıkardı. Bu savaşa katılması, Onun, Legion d'Honneur'ün Komutan Haçı ve İngiliz Kırım Harbi nişanları ile ödüllendirilmesini sağladı.¹³⁵ Bu sırada Miralaylık rütbesine yükseldi. 1270 yılında Mir-i Miranlık rütbesi ile ödüllendirildi¹³⁶. Sivastopol kuşatmasına katıldı. 1271 (1854) yılında *"meşhûd olan ikdam ve gayretini takdîren"* liva,¹³⁷ aynı yıl Balaklava'da gösterdiği *"fevkâl'ade meşhûd olan ikdamına mebnî... suvari mîrlivalığı rütbesi tevcihîyle"* ödüllendirildi¹³⁸. Savaşta başarıları Kırım Harbi kahramanları arasına girmesine vesile oldu¹³⁹.

Sefer Paşa ilk başta Rumeli ordusunda¹⁴⁰, daha sonra Anadolu ordusunda hizmet vermiş, görevinde başarılı olduğu için Fuat Paşa'nın desteğini almayı başarmıştır. Görevi esnasında askerî bilgisini artırarak kendini bu konuda geliştirmiştir. 1272 (1856) yılında üçüncü rütbeden 'Mecîdî Nişanı' ile ödüllendirilmiştir¹⁴¹. Paşa'nın aynı yıl Kırım Harbi'nin sonuna doğru memur olarak

¹³³ Drozd, a.g.m., (17.07.2005).

¹³⁴ Kaczmarek, a.g.m., s. 90.

¹³⁵ a.g.m., s. 91.

¹³⁶ BOA, A. DVN, 94/2.

¹³⁷ BOA, İ. DH., 315/20318.

¹³⁸ BOA, A. AMD., 62/70. bazı belgelerde Sefer Paşa'nın sadece mirlivalık. BOA, A. MKT. UM., 183/56. bazılarında ise *"fevkâl'ade meşhûd olan ikdamına mebnî olarak süvârî mirlivalığı"* da verildiği görülüyor. BOA, A. MKT. MHM., 65/57.

¹³⁹ Toros, a.g.e., s. 30.

¹⁴⁰ BOA, HR. MKT., 71/29.

¹⁴¹ BOA, A. DVN. MHM., 17/49.

Batum tarafından Çerkezistan'a gönderildiğini görmekteyiz.¹⁴² 1273 (1857) yılında “jandarma ‘asâkirinde vâkıf b’azı zevâtın istihdâmı lazımadan”¹⁴³ olarak “jandarma ‘asâkiri hizmetinde istihdâm olunmak üzere ‘uhdesine ferik rütbesi tevcih” olunarak ferikliğe yükseldi¹⁴⁴. 1279 (1863) yılında Osmanlı Süvarîlerinin genel müfettişliğine tayin edilmiştir¹⁴⁵. Bu görevdeyken girilen ıslahat çalışmalarında Sefer Paşa’nın da görev aldığını ve Türk Süvarî Kuvvetlerinin yeniden örgütlenmesinde büyük pay sahibi olduğunu görmekteyiz¹⁴⁶. 1281 (1865) yılında “müşahede olunan hüsn-i hizmeti ve hareketi cihetle şâyan-ı ‘atıfet-i seniyye olduğuna mebnî” olarak ikinci rütbeden Mecidî nişânı verildi¹⁴⁷.

Kırım Harbi’nden itibaren Sefer Paşa’nın emriyle orduda komutların Türkçe verilmesi kararlaştırılmıştır¹⁴⁸.

Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan sonra Sefer Paşa, Fuat Paşa’nın desteği ile Padişah’ın topraklarını denetleyen yaverlik görevine getirildi¹⁴⁹. Bu görevde iken, Padişah mülklerinde büyük çaplı ekonomik yapılandırma hareketine girişti. Buna göre haralar kurdu, yeni tuğla harmanlar inşa ettirdi. Aynı zamanda kendi harasını kurarak Arap atları yetiştirdi¹⁵⁰.

Sefer Paşa’nın dış ilişkilerde önemli etkisi olmuştur. Mustafa Reşit Paşa’nın takdirini kazanarak Türk-Fransız ilişkilerini pekiştirmek üzere Paris’e gönderilmiş, bu dönemde Avusturya -Macaristan, Meksika, İtalya, Papalık ve Sırbistan nişanları, onun Avrupa hükümdarları ile yakın ilişki kurduğunu göstermektedir¹⁵¹. Sultan Abdülaziz, Sefer Paşa’nın bu özelliğinden olsa gerek diplomatik görevlerde hizmetlerinden yararlanmıştır. Bu görevdeki başarıları da Padişah Yaverliği ve Padişah Mülklerinin Genel Müfettişliği gibi görev ve çeşitli derecelerde rütbelere

¹⁴² BOA, A. MKT. UM., 272/48.

¹⁴³ BOA, İ. DH., 382/25236-2.

¹⁴⁴ BOA, İ. DH., 382/25236-1.

¹⁴⁵ Kaczmarek, a.g.m., s. 91.

¹⁴⁶ Drozd, a.g.m., (17.07.2005).

¹⁴⁷ BOA, İ. DH., 505/34391; BOA, A. MKT. MHM., 259/77.

¹⁴⁸ Kaczmarek, a.g.m., s. 91.

¹⁴⁹ Dopierala, “... Polonyalılar”, s. 83.

¹⁵⁰ “... Polonyalılar”, s. 91.

¹⁵¹ “... Polonyalılar”, s. 91.

almasına vesile olmuştur.¹⁵² İlk saray mareşali ve sultan sarayı merasimlerinin ustası olarak da önemli işler görmüştür¹⁵³. Bu sayede Abdülmecid ve Abdülaziz Sultanların saraylarında büyük nüfuz sahibi olmuş, Abdülmecid'in yakın çevresinde "gizli iktidar" olarak tanınmıştır¹⁵⁴.

Reşid ve Âli Paşaların ölümünden sonra Mısır'a gitmiştir. Mısır'da daha çok ticaret işiyle meşgul olmuş, parasını Süveyş Kanalı hisselerine yatırmıştır. Bunun dışında Kahire'de bir bira fabrikası kurmuş, Fransızlardan destek görmesi nedeni ile olsa gerek, Mısır Valisi İsmail Paşa, Sefer Paşa'yı sık sık Paris'e götürmüş ve girişimciliğinden istifade etmiştir. Sefer Paşa'nın ticarete olan yatkınlığı, ona, Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin en zengini unvanını da kazandırmıştır. Bu zenginlik, İstanbul'dan ayrılınca Avusturya'da Steinmark'ta Foldbach kasabasını satın alacak kadardı¹⁵⁵. Yine bu kasabadaki Bertholdstein şatosunu alarak malikâneye çevirdi¹⁵⁶.

Sefer Paşa'nın bir diğer özelliği de iyi bir koleksiyoncu olmasıdır¹⁵⁷. Koleksiyonunda sanat eserleri, resim, el sanatları ve özellikle doğu silahları mevcuttu.¹⁵⁸ Koleksiyonlarının kaynaklarını padişah hediyeleri, Cebehanede bulunan ve Bizans, Avrupa, İran, Kafkas ve Arap silahları; Mısır Hıdivi'nin hediye ettiği silah ve eşyalar; bizzat kendisinin İstanbul Paris ve Kahire pazarlarından aldığı antika eşya ve silahlar oluşturmaktadır¹⁵⁹. Silahlar Osmanlı, Balkan-Osmanlı, Kafkas, İran, Hint-İran, Arap, Sudan ve Avrupa menşeli idi. Avrupa işi parçalar Paris'teki antikacılardan Sefer Paşa tarafından alınmıştır. Bu parçaları Avusturya Steinmark'ta satın aldığı şatosunda topladı¹⁶⁰.

¹⁵² "... Polonyalılar", s. 91.

¹⁵³ Drozds, a.g.m., (17.07.2005)

¹⁵⁴ a.g.m., (17.07.2005).

¹⁵⁵ Sefer Paşa tam 6 milyon Fransız Franklık bir servete sahip ölmüştür. BOA, HR. SYS., 30/50.

¹⁵⁶ Kaczmarek, a.g.m., s. 91-92.

¹⁵⁷ a.g.m., s. 91.

¹⁵⁸ Zdzislaw Zygulski, "Wladyslaw Koscielski (Sefer Paşa)'nin Silah Koleksiyonuyla ilgili Düşünceler", **Savaş ve Barış: 15- 19. Yüzyılları Arasında Osmanlı- Leh İlişkileri**, İstanbul 1999, s. 95.

¹⁵⁹ Zygulski, a.g.m., s. 95.

¹⁶⁰ a.g.m., s. 95-96.

Osmanlı silahlarını kılıç, yatağan, hançer, ateşlemeli ve bezemeli silahlar oluşturur bunlar genellikle 18. ve 19. yüzyıllara tarihlenir. Savunma amaçlı parçaları daha çok İran menşelidir. Yine koleksiyonda Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın minyatürüyle bezemeli, törenlerde kullanılan Şam işi “*derviş savaş baltası*” en önemli parçalardan biridir. Kafkas yapımı tüfeklerle gümüş ve savalı hançerler ve barutluklar, Arap ve Sudan işi parçalar, özellikle de bıçak ve kılıçlar Kahire'den alınmadır.

Sefer Paşa 1286 (1870) yılında Hassa¹⁶¹ ordusundan istifasını vermiştir¹⁶². İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Steinmark ve Gleichenberg'de yaşamış; burada da sanatı, sanatçıyı ve ilmî çalışmaları desteklemiş, koleksiyonunu Krakov kentine bağışlamıştır. Ömrünün son birkaç yılını da hastalıkla geçirmiş ve 17 Mart 1895 tarihinde şatosunda ölmüş, cenaze töreni de 27 Mart'ta şatonun kilisesinde yapılmıştır¹⁶³.

Sefer Paşa, devlet bünyesinde görev yapan mülteciler arasında nitelik bakımından da önemli bir yere sahip olmuştur. Kırım Harbi ile başlayan hizmetleri takdirle anılmış, çalışkanlığı ile de Padişah'ın mülklerinden sorumlu yaverliğine kadar yükselmiş; bu mülkler üzerinde yaptığı reform niteliğindeki değişikliklerle önemli gelişmeler sağlamıştır. Diplomasi alanında kendisinden yararlanan bir kişi olarak da Sefer Paşa'nın önemli bir değer olduğunu görmekteyiz. Özellikle Fransa ile olan münasebetlerde kendisine sık sık başvurulmuştur. Mülteciler için yaptığı girişimler sonucu onların da saygı ve sevgisini kazanmıştır. Ticarî hayata yatkınlığı onu Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerin en zengini konumuna getirmiştir. Özellikle Mısır'da Süveyş Kanalı hisselerine yaptığı yatırımlar onun ticarî zekâsının önemli göstergelerindendir.

Sefer Paşa, Osmanlı Devleti'ne siyasî bir zorunlulukla sığınmak zorunda kalmasına rağmen, Osmanlı Devleti'ni kendi devleti, Osmanlı topraklarını da kendi

¹⁶¹ Merkezi İstanbul'da Birinci Ordudur.

¹⁶² BOA, İ. DH., 601/41901, 1-3.

¹⁶³ Kaczmarek, a.g.m., s. 92.

vatanı sayarak elinden gelen hizmetlerin en iyisini yapma konusunda diğer mültecilerden aşağı kalmamıştır.

Sefer Paşa Osmanlı ordusunda yapısal dönüşüm konusunda önemli yeri olan mültecilerden biridir. Bu gibi nitelikleri ile önemli Osmanlı paşaları arasında kendine yer bulmuştur.

A. 6. Alfred Rüstem Bey (Alfred Bilinski)

İkinci kuşak mültecilerden olan Alfred Bilinski, Seweryn Bilinski (Sadeddin Nihad Paşa)'nın oğludur¹⁶⁴. Alfred Rüstem Bey, 1862 yılında babasının görevde bulunduğu yer olan Midilli'de doğmuştur¹⁶⁵. İlk devlet hizmetine, Bulgaristan Komiserliği'nde Fransızca kâtabi olarak 28 Cemaziyülevvel 1298 tarihinde, babası Nihad Paşa Bulgaristan Komiseri iken, başladı¹⁶⁶. Bu görevde iken kendisine ikinci rütbeden ikinci sınıf rütbe tevcih edildi. Yine aynı görevde iken dördüncü rütbeden Osmanî nişanıyla taltif edildi¹⁶⁷. Ekim 1302(1886)'de Amerika'ya maslahatgüzar olarak atandı¹⁶⁸. 2 Cemaziyülevvel 1303 (1887) tarihinde bu görevinden azledildi. 28 Şaban 1303(1887) tarihinde Atina Sefâreti üçüncü Kitâbetine tayin edildi. 12 Şevval 1307(1891) tarihinde Belgrad Sefâreti üçüncü Kitâbetine nakledildi. 11 Cemaziyülahir 1308(1892) tarihinde Atina Sefâreti ikinci Kitâbetine nakil olunmuştur. 4 Zilhicce 1309(1893) tarihinde üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif edildi¹⁶⁹. Aynı yıl Atina Sefâreti'ndeki görevden azledilmiştir. 20 Şevval 1310(1894) tarihinde Londra Sefâreti İkinci Kitâbetine tayin edilmiştir. 7 Recep 1311(1895) tarihinde Bükreş Sefâreti Baş Kitâbetine tayin edilmiştir. Aynı yıl Çetine (Karadağ) Büyükelçisi olarak tayin edildi¹⁷⁰.

¹⁶⁴ “*Alfred Bilinski Bey Bulgaristan Komiseri Saadetlu Nihad Paşa hazretlerinin oğludur.*” BOA, YPR. HR., 32/76.

¹⁶⁵ Bilâl Şimşir, “Amerika’da Ermeni Propagandası ve Büyük Elçi Ahmet Rüstem Bey”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 2., Ankara 2001, s. 46.

¹⁶⁶ BOA, YPR. HR., 32/76.

¹⁶⁷ BOA, DH. SAİD., 0001/640.

¹⁶⁸ Erol, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁶⁹ BOA, İ. TAL., 491/1332 C 34.

¹⁷⁰ Erol, **a.g.e.**, s. 14-15; Şimşir, **a.g.m.**, s. 47.

Alfred Rüstem Bey, 2 Rebiyülahir 1315(1899) tarihinde birinci rütbeden ikinci sınıfa terfi ettirilerek, kendisine Yunan muharebe madalyası verilmiştir. Bu muharebede gösterdiği başarılı hizmetleri neticesinde Fahrî Süvarî Mülazımlığı (Yüzbaşılık) rütbesi ile taltif edilmiştir¹⁷¹. Aynı sene Bükreş Sefâretinde baş kitabetine ibka olunmuştur¹⁷². 20 Safer 1316(1900) tarihinde Londra Sefâreti baş kitabetine tayin edilmiş¹⁷³, aynı yıl 28 Şaban'da da -Washington Sefiri Edhem Bey'le yerleri değiştirilerek¹⁷⁴ - Washington Sefâretine ikinci kâtip olarak nakledilmiştir¹⁷⁵.

Alfred Rüstem Bey, Balkan Harbinde er olarak görev almış, Harp sonrasında ise yeniden dışişlerine dönmüştür¹⁷⁶. 1330(1914) yılında Amerika'ya Osmanlı Devleti adına Büyükelçisi olarak tayin edildi¹⁷⁷. Bu sırada Müslüman olup Ahmet adını aldı¹⁷⁸. Bu tayin Amerikan Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'u tereddüde düşürmüştü. Wilson bu tereddüdünü Dışişleri Bakanı Brayn'a bildirmiş, Brayn da cevaben *“Muhterem Cumhurbaşkanı, Türk elçisi hükümeti, Rüstem Bey'in Washington'a elçi olarak tayinini bu hükümet için uygun olup olmadığını bizim İstanbul'daki elçiliğimiz vasıtası ile sormuş. Rüstem Bey, 2 Haziran 1909'dan 16 Mayıs 1910'a kadar Türk sefâretinin Konsolosu idi ve bu vazifede üç ay müddetle maslahatgüzar sıfatı ile bulundu. Karakteri hakkında ona atfedilecek hiçbir şikâyet olmamıştır. Hariciye Vekâleti'nin Rüstem Bey'i kabul etmemesine hiçbir sebep yoktur. Siz tasvip ederseniz ben de elçiliğe aynen bildireceğim”* Brayn'ın bu yönde bir görüş bildirmesi, Ahmet Rüstem Bey'in Amerika'daki önceki görevleri sırasında herhangi bir olumsuzluğa mahal verecek bir hareket içinde olmaması ile yakından ilgilidir. Brayn'dan bu yönde bir mütalaa gelince Başkan Wilson da, *“Muhterem Hariciye vekili Washington'a Türk elçisi olarak Rüstem Bey'in tayininin bizim hükümet için uygun olup olmadığını, İstanbul'daki elçiliğimiz vasıtasıyla soruşturan Türk hükûmetine aid iki Mayıs tarihli mektubunuzu aldım. Benim kararım tamamıyla sizinki gibidir. Bunu Türk hükûmetine bildireceğinizi ümit ederim.”* Rüstem Bey bu

¹⁷¹ BOA, İ. TAL., 461/1327 C 4.

¹⁷² İ.HUS., 54/1315 M 72.

¹⁷³ BOA, İ. HUS., 13/1310 Z 93.

¹⁷⁴ İ. HR., 361/1316 Ş 18.

¹⁷⁵ BOA, YPR. HR., 32/76.

¹⁷⁶ Erol, a.g.e., s. 15.

¹⁷⁷ a.g.e., s. 15.

¹⁷⁸ “Ahmet Rüstem Bey” Maddesi **İnönü Ansiklopedisi**, Ankara 1946, s. 269; Erol, a.g.e., s. 7.

mektuplaşmanın olumlu bir şekilde sonuçlanmasının ardından 22 Haziran 1914(1331) tarihinde ¹⁷⁹ “*hâkpây-ı şâhâneye arz ve dua etmek üzere*” padişahın huzuruna çıktı¹⁸⁰ ve 24 Haziran 1914 tarihinde de resmen göreve başladı. Rüstem Bey Büyükelçilik payesiyle Washington’a atanan ilk Osmanlı diplomatik temsilciydi¹⁸¹.

Ahmet Rüstem Bey’in göreve başlamasından dört gün sonra 28 Haziran 1914 tarihinde Veliht Arşidük Françis Ferdinand’ın Saraybosna’da bir suikast sonucu öldürülmesi ile Birinci Dünya Savaşı fitillendi. Devletler arka arkaya birbirlerine savaş ilan ettiler. Amerika henüz savaşta taraf değildi. Bu tarafsızlık, 6 Nisan 1917 tarihine yani, Almanya’nın Amerikan denizaltını batırması sonucunda Amerika’nın Almanya’ya savaş ilan etmesine kadar sürdü.

Ahmet Rüstem Bey Washington’a yeni gelmişti ki, iki önemli durumun farkına vardı. Bunlardan biri Amerikan donanmasına ait Idaho ve Missisipi adlı iki geminin Yunanistan’a satılmak üzere olduğuydu ki, bu satış işi gizli bir şekilde yapılmıştı. Rüstem Bey, bu satış işini engellemek için Wilson’a kadar çıkmıştı. Ancak bu girişim sonuçsuz kalmış, senatoda satış işi kabul edilmişti. İkincisi ise, Birinci Dünya Savaşı gibi bir kritik zamanda Amerikan gazetelerinde Müslümanların (Türklerin) Hristiyanları ve Ermenileri katlettiği, Türklerin barbar bir millet olduğu yönünde yazılar çıkmaya başlamış ve Türkler ile alay eder tarzda makaleler kaleme alınmaya başlanmıştı. Türk halkının dini, milliyeti, soyu sopu ile alay ediliyor, hakaretler sarf ediliyordu. Bu tarz yazılar Ahmet Rüstem Bey’i, oldukça kızdırıyordu. Bu duruma tepkisini de gecikmeden gösterdi. 8 Eylül 1914 tarihinde Evening Star gazetesine şu beyanatı verdi. “*Gazetelere göre, Büyük Britanya, Fransa’nın yolunu takip ederek Birleşik Devletleri’nin gözü önüne Türkiye’deki Hristiyanların katliam hayalini ortaya koyarak onları tahrik etmiş ve Türk limanlarına harb gemileri göndermesini, Amerika Birleşik Devletleri’nden talep etmek bahanesiyle hakikate tam ehemmiyet vermeyerek geleceğin bu korkunç resmîni yapmıştır. Türkiye’de bir katliam olduğunu maalesef inkâr edemem. Müslümanlar*

¹⁷⁹ Erol, a.g.e., s. 15-17.

¹⁸⁰ BOA, İ. MBH., 16/1332 Z 020.

¹⁸¹ Şimşir, a.g.m., s. 33.

elinde eziyet çeken Hıristiyanlar olmayıp Ermeniler ve Marunîlerdir. Fakat hâkim ırka ve hükûmetin yüzüne karşı İngiltere, Rusya ve Fransa'nın desteğini gördüklerini açıkça söyleyerek, siyasî fesatçılar gibi Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak için birleştiler.

Masum bir ırka karşı dünyanın gözü önünde sadece bir değil, 20 program seren Rusya; memleketinin özgürlüğü için dövüşen Cezayirlileri mağaralara doldurup dumanla öldüren sonradan büyük eserleri "Commune" yüzünden sevinç duyan Fransa; (Hint isyanındaki asileri) cezalandırmak için hepsini kurşunlayan İngiltere, aynı tarikler karşısında kalsa ne yapardı?

Birçok gazetenin bu işte İngiltere ve Fransa'nın tarafını tutmasından beri, kendimi, şunu söylemeye yetkili buluyorum: "Amerika Birleşik Devletleri'nde her gün vuku bulan linçleme düşüncesi ve Filipinlerdeki Water Cure denilen işkence hatıraları Türkiye'de onu itiyatlı yapmalı idi. Çünkü İtalya'nın iktisadî rekabeti veyahut Filipinlilerin katledilmesi ve hatta zencilerin tecavüzü ile mukayese edilirse, onun tahrik neticesinde yaptığı vahşilik hiç kalır."

Hakikatte hiç vuku bulmayan bir şeyin sadece münakaşanın hatırı için olduğunu farz edelim. Zencilerin, Amerika Birleşik Devletleri'nin istilasını kolaylaştırmak için Japonlarla gizli anlaşmalarla birleştiği keşfolunsa, onlardan kaç tanesi bu hikâyeyi anlatmak için hayatta bırakılacaktı?

Büyük Britanya ve Fransa Türkiye'ye karşı yeni bir tahrik mücadelesine başlamışlar, bu memlekette kendi kötü kehanetlerini teyit edecek münasebetsiz bir şeyin vuku'u neticesinde Amerika'nın nihayet Akdeniz'e harp gemileri göndermeğe sürükleneceğini, böylece İtilaf Devletleri safında Avrupa arbedesine karışmış olacağını gizlice ümit ediyorlardı. Fakat hükûmetin böyle adi bir tuzağa düşmeyecek kadar zeki olduğuna inanıyorum.

Bununla beraber Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'de vatandaşlarından hiç birinin hiçbir zaman eziyet çekmediği halde, neticesi sadece tahrik edecekse ve hiçbir suretle kontrol edilemeyecekse neden bu memleketin sularına harp gemileri

göndersin? Hristiyanların çoğunlukla yaşadıkları İzmir, Beyrut'u neden bombalasın? Buna ne dersiniz? Daha ne yapabilirdi? Hiçbir şey. Fakat bu kadarı harp için kâfidir. Amerika Birleşik Devletleri halkı harp istiyor mu?

Türkiye'ye karşı İngiltere'nin yeni harekâtı beceriksiz bir harekettir. Bu, Amerika Devletleri'nin kendi hareketlerini tâdil etmeğe sebep olmayacaktır. Fakat Türk elçiliğine New York'tan aşağıdaki telgrafın çekilmesini intaç etmiştir. "Eğer Türkiye İngiltere'ye Karşı harbe girerse, Hindistan'daki Müslümanlar ve Hindular ve başka yerlerdeki Müslümanlar onu her şekilde destekleyecektir. Binlerce gönüllü hazırdır"¹⁸². Böyle bir çıkışın pek beklendiği söylenemez. Zirâ yukarıda da söylediğimiz gibi iki ülke arasında ilişkilerde iyi bir dönem yaşanıyordu. Dolayısıyla her iki ülke için de bu gibi bir tatsız durumun söz konusu olmayacağı açıktı. Ancak iki ülke arasındaki iyi ilişki süreci işlerken Amerikan basınında, Osmanlı Devleti'ni küçümseyen, son zamanlarda savaşlarda aldığı kötü neticeler sebebiyle devletin durumu ile alay eden makaleler yayınlaması, Ahmet Rüstem Bey'in tepkisinin haklılığını ortaya koymaktadır. Bunun yanında Ermenilere Türkler tarafından katliam yapıldığı iddiasının da gerçeklerden uzak olması Rüstem Bey'in tepkisinin daha da armasına neden olmuştur.

Rüstem Bey bu makalesinde Ermeni meselesinde büyük devletlerin takınmış olduğu tavrı da özellikle eleştirmiş, bu devletlerin daha önceden muhatap olduğu olayları örnek gösterip birbirlerinin durumlarını görmezlikten gelmelerini de danışıklı dövüş olarak değerlendirmiştir. Konu hakkında ne kadar bilgili olduğunu göstermektedir. Onun, bu kadar acı bir şekilde olaylara değinmesi, başta Başkan Wilson'un tepkisini çekmiş, Wilson'un bu durumu, ilişkilerin kesilmesi için yeter sebep olarak görmesine neden olmuştur. Ancak Dışişleri Bakanı Bryan ve yardımcısı Robert Lansing araya girerek Başkan Wilson'u yatıştırmışlardır¹⁸³. Wilson 10 Eylül 1914 tarihinde gönderdiği mektubunda; *"Sayın Hariciye Vekili,*

Dün sabah gönderdiğiniz mühim şeyleri aldım. Karar vermeden evvel düşünmem için kendime biraz müsaade verdim. Sadece bir tanesi var ki, benim için

¹⁸² Erol, a.g.e., 21-23.

¹⁸³ Erol, a.g.e., s. 25.

aşîkâr. Türk elçisi tamamıyla tahditleri aştı. Raporda ileri sürdükleri onun önüne serilirse ve raporun doğru olup olmadığını söylemesi kendisinden istenirse iyi olacağı kanaatindeyim. Eğer doğru değilse lûtfedip onun söylediklerini bize bildirin. Kat'i olarak onun söylediğinin ne olduğunu ondan öğrendikten sonra, matlup bir kimse gibi onu daha uzun müddet ağırlayıp ağırlamadığımızı düşünürüz”¹⁸⁴. Bu mektup üzerine Ahmet Rüstem Bey, “... Star gazetesinde bana atfedilen noktalar tarafımdan kullanılan dilin doğru ifadesidir... Fakat öyle ki, bu memleketin ve Türkiye'nin her ikisinin menfaatlerini düşünerek tepki göstermek istediğim bu idi”. Türkiye yıllarca Amerikan basınının sistematik hücumlarına hedef olmuştur. Türkiye'nin dini, milliyeti, adetleri, geçmişi ve haline sövülmüştü. Bu durum Alfred Rüstem Bey'in uluslararası diplomatik kaideleri bir yana bırakmasına neden olacak kadar sert bir tepki vermesine neden oldu. Wilson bu hareketi kendi işlerine bir müdahale saydı ve Ahmet Rüstem Bey'in Amerika Birleşik Devletleri'ni derhal terk etmesini istedi. Lasting de 14 Eylül 1914 tarihinde Hariciye Vekili Bryan'a gönderdiği mektupta, Alfred Rüstem Bey'in beyanatının “son derece tecavüzî” olarak değerlendirerek “Türkiye'yi temsiline müsaade edilmesinin bu memleket (Amerika)'in vakarına yakışmayacağı” düşüncesiyle “buradaki lüzumluğun nihayete” ermesi gerekir şeklinde bir mütalaa bildirdi¹⁸⁵. Bryan ise durumun daha müsamahalı bir şekilde halledilmesi ve Ahmet Rüstem Bey'in hükûmetten özür dilemesi halinde hem görevine devam edebileceği ve hem de iki ülke ilişkilerinin normal düzeyde devam edebileceği düşüncesindeydi. Dışişleri Bakan Yardımcısı Lasting, bu düşüncesini havi bir mektubu Alfred Rüstem Bey'e göndererek kendisinin bu konuda özür dilemesi ile bu tatsız olayın görmezlikten gelinebileceğini bildirdi. Ahmet Rüstem Bey 20 Eylül 1914 tarihinde bu mektuba; “Sir, Basın temsilcilerine verdiğim demeçle ilgili 12 Eylül günlü notama cevap olarak gönderdiğiniz 19 Eylül tarihli notanızın alındığını bildirmekle onur kazanırım. Cevap olarak, Başkan Wilson'a, bu konuda kendisinin görüşünü maalesef kabul edemeyeceğimi ve dolayısıyla buradan ayrılmak için hükûmetimden izin istemeyi

¹⁸⁴ a.g.e., s. 26.

¹⁸⁵ Erol, a.g.e., s.31-32.

gerekli gördüğümü bildirmenizi rica ederim on beş gün içinde İstanbul'a hareket edeceğim"¹⁸⁶ şeklinde cevap vererek ülkeyi 15 gün içinde terk edeceğini bildirmiştir.

Ahmed Rüstem Bey Amerika'dan ayrılacağını sebepleri ile Said Halim Paşa'ya 27 Eylül 1914 tarihinde telgrafla gönderdi¹⁸⁷. Said Halim Paşa'ya hangi yoldan ve hangi tarihlerde nerelerde olduğunu detaylı olarak anlatarak yolculuk sırasında başına bir şey gelmesi durumunda konunun araştırmasının yapılmasını da tembih etmiştir¹⁸⁸. Ahmet Rüstem Bey'in Amerika'daki elçilik görevi sadece üç ay kadar sürdü. Bu Büyükelçiliği ise onun Washington'da ve Diplomasi mesleğinde son görevi oldu. Bundan sonra herhangi bir diplomatik görev almadı.

Buradaki tecrübeleri Ahmet Rüstem Bey'e "*La Guerra Mondiale et la Qustion Armenienne*" adında çok önemli bir eser yazmasına vesile oldu. Kitap 1918 yılında Bern'de basıldı. Kitap "*Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*" adı ile Türkçeye çevrildi. Kitabın önsözüne "*Ermeni Meselesinde, dünya kamuoyuna karşı Türkiye'yi savunmayı amaçlayan bu kitabı yazarken, her şeyden önce, doğduğum, pek çok iyiliğini ve nimetlerini gördüğüm bu ülkeye bağlılık duygularımı devam ettirmeyi düşündüm... Beni harekete geçiren itici gücün, sadece ülkeme olan sevgim ve saygım olduğunu söylemek istiyorum... Ermenilere karşı herhangi bir şekilde peşin hükümler ve düşmanlık beslemiyorum*"¹⁸⁹. şeklindeki ifadeleri kitabı yazmadaki amacı ve hareket tarzını ortaya koymaktadır. Asıl gerçeğin de İngiltere ve Fransa'nın siyasî beklentileri dolayısıyla iki milletin birbirine düşürülmek istendiği ve bu yolla hem Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması hem de uluslararası dengeyi kendi lehlerine çevirmek olduğunu çok iyi anladığından konuya yaklaşım ciddiyetini sağlam bir şekilde ortaya koymuştur. Bunu "*Türkiye, ruhunda ve vicdanında bu trajedinin sorumluluğunu komitelere ve Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletlere atabilir. Zira onlar pis bir politik kazanç maksadı ile Ermenileri, hayal ürünü olduğu kadar, cinayet ve cürüm teşkil eden girişimlere teşvik ettiler. Ve Ermeniler de insanlık tarihinin hiçbir devrinde görülmediği kadar canice, hunharca*

¹⁸⁶ Erol, a.g.e., s. 37-38; Şimşir, a.g.m., s. 42.

¹⁸⁷ Şimşir, a.g.m., s. 42.

¹⁸⁸ a.g.m., s. 43.

¹⁸⁹ Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s. 11-12.

ve yüz kızartıcı metotlar kullanarak pek çok eylem yaptılar... Eğer komiteler ve harbin başlangıcındaki itilaf devletleri - bunlar İngiliz Fransız ve Rus üçlüsü, yani siyasî trinite veya Osmanlıların dediği gibi Ekaim-i Selase- Ermeni halkına karşı kusurlarını itiraf etmek cesaretini gösterememişlerse, hiç olmazsa susmak dürüstlüğü göstermeliler”¹⁹⁰ diyerek göstermiştir.

Ahmed Rüstem Bey, 1919 yılında başlayan Millî Mücadele hareketine katılarak Mustafa Kemal Atatürk’ün yanında yer almış Sivas Kongresi’ne katılmış Son Osmanlı Mebusân Meclisinde Ankara milletvekili seçilmiş, meclis dağılınca diğer milletvekilleri ile Ankara’ya gelmiş ve Heyeti Temsiliye istişare üyeliğine seçilmiştir¹⁹¹. Sivas Kongresi kararlarının altında Ahmed Rüstem Bey’in de imzası bulunmaktadır¹⁹². Rüstem Bey, Birinci mecliste de Ankara milletvekili seçilmiştir. Bu milletvekilliği 8 Eylül 1920 tarihine kadar sürmüştür. Bu tarihte milletvekilliğinden istifa ederek Avrupa’ya gitti¹⁹³. Atatürk tarafından kendisine hayatının sonuna kadar maaş bağlanmış ve 1935 yılında da 73 yaşında iken vefat etmiştir¹⁹⁴.

Türk olmamasına rağmen bir Türk gibi millete ve vatanına bağlı, ülkesinin çıkarlarını kendi çıkarlarının üstünde tutacak kadar ilkeli bir kişi olarak karşımıza çıkan Ahmed Rüstem Bey, dürüst, çalışkan, sert ve alıngan yaradılışlı bir yapıya sahiptir.

Türkçeden başka altı dil bilen Ahmed Rüstem Bey, Amerika’da, Avrupa’da ve Mısır’da birçok gazetede makaleler yazmış, bunun yanında iki değerli kitap yayınlamıştır. Bunlarda biri, “*La Guerra Mondiale et la Qustion Armenienne*” adını taşımaktadır. Diğer kitabı da “*La Crise Proche-Orientale et la Question de Constantinople*” adını taşımaktadır¹⁹⁵.

¹⁹⁰ Ahmet Rüstem Bey, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁹¹ Şimşir, a.g.m., s. 47.

¹⁹² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, (Bugünkü Dille Yayınlayan Zeynep Korkmaz), 1998, s. 198.

¹⁹³ Erol, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁹⁴ Şimşir, a.g.m., s. 47.

¹⁹⁵ a.g.m., s. 47.

A. 7. İskender Paşa (Antoni Aleksander İlinski)

1814 yılında doğmuştur. İlköğrenimden sonra askerî alanda öğrenim gördüğü ve çalışma hayatına atıldığı görülmektedir. Birçok askerî birlikte görev almıştır.

Türkiye'ye gelmeden önce, 1831 Ayaklanması sırasında Litvanya Lejyonu'nda subay olarak çarpışmalara katılmış; ardından J. Bem komutasındaki Portekiz Lejyonu'nda ve İspanya, Hindistan, Çin ve Fransız Yabancılar Lejyonu'nda gönüllü asker olarak görev yapmıştır¹⁹⁶. Antoni İlinski bütün bu görevleri dolayısıyla tecrübeli bir asker olarak yetişmiş, Osmanlı Devleti'ne gelmeden önce başarılı bir askerî kariyer edinmiştir.

1844 yılında İstanbul'a Prens Adam Czartoryski tarafından Kazaklar arasında Çar karşıtı propaganda çalışması yapması göreviyle gönderilir. Çar'ın İstanbul sefirinin girişimleriyle 1844'de tutuklanır ve bir İstanbul hapisanesine konur. Hapishanedeyken İslam'a geçme kararı alarak, Müslüman olur ve İskender adını alır. Müslüman olduktan sonra hapisten çıkarılır¹⁹⁷.

Hapisten çıktıktan sonra Osmanlı ordusuna uzman olarak girer ve orduda Avrupaî tarzda yeni düzenlemeler yapar. Bu görevinde Halep'e tayin edilene kadar kaldı. Murat Paşa (Josef Bem)'in yaveri olarak Halep'e gönderildikten sonra İstanbul'a dönerek tekrar orduda görev alır.

Türkiye'deki askerî kariyerinin başlangıcında Ömer Paşa'nın ordusunda 3. Süvarî Alayı'nın komutanı olarak Bosna Hersek'te isyancılara karşı çarpışır. Kırım Harbi'nde Gözleve'de Rusya'ya karşı savaştı, bu savaşta yaralanan İskender Bey *“askerlik malumat ve şecaat ashabında bulunduğundan muharebe-i ahîrede üç yerinden yaralanup ve sağ elinin bir parmağı dahi seyf ile kat’ olunup... Mükâfât-ı celile bulunduğundan uhdesine müceddeden mirlivalık rütbe-i behiyesi tevsiîyle iktiza eden emr-i âlinin tasdir ve irsâli alınmasına dair Serdar-ı Ekrem devletlü hazretlerinin tahrirâtı beraber olan tezkere-i seraskeri ile buyrulmak arz ve takdim*

¹⁹⁶ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

¹⁹⁷ a.g.m., (17.07.2005).

kılınmış olub vakia mumaileyhin... Şecaat ve gayret eylediği her taraftan ifade ve beyân”¹⁹⁸ olunduğundan kendisine mirlivalık rütbesi verildi.

Burada görüldüğü gibi askerî anlamda gayretli, çalışkan bir kişidir. Bu savaşta bunu göstermiştir. Savaşta cesareti ile de ön plana çıkan mülteciler arasındadır. Dopierala İskender Paşa hakkında “*Antoni İlinski, yalnızca son derece esprili ve ehlikeyf bir zat değil, aynı zamanda gözü pek bir Osmanlı generalidir*”¹⁹⁹ demiştir.

İskender Paşa Osmanlı hizmetinde bulunan mültecilerin kısa ömürlüleri arasındadır. Kendisi en verimli çağında, 1861 yılında 49 yaşında iken vefat eder. İstanbul'da Edirnekapı mezarlığına defnedilir²⁰⁰.

Osmanlı Paşaları arasında geleceği parlak olarak görünen İskender Paşa, Osmanlı topraklarında 15 yılın üstünde yaşadı. Bu süre içinde ilk dönem hapisane yaşamı hariç Osmanlı ordusunda görevi nispetinde çalışmalar yapmış, belli düzenlemelere girişmiş ve batı zihniyetinin verdiği alışkanlıkla sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmek için çalışmıştır. İskender Paşa'nın da diğer mültecilerde olduğu gibi Rus düşmanlığını zihnine kazınmıştı. Ona göre, Osmanlı güçlü olduğu oranda Rusya'dan intikamlar alınabilirdi. Bunun bilincinde olarak hareket ve çalışmalarına yön verdiği anlaşılabılır.

A. 8. Avrat Mehmet, Akbaba, Kara Avcı (Karol Brzozowski)

1821 yılında doğdu. Avrat Mehmet lakabıyla da anılır. Bu lakap bize Müslüman olmuş olabileceğini düşündürse de Müslüman olduğuna dair herhangi bir kayda rastlamadık.

1848 ihtilâllerinde, Wielskopolska savaşlarında asker olarak görev yapmıştır²⁰¹. Ancak subay olarak değil, er olarak bu görevi ifa etmiştir²⁰².

¹⁹⁸ BOA, İ. DH 318/20533-1

¹⁹⁹ Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 83.

²⁰⁰ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁰¹ Odabaşı, a.g.m., (I), s. 37.

Brzozowski, mültecilerinden en geniş meslekî yelpazeye sahip olanlardandır. Meslekleri arasında, mühendislik, ormancılık, haritacılık, arkeolog ve ziraatçı, şair, dram, anı ve hikâye yazarlığı gibi çok farklı alanlar bulunmaktadır²⁰³. Aynı zamanda politikacı olan Brzozowski, Türkiye'deki Polonya göçmen gurubunun faal üyeliğini de yapmıştır. 1853'de Kırım Harbi sırasında bir Polonya tümeni oluşturma amacıyla İstanbul'a gelmiştir. Bu çabasının fiyaskoyla sonuçlanması Onun aktif politikadan uzaklaşmasına sebep oldu.²⁰⁴

Osman hizmetinde daha çok mühendis olarak çalıştığı görülmektedir. Yaptığı görevler arasında Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında olduğu gibi Balkanlarda da telgraf hatlarının döşenmesi sırasında mühendislik, bunun yanında da ekonomi danışmanlığı bulunmaktadır²⁰⁵.

1863'de Polonyalı ihtilâlcilere yardım amacıyla Polonyalı gönüllülerden Z. Milkowski komutasında oluşturulan sefer kuvvetlerine katılmıştır. Bu birliğin üçüncü bölük komutanlığını yapmıştır²⁰⁶. Bu ihtilâl girişimden sonra tekrar Türkiye'ye dönmüştür.

Üç yıl boyunca bugünkü Bulgaristan topraklarında bulunan bölgede ormancılık alanında devlet görevlisi olarak çalışmıştır. Kendi yaptığı ölçümlere dayanarak o zamanlar Balkan dağlarının bir haritasını çıkarmıştır. 1869 yılında ülkenin güney-doğu bölgelerinin topografik haritasını çıkararak bu bölgenin ilk mükemmel haritasını oluşturmuştur²⁰⁷.

Top, gülle, barut üretimini üstlenmiştir. Mithat Paşa reform kadrolarında yer almıştır ve Mithat Paşa'ya çok aykırı olmuştur²⁰⁸. Levak, Sultan Abdülaziz ve Sultan IV. Murat'ın tahttan indirilmesi ile ilgili entrikalara da karıştığını belirtmektedir²⁰⁹.

²⁰² Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁰³ Levak, a.g.e., s. 99, 251.

²⁰⁴ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁰⁵ Ortaylı, "Mithat Paşa'nın Vilayet...", s. 228.

²⁰⁶ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁰⁷ Levak, a.g.e., s. 99, 251.

²⁰⁸ Davison, a.g.e., s. 331; "Yanındaki teknisyen kadroları, 1849 yılında imparatorluğa sığınan Polonyalı ve Macarlardı. Bunlar kartograf, teknisyen ve açacağı sanayi mektebinin hocalarıydı.

1871'de Lazkiye'ye (Suriye) yerleşmiş, İspanya'nın oradaki ticaret konsolosu yardımcılığını yürütmüştür. Dolu dolu geçen yaşantısının son günlerinde Lwow'a dönmüş ve Kasım 1904'de orada ölmüştür²¹⁰.

Hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız Brzozowski'nin, Osmanlı Devleti'ne sığındıktan sonra uzman olduğu konularda hizmet vererek yapısal dönüşüm için önemli etkileri olduğu muhakkaktır.

A. 9. Ömer Naili Paşa

1848 İhtilâlinde sonra Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı Devleti'ne sığındığı sırada çocuk yaşıydı²¹¹. İlk ismini bilmemekteyiz. Aslen Macar olan Ömer Naili Paşa Müslüman olunca bu ismi almıştır. Bunun sebebi çocuk olması dolayısıyla belli bir rütbede olmamasıdır²¹². Bundan dolayı, Müslüman olması konusunda bir kaydı bulunmamaktadır²¹³.

Ömer Naili, Serdar-ı Ekrem Ömer Fevzi Paşa'nın yanına evlatlık verildi. Maçka Mekteb-i İdadisi'nde öğrenimine emir ve müsaade buyruldu. İyi bir eğitim alması sağlandı. Harp Okulu'nda eğitimine devam edip askerî alanda yetişti. 1864 yılında Kaymakam²¹⁴, 1866 yılında Miralay Mehmet Ali Paşa'nın yerine miralaylık rütbesi ile tayin olundu²¹⁵. Harp Okulu'nda Tabiye ve Sevkülçeyş (Strateji) dersleri ve istihkâm fenlerinde bilgili muallimliği ile bu konuların iyi bir şekilde

İçlerinden en önde geleni Polonyalı Karol Brzozowski'ydı. "Kara Avcı" diye bilinen bu kimse(Mithat Paşa) onu Bağdat vilâyetinde de izlemiş ve oradaki çalışmalarında (ona) yardımcı olmuştur. Becerikli bir maliyeci, kitabet ve teknisyen kadrolarını toplayıp örgütlemek Mithat Paşa için önemli başarısıdır" Ortaylı, "Mithat Paşa'nın Vilayet...", s. 228.

²⁰⁹ Levak, a.g.e., s. 99, 251.

²¹⁰ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²¹¹ Ebuzziya Tevfik, bu konuda şunları söyler: "Ömer Naili Paşa, zaten 1848 ihtilâline on sekiz yirmi yaşlarında iştirak etmiş ve buraya iltica eden Macarlar arasında yüzbaşı sıfatı ile gelerek, fakat Harbiye Mektebine ihtida ederek girmiş, büyük bir yurdsever, bir zekâ örneği idi. Ana dilinden başka Alman, Fransız, İtalyan ve Türk okuryazar..." Ebuzziya Tevfik, s. 85-86.

²¹² "Ömer Naili Paşa zaten 1848 İhtilâline on sekiz yirmi yaşında iken ve buraya iltica eden Macarlar meyanında yüzbaşı sıfatıyla gelerek, fakat Mekteb-i Harbiye'ye bilihtida dâhil olmuş bir hamiyet-i mücesseme, bir fatanet-i müşahhasa idi". Mithat Cemal Kuntay, **Namık Kemal (1) Devrin İnsanları ve Olayları Arasında**, İstanbul 1944, s. 359.

²¹³ Güler-Akgül, a.g.e., s. 202.

²¹⁴ BOA, İ. DH., 523/36052; BOA, A. MKT. MHM., 296/70.

²¹⁵ BOA, A. MKT. MHM., 348/80.

öğretilmesini sağladı. İki ciltlik “*Fenn-i Harb ve Tarih-i Askerî*” ve “*Fenn-i İtikâmât-ı Hafife. Maa Atlas*” adlı kitapları yazdı²¹⁶.

Ömer Naili Paşa’nın bir başka özelliği Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Türkçe dillerini bilmesidir. Bu durum onun iyi bir şekilde yetiştiğinin önemli göstergelerinden biridir²¹⁷.

Ömer Naili Paşa’nın bir başka görevi de Dersaadet Karakollar ferikliğidir. Bir anlamda Merkez Kumandanlığı görevini yürütmüştür²¹⁸.

Ömer Naili Paşa, Şumnu’da ikinci ordu bünyesine Tuğgeneral (Miralay) rütbesiyle tayin edildi. Burada iken 1873 yılında genç yaşta, 35 yaşında, vefat etti²¹⁹.

Yaşasaydı, Rusya’ya karşı 93 harbinden ordunun en faal ve muktedir üyeleri arasında bulunacağını düşündüğümüz Ömer Naili Paşa, yetiştiği vatanına büyük hizmetler etmesi muhtemel idi²²⁰.

Osmanlı Devleti’nin kendisinden azamî ölçüde yararlanması durumunda önemli faydalar sağlayacağı muhakkaktı. Çünkü bu dönem için ihtiyaç duyulan nitelikli bir kişiydi. Dikkate değer dönüşümler sağlayabilecek kişilikte olduğu görülmektedir. Diğer mültecilerden farkı, Osmanlı Devleti’ne yetişmiş bir kişi olarak değil ve bizatihi burada yetişmiş bir kişi olmasıdır²²¹.

A. 10. İsmail Paşa (General György Kmety)

1813 yılında Macaristan’ın Felsopokoragy doğan Kmety, ilköğretimini aldıktan sonra Askerî Akademi’de yüksek öğrenim gördü. 1848 İhtilâllerine

²¹⁶ İhsanoğlu- Şeşen-Bekâr, s. 248.

²¹⁷ Ebuzziya Tevfik, **a.g.e.**, s. 86.

²¹⁸ Kuntay, **a.g.e.**, s. 359.

²¹⁹ Ebuzziya Tevfik’in verdiği bilgi burada da farklıdır. “Bu zat Ayasofya’da bir aileye hısımlıkla girmiş ve meselenin hükûmete ihbar edilmesi üzerine İkinci Ordu Merkezi olan Silistre’ye memur edilmiş, orada “mesmumen” zehirlenmiş olduğu halde vefat eylemiştir” Ebuzziya Tevfik, **a.g.e.**, s. 86.

²²⁰ Ali Güler,- Suat Akgül; **Türk Tarihinde Harbiye**, Ankara 1999, s. 202-203

²²¹ “O, asıl Macar neslindedir. 1848 yılı Macaristan Büyük İhtilâlinde, başlarında ünlü fakat Osmanlılığa karşı nankör Kont Andraşi olduğu halde Osmanlı ülkelerinde kurtuluş yolu arayan mültecilerdendi. Bu mülteciler arasında aslı Cermen neslinden olan Mehmet Ali ve Ömer Naili pek küçük yaşta idiler”. Güler,- Akgül, **a.g.e.**, s. 202.

katıldığında 24-25 yaşlarındaydı ve ihtilâl hareketinin başarılı kişileri arasında yer alarak birçok kahramanlıklar sergilemiş²²², İhtilâlin başarısız olmasının ardından General Bem ve Ferhad Paşa gibi yüksek rütbeli subaylarla birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınmış, sığındıktan sonra Müslüman olarak İsmail adını almıştır²²³. General Bem'in yanında, yardımcısı olarak Halep'e gönderilmiş²²⁴ daha sonra Anadolu Ordusu'nda istihdam edilmiştir²²⁵. Anadolu Ordusu'nda iken kendisine nişan verilmiştir²²⁶. Anadolu Ordusunda bir süre görevli kaldıktan sonra yurt dışına çıkmıştır. 1853 yılında askerî göreve hazır bir hâlde İstanbul'a geri gelmiş²²⁷, orduda görev almak üzere hükûmete başvurmuş, başvurusu kabul edilmiş ve Kars savunmasına katılmak üzere Kolmann (Fevzi Bey), Guyon (Hurşid Paşa) ile bu bölgeye gönderilmiştir²²⁸. İlk olarak Kurudere Savaşı'nda görev aldı. Kars'ın savunmasında aldığı görevlerde üstün başarılar elde etti²²⁹.

İsmail Paşa Kars'ta Tahmasp Tabyası, Laz Tabyası ve Yüksek Tabya'da görev yapmıştır²³⁰. Kars savunmasının her safhasında kahramanca savaşmış, başarılı görevler çıkarmıştır²³¹. Kırzioğlu, İsmail Paşa için, *"herhangi bir orduya şeref verecek adamdır"* değerlendirmesini yapar²³².

İsmail Paşa bu başarılı görev yıllarını ve yerlerini anlattığı bir eser kaleme almıştır. Bu eserinde Kars'ın bütün halinde ayrıntılarıyla tasviri, ordu hakkında genel bilgi, askerî tabyaların durumları ile ilgili ayrıntı sayılabilecek bilgiler vermiştir²³³.

²²² Tasnadi, "18. ve 19. Yüzyıllarda...", s. 75.

²²³ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 161.

²²⁴ Saydam, "Müslüman olan...", s. 21.

²²⁵ BOA, A. MKT. NZD., 222/35; BOA, A. MKT. NZD., 220/86.

²²⁶ BOA, A. AMD., 55/5.

²²⁷ Csorba, "Kossuth'un Ayrılmasından...", s. 131.

²²⁸ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 78-79.

²²⁹ Csorba, "Kossuth'un Ayrılmasından...", s. 131.

²³⁰ Lake, **a.g.e.**, s. 204.

²³¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 161.

²³² **a.g.e.**, s. 107.

²³³ George Kmety, **A Narrative Of The Defence Of Kars On The 29th September 1855**, Third Edition, London 1856.

A. 11. Ferhad Paşa (General Baron Maximillian Stein)

General Stein Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar mültecilerindendir. Macar İhtilâl girişiminin önde gelen subayları arasında yer alır. Macaristan'daki hayatı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. 23 Temmuz 1849 tarihinde “‘asâkir-i hazret-i şâhânenin zîr-i cenâb-ı fütüvveti'ne” sığınan grup arasında yer almaktadır²³⁴. Osmanlı Devleti'ne sığınan mülteciler arasında General Bem ve İsmail Paşa gibi subayların yanında 256 kişi ile Müslümanlığı ilk olarak seçenler arasında yer almaktadır²³⁵. Müslüman olduktan sonra Ferhad adını almıştır²³⁶.

Bilindiği gibi mülteciler meselesinde taraf olan Avusturya ve Rusya Osmanlı Devleti'nin mültecileri iade etmeyeceğini anlayınca, üst rütbelerde olan mültecilerin sınırlardan uzak bölgelere gönderilmesi konusunda Osmanlı Devleti'nden istekte bulunmuşlardı. İlgili devletlerin bu istekleri Osmanlı Devleti tarafından kabul edilerek, mültecilerin Avusturya ve Rusya sınırlarından uzak yerlerde tutulacağı bildirilmişti. Mültecilerin sınırlardan uzak yerlerde tutulmasına yönelik olarak Konya, Diyarbakır, Kütahya ve Halep gibi yerlere gönderilmesine karar verildi. Ferhad Paşa'nın da Murat Paşa (General Bem) ve İsmail Paşa (General Kmety) ile Halep'e gönderilmesine karar verildi ve 24 Şubat 1850 tarihinde gönderildi²³⁷. Halep'te kendisine 5000 kuruşluk maaş tahsis edilerek mirliva rütbesi ile görevlendirildi²³⁸.

Ferhad Paşa Halep'te iken Arabistan ve Bağdat'ta (5. Ordu) görevlendirildi²³⁹. Daha sonra Anadolu Ordusu (4. Ordu) bünyesinde silk-i askeriye dâhil olmuştur²⁴⁰. Ferhad Paşa burada göreve kısa sürede intibak ederek çalışmalara başladı. Orduda bir takım düzenlemeler yapmış, ordunun eksiklerini tespit ile bunu Dersaadet'e layiha şeklinde rapor etmiştir²⁴¹. Anadolu Ordusu

²³⁴ Nazır, “Macar ve Polonyalı...”, s. 814.

²³⁵ Saydam, “Müslüman olan...”, s. 21.

²³⁶ Csorba, “Macar Mültecileri”, s. 808.

²³⁷ Nazır, **a.g.t.**, s. 337.

²³⁸ Saydam, “Osmanlıların Siyasî ...”, s. 377; Nazır, **a.g.t.**, s. 339.

²³⁹ BOA, HR. MKT., 70/19, 1270 R 22.

²⁴⁰ BOA, A. MKT. MHM., 58/30, 1270 RA 24.

²⁴¹ BOA, HR. MKT., 80/51.

bünyesinde başarılı bir görev çıkartan Ferhad Paşa, bir süre sonra mükâfatlandırılmış²⁴², kısa süre sonra Anadolu Ordusu Erkân-ı Harbiye Reisliği'ne tayin olunmuştur²⁴³. Anadolu Ordusunda 2-3 yıl kadar bu görevde kalan Ferhad Paşa, Batum Ordusu'na tayin edildi²⁴⁴. Kars savunmasında görev aldı²⁴⁵.

Ferhad Paşa'nın buradaki görevleri hakkında bilgimiz yoktur. Ancak Kırım Harbi sonrasında Ferhad Paşa'nın ülkesine geri döndüğünü düşünüyoruz²⁴⁶.

A. 12. Hurşit Paşa (Richard Debaufre Guyon)

Bunların en önemlileri arasında Richard Guyon bulunmaktadır. Guyon, 1813 yılında Walcot'ta doğdu. İngiltere ve Avusturya'da askerî eğitim alarak yetişti. 1832 yılında Macar birliklerine katıldı. Evlenene kadar bu orduda görevini sürdürdü. Evlendikten sonra bu görevden istifa etti. 1848 Macar İhtilâlleri patlak verince aktif ordu hizmetine geri döndü.

Macaristan'da Sukoro muharebesinde başarılı bir kumandanlık sergiledi. Schwechat muharebelerinin kumandasını da başarılı bir şekilde yerine getirdi²⁴⁷. Bu başarıları onun orduda yükselmesine yardım etti. Kapolna muharebelerindeki başarıları onun generalliğe yükselmesini sağladı. Ancak ihtilâlcilerin yenilmesinden sonra Türkiye'ye kaçtı²⁴⁸. Müslüman olarak Hurşit adını aldı. 1852 yılında sultanın hizmetine girdi²⁴⁹. Görevli olarak Şam'a gönderilmiştir. Kırım Harbi'nin haberini alır almaz görev almak için İstanbul geldi²⁵⁰. Bir süre sonra 1853 yılında Erkân-ı Harp

²⁴² BOA, A. MKT. NZD., 205/100.

²⁴³ BOA, A. AMD., 51/64.

²⁴⁴ BOA, A. MKT. NZD., 244/3.

²⁴⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 80.

²⁴⁶ Bilindiği gibi Müslüman olan ve olmayan birçok mülteci subay 1850'li yılların sonuna doğru ve 1860'lı yılların başlarında ya memleketlerine dönmüşler veya başta Fransa olmak üzere Avrupa'da çeşitli ülkelere gitmişlerdir. Buradan Ferhad Paşa'nın, diğer mülteci subaylar gibi Osmanlı hizmetinden ayrılarak memleketine dönmüş olabileceği tahmininde bulunabiliriz.

²⁴⁷ Schwechat muharebeleri için Eckhard, **a.g.e.**, s. 210.

²⁴⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Debaufré_Guyon 24.06.2006.

²⁴⁹ BOA, HR. MKT., 33/99, 29 C 1266; BOA, HR. MKT., 35/42, 1 N 1266.

²⁵⁰ György Csorba, "Kossuth'un Ayrılmasından Sonra Macar Mültecilerinin Hayatı ve Faaliyetleri", **Lajos Kossuth'un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Kütahya 2002, s. 131.

Reisliği göreviyle Erzurum'a gönderildi. Burada Ruslara karşı Kırım Harbi'nde savaştı²⁵¹.

Aynı yıl Başgedikler ve Kurudere muharebe planlarını yaptı²⁵². Planlardan birinin başarısız olması dolayısıyla İstanbul'a çağrıldı. İstanbul'da koleraya yakalandı. 11 Ekim 1856 tarihinde öldü²⁵³. Öldüğünde 44 yaşındaydı. Mezar taşında “*Türk Paşası, Fransa'nın çocuğu, İngiltere doğumlu fakat Macar milliyetçisi*” yazılıdır²⁵⁴.

A. 13. Tefik Bey (Theofil Lapinski)

1828 yılında Polonya ile Avusturya arasında bulunan Galiçya'da doğmuştur. Viyana'da askerliği bitirdikten sonra Avusturya ordusunda görev almıştır. 1848 ihtilâli sırasında Avusturya ordusundan kaçarak, Macaristan ihtilâl ordusuna geçmiştir. Bu ihtilâl girişimi bastırıldıktan sonra göçmen olarak Almanya'ya gitmiştir.

1854 yılında İstanbul'a gelerek Osmanlı ordusuna katılmış, burada Müslüman olarak Tefik adını almıştır. Daha sonra W. Zamoyski'nin Polonya Alayı (İkinci Kazak Süvarî Alayı) kurulduktan sonra bu alaya dâhil olmuştur²⁵⁵.

W. Zamoyski komutasındaki Sultan Kazakları Tümeni dağıldıktan sonra binbaşı rütbesiyle Polonyalı askerlerin Haydarpaşa kışlasında kalışlarını denetleme görevi almıştır²⁵⁶. 1857-1859 yılları arasında subay ve erlerden oluşan 100 kişilik askerle İstanbul'daki Çerkes Komitesinin başkanı D. Uquhart yardımıyla Osmanlı

²⁵¹ Colonel Atwell C.B. Lake, **Narrative Of The Defence Of Kars, Historical And Military**, London 1857, s. 18; Fahrettin Kırzioğlu, **100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi**, İstanbul 1955, s. 80.

²⁵² Csorba, “Kossuth'un Ayrılmasından...”, s. 131.

²⁵³ Orhan Gökdemir, “Türkçülüğün Kökenleri ya da Milli Türkçülüğe Giriş”, **Fabrika Dergisi**, Sayı: 62., İstanbul 2005, s. 11.

²⁵⁴ Edit Tasnadi, “18. ve 19. Yüzyıllarda ...”, s. 75.

²⁵⁵ “Lapinski”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt: 14., Sayı: 81., İstanbul 1990, s. 2.

²⁵⁶ Drozd, a.g.m., (17.07.2005).

Devleti'nden gizlenerek Ruslara karşı savaşıyan Çerkeslerin başına²⁵⁷ geçmek için Çerkesya'ya gönderildiği belirtilir²⁵⁸.

Burada kaldığı süre içinde bölge halkı (Adıgeyler) hakkında araştırmalar yapmış ve halkın inanç sistemlerini, “*Kafkasya'daki Adıgeylerde bir kurban Töreni*” adlı makalesinde anlatmıştır²⁵⁹.

Lapiski, Çerkesya'daki hayatını “Kafkasya Dağ Halkları ve Bağımsızlık Savaşları” adlı hatıralarında anlatmıştır. Bu hatıraları 1863 yılında Hamburg'da yayınlanmıştır²⁶⁰.

1860 yılında Avrupa'ya dönerek gazeteci olarak çalışmıştır. 1886 yılında Galiçya Lvov'a dönmüş, aynı yıl da burada vefat etmiştir²⁶¹.

A. 14. Wojciech Chrzanowski

1793 yılında Polonya'da doğmuştur. Askerî okullarda öğrenim görmüş ve hareketli bir askerî hayat yaşamıştır. İhtilâl girişimcilerinin en faal üyelerindendir.

General Chrzanowski Napolyon Seferi'ne görev almış, Polonya Krallığı ordu müfettişliği karargâhında görev yapmıştır. 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'na katılmıştır.

Dönemin en yetenekli kurmay subaylarından biri olan General Chrzanowski, başarıları Kasım Ayaklanması (1830–31) arasında sınanmış birçok askeri harekât planı hazırlamıştır. Karargâhın emriyle Polonya Krallığı'nın ilk haritasını hazırlamıştır²⁶².

Başkomutanlığın General Skrzynecki'ye geçişinden sonra, askeri planlarını uygulayarak Debe Wielkie Savaşı'nın gidişatına büyük etki yapmış, ayrıca Kock, Lubartow ve Zamosc'da askeri operasyonlar yürütmüştür.

²⁵⁷ “Lapinski”, s. 2.

²⁵⁸ www.circassiancanada.com.tr/edebiyat/genel_konular/lepsikon_L.htm.

²⁵⁹ Theodor (Theofil)Lapinski, “Kafkasya'daki Adıgeylerde Bir Kurban Töreni”, (Çeviren: Ö. Göneralp), **Tarih ve Toplum**, İstanbul 1989, s. 6-8.

²⁶⁰ www.circassiancanada.com.tr/edebiyat/genel_konular/lepsikon/lepsikon_L.htm-64k-Ek.

²⁶¹ “Lapinski”, s. 2.

²⁶² Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

Bu süreçte tümgeneral rütbesi alır. 1831 yılı sonlarında Galiçya'ya gider, oradan da Fransa'ya geçer. Fransa'da Otel Lambert'in askeri konulardaki en önemli uzmanlarından biri olur. O zamanki en bilge generallerden biri sayılan Chrzanowski, Osmanlı Devleti'ni Polonya'nın Rusya ile yaptığı savaşında ülkesi için bir müttefik olarak görmektedir. Aynı düşünceyi paylaşan diğer göçmenlerle - onların arasında Czartoryski de vardır - birlikte Fransa ve İngiltere'nin de bilgisi dâhilinde 1833–1834 de Osmanlı topraklarına gelir. Rus elçinin müdahalesi sonucunda İstanbul'u terk etmek zorunda kalır, fakat 1836 da İngiliz pasaportu ile tekrar İstanbul'a döner ve Osmanlı ordusuna katılır²⁶³.

A. Czartoryski'den aldığı talimat doğrultusunda, geri kalmış Türk ordusunda reformlar yapmak göreviyle, İstanbul'a gelmiştir²⁶⁴. Osmanlı Devleti'nin ordu danışmanlığı görevini üstlenmiştir²⁶⁵.

1836 ile 1837'in kesişme noktasında birkaç ay boyunca padişahın ilk ordu danışmanlığını üstlenip orduda çok temel örgütlenme değişiklikleri gerçekleştirmiştir. Orduya alımı Fransız modeline uygun bir sistemde yürütmüş, bölgesel savunma tümeni oluşturmuş, topçu ve Süvarî sınıfları kurmuş, ayrıca Türk sınır kenti Şumnu'nun tahkim planlarını da hazırlamıştır. Birçok not, rapor ve askerlik konusunda çalışma kaleme almıştır. Türkiye'ye geldiği tarihte, Türk Ordusu'ndaki görevinin yanı sıra, İngiltere'nin İstanbul Sefareti'nde askeri danışmanlık görevini de yürütür. Türkiye'de üç kez bulunmuştur: Yukarıda da anıldığı gibi padişahın (1836/1837) ve Türk komutanı Hafız Paşa'nın (1837'de, Anadolu'da) askeri danışmanlıklarını yapmış; 1839 yılında Bağdat Paşalığı ve İran sınırında bulunmuş; 1840 yılında istifasını vermiş ve 1855'e kadar İngiliz Ordusu'nda görev yapmıştır²⁶⁶.

A. Lewak, Chrzanowski tarafından İngiliz ve Türk yönetimlerine sunulmamış yaklaşık 20 kadar askeri tezinin bulunduğunu belirtmektedir. Yaptığı bu analizlerin

²⁶³ Levak, **ag.e.**, s. 33, 264.

²⁶⁴ **a.g.e.**, s. 33, 264.

²⁶⁵ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁶⁶ a.g.m., (17.07.2005)

pratik sonuçlarından biri Osmanlı Devleti tarafından Şumnu istihkâmının güçlendirilmesi konusunda olmuştur²⁶⁷.

A. 15. Tadeusz Orzechowski (Oksza, Oksza-Orzechowski)

Osman Devleti'ne sonradan sığınan mülteciler arasındadır. 1863 ihtilâlleri sonrasında 27 Kasım 1863'de Hotel Lambert'le bağlantılı Genel Ajansın yetkisiyle İstanbul'a gelir. Osmanlı yetkililerin burada kalma teklifi üzerine burada kalmaya karar verir.

Diplomatik açıdan Osmanlı ile Vatikan arasında aracılık yaparak hizmet eder. Diplomatik ilişkilerle bağlantılı olarak Vatikan'ın Osmanlı elçisi olması istenir.

Onun Osmanlı Devleti'ne hizmetleri çok yönlüdür. Zamoyski ve Sobański'nin yardımlarıyla Osmanlı Devleti için uluslar arası borçlar elde eder. Askeri mühimmat, askerî giysi, gemi satın alma durumlarında aracılık yapar. Kendisi aynı zamanda doktorluk görevinde de bulunmuştur²⁶⁸. Ancak daha çok siyasî olmakla birlikte askerî mühimmat tedariki konularında Osmanlı Devleti adına görev yapmıştır.

A. Lewak'a göre 1866'dan itibaren Oksza, Avrupa alanında sert ve güçlü faaliyet isteyen Türk hükûmetinin bütün politik adımlarında önemli rol oynar. Sultanın Paris seyahatini ayarlar. 1867'de Sadrazam Ali Paşa'nın isteğiyle Basın Haberleşme Bürosu'nu oluşturur²⁶⁹.

A. 16. Langi Bey (Marian Langiewicz)

General, Polonya'da 1866 Ocak Ayaklanması önderidir. İstanbul'da, Türk ordusunda Polonyalı subaylar komutasında bir Bulgar askeri birimi kurulması projesi ona aittir (bu oluşumun iskeletini Sadık Paşa'nın Sultan Kazakları Alayı oluşturacaktı). 1877'den başlayarak Türk hükûmetinin silah alımından sorumlu

²⁶⁷ Levak **a.g.e.**, s.33, 264.

²⁶⁸ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁶⁹ Levak, **ag.e.**, s. 196, 264; "1863'de Ulusal Hükûmet'in İstanbul temsilcisi, Türk Hükûmeti Basın Bürosu (ki Türkiye'deki ilk basın ajanslarından biridir) kurucusu." Drozds, a.g.m., (17 07 2005).

temsilcisi olur; Essen'de Krupp şirketinden Sultan ordusu için silah alımı yapar. 10 Mayıs 1887'de vefat eder ve İstanbul'a (Haydarpaşa Kabristanı'na) defnedilir. Torunu Mirza Bey ise iki savaş arası dönemde Türk ordusunda görev yapmıştır²⁷⁰.

A. 17. Jaroslaw Romer Merczynski

W. Zamoyski'nin tümeni tasfiye edildikten sonra Sadık Paşa'nın Sultan Kazakları Birliği'ne geçmiş ve orada büro yöneticiliği yapmıştır; Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Asya'daki Polonya gönüllüleri birliği komutanlığını yapmıştır. Söz konusu birlikte 45 asker vardır. Birlik, Erzurum'a ulaşır (1878), ancak Rus kuvvetlerinin çemberi içine düşer ve geri çekilmek zorunda kalır²⁷¹.

A. 18. Monastyrski Sas (ya da Monastyrski-Sas) Ludwik

Albay; Lübnan'da Sadık Paşa Dragonlarının komutanı; Dragonların V. Türk Süvarî Kolordusu 25. Alayı'na devredilmesi ve Türk komutasına bırakılmasından sonra istifasını verir (1889). Ordudan istifa ettikten sonra, atıl durumda bulunan Şam ve Beyrut demiryolları inşaatlarında hükûmet komiseri olarak çalışmıştır²⁷².

Osmanlı Devleti'ne sığınan mülteciler sadece Ordu yoğunluklu alanda istihdam edilmemişler, aynı zamanda da devlete ait çeşitli alanlarda istihdam edilmişlerdir.

Bu alanlardan biri, mühendisliktir. Mühendislik mesleğinde mahir olan Fransuva Sökolski'nin yolların inşasında mühendis olarak istihdam edildiğini görmekteyiz²⁷³. Yine aynı mühendis Balıkesir yollarının tanziminde başmühendis olarak görevlendirilmiştir²⁷⁴. Bunun yanında yine bir başka mühendis telgraf hatlarından sorumlu başmühendis olarak görev yapan Lehli Hernoski ve Suriye ciheti telgraf hatları müfettişi Antonoviç'e başarıları dolayısıyla beşinci dereceden mecidi

²⁷⁰ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁷¹ a.g.m., (17.07.2005).

²⁷² Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

²⁷³ BOA, HR. MKT., 48/90.

²⁷⁴ BOA, A. MKT. MHM., 419/62.

nişanı ile ödüllendirilmiştir²⁷⁵. Bir başka Lehli mülteci olan Lavislasil Hurvat Donanma-i Hümayûn'da istihdam edilmiştir²⁷⁶.

Müslüman olup Hasan isimli Macar mülteci çilingirlik sanatındaki ustalığı sebebiyle devlet bünyesinde istihdam edilmiştir²⁷⁷. Müslüman olan bir Macar mülteci Ali Rıza ismini almıştır. Bu kişi daha sonra Demir Fabrikasında istihdam edilmiştir²⁷⁸.

Serdar-ı Ekrem Ömer Lütü Paşa'nın yönetimi altında birçok Macar mülteci bulunuyordu. Bu mülteciler Kırım Harbi, Bağdat'ta çıkan isyanın bastırılmasında, Balkanlarda çıkan isyanların bastırılmasında görev alan mülteciler bulunmaktaydı²⁷⁹. Ancak bu mülteciler yüksek rütbe askerleri olmadığından ve Müslüman olarak isim değişiklikleri nedeniyle Müslüman isimleri ile karışmış olduklarında haklarında bilgi sahibi olamıyoruz.

B. TIBBÎ ALAN

Mültecilerin Osmanlı Devleti'ndeki hizmet alanlarından en önemlileri arasında tıp (sağlık) bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'ne sığınanların bazıları da askeri doktor, tabip, cerrah ve eczacıydı. Bunlar da diğer istihdam edilen mülteciler gibi devletin çeşitli ordu ve sivil hastanelerinde istihdam edilmişlerdir. Bunların mesleğinde mahir oldukları, profesyonel okullarda iyi bir şekilde yetiştikleri yaptıkları çalışmalarla anlaşılabacaktır. Ancak bu alanda hizmet edenlerin sayıları fazla olmamakla birlikte, alanlarında önemli yerlere gelerek, tıp ilmine katkılar sağlayan kişiler çıkmıştır. Tıp alanı çalışmaları olan ve o dönemde önemli yenilik ve buluşlara imza atan Macarlı Dr. Abdullah Bey, bu alanın önde gelen isimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bonkowski Paşa da en az Macarlı Abdullah kadar önemli çalışmalarda bulunmuştur. Tıp alanında bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.

²⁷⁵ BOA, İ. DH., 625/43432.

²⁷⁶ BOA, HR. MKT., 34/27.

²⁷⁷ BOA, HR. MKT., 53/36.

²⁷⁸ BOA, A. MKT. NZD., 99/41.

²⁷⁹ Csorba, "Kossuth'un Ayrılmasından ...", s. 132.

Bunların yanında tabip Hüseyin Bey, tabip Murat Bey gibi Müslüman olup isim değiştirenler, Drozdowski, Gutowski, Karlinski J, Kozlowski, Pırniazek, Zebrowski, İlnicki gibi Müslüman olmadan görev yapan isimler bulunmaktadır. Araştırdığımız süre zarfında bu kişiler hakkında pek fazla bir bilgiye rastlayamadık.

Müslüman olup da Türkçe isimler alan kişiler olduysa da Müslüman olduktan aldıkları isimlerden Müslümanlarda Osmanlı tebasında da olduğundan asıl ismin kime ait olduğu konusunda tam bir kesinlik olmadığından tespiti mümkün olmamıştır

B. 1. Macarlı Dr. Abdullah Bey (Dr. Karl Edvard Hammerschmidt)

Viyanalı (Avusturyalı) Katolik olan Dr. Karl Edvard Hammerschmidt 1848 ihtilâllerine katılarak önemli başarılar kazanmış, ancak ihtilâl bastırılınca General Bem (Murat Paşa) ile Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır²⁸⁰. Osmanlı Devleti'ne sığındığında 50 yaşındaydı²⁸¹. Mülteciler meselesinin halledilmesinden sonra Türkiye'den ayrılmayarak Osmanlı Devleti'nin hizmetinde kaldı²⁸². Viyana'da hukuk tahsili yaparak hukuk doktoru olan Hammerschmidt, avukatlık yaptıktan bir süre sonra askeri vazifeye atandı²⁸³. Bundan sonra Avusturya Askerî Cerrahî Akademisi olan Josephinum'da öğrenim gördü²⁸⁴.

Hammerschmidt, Viyana'da çeşitli konularda kendini yetiştirmiş kültürlü bir insandı²⁸⁵. Askerlik görevinde iken tabii ilimlere merak sararak Jeoloji, Paleontoloji ve Ontoloji gibi alanlarda çalışmalar yapmış önemli başarılar kazanmış “*Gazetta*

²⁸⁰ Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Askeri Tıbbiye Öğretmenlerinden Muallim Dr. Abdullah Bey(1799-1874)”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı:1-2., İstanbul 1975, s. 30-31; Aykut Kazancıgil, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, (2. Basım), İstanbul 2000, s. 285.

²⁸¹ 1799 yılında Viyana'da doğdu. E. Kadri Unat “ Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey'in Hayatı ve Türk Tıp Zoolojisindeki Yeri”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı:1-2., İstanbul 1975, s. 7.

²⁸² E. Kadri Unat, “ Macarlı Miralay ...”, s. 10.

²⁸³ UNAT, E. Kadri; “Macarlı Dr. Abdullah Bey (Edvard Hammerschmidt) ve Türkiye'deki Çalışmaları”, **Türk Avusturya Tıbbi İlişkileri Sempozyumu**, (28-29 Nisan 1986), Yayına Hazırlayanlar. Arslan Terzioğlu, Ervin Lucius, İstanbul 1987, s. 14.

²⁸⁴ Arslan Terzioğlu, “Şimdiye Kadar Bilinmeyen Kaynaklar Işığında Dr. Macarlı Abdullah Bey'in Tababete ve Kızılay'ın Kuruluşuna Katkıları”, **Kızılay Dergisi**, Cilt: 28., Sayı: 164., Ankara 1994, s. 30.

²⁸⁵ Kemal Erguvanlı, “Türkiye'de Miralay Dr. Abdullah Bey'in Jeoloji Öğretiminde ve Araştırmalarında Öncülüğü ”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı:1-2., İstanbul 1975, s. 20.

Agronomiquue” muharrirlerinden olmuş²⁸⁶, Bu alanda en meşhur hekimler arasına girmiştir.²⁸⁷

Hammerschmidt’in diğer bir önemli başarısı, eter narkozu üzerine yaptığı incelemeleri ve bunun insan üzerindeki etkileri hakkındaki çalışmalarıyla ve önemli buluşlarıyla dikkatleri üzerine çekmesidir. Hammerschmidt, eter narkozunu kendi üzerinde deneyerek bizzat etkilerini yazmış, deneyler yapmış ve bunun insan psikoloji ve fizyolojisinde etkileri üzerine bir takım sonuçlara varmıştır. Bu sonuçlarını kaleme alarak dönemin ilim âlemine sunmuştur.

1830-1832 yıllarında Breslav ve Viyana’da 1000 kadar böceği sergilemiştir. Bu koleksiyon, devrinin Avrupa’sında her sınıftan böceklerin metaformuzunu gösteren en büyük koleksiyondur. Macarlı Dr. Abdullah bu sergi dolayısıyla Breslav Leopoldina Carolina imparatorluk akademisinden Roessel II. unvanını aldı²⁸⁸. Yine Avrupa’da Podovene’deki Bilim ve Sanat Akademisi, Rovigo Bilim Akademisi, Efrud Krallık Akademisi, Erlangen Tıp ve Fizik Derneği ile Altanburg, Keipzing, Dresten Moskova Frayburg, Breslev, Regensburg Doğacılar Derneği, Münih Politeknik Derneği, Paris Kondra Steitin... Etnoloji Dernekleri üyesi olmuş, III. Joseph ve Avusturya Liyakat madalyaları ile ödüllendirilmiştir²⁸⁹. Ayrıca 3. sınıf Mecidî nişanı, İtalya Kraliyet Tacı Madalyası, Rus Stanislas Nişanı, Avusturya Franz Joseph Nişanı ve Avusturya Liyakat Nişanı gibi nişanlar almıştır.²⁹⁰ Hammerschmidt çalışmaları dolayısıyla Avrupa’nın en tanınan zoologlarından biri haline gelmiştir²⁹¹.

Dr. Karl Edvard Hammerschmidt Osmanlı Devleti’ne sığındıktan Müslüman olmuş ve Abdullah ismini almıştır. Osmanlı tıp camiasında Dr. Macarlı²⁹² Abdullah Bey olarak tanınmış ve bu isimle ün kazanmıştır. Sonra ilk olarak İstanbul’da

²⁸⁶ Kadri E. Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi ve Parazitolojisi**, İstanbul 1970, s. 14; Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 7.

²⁸⁷ Unat, **...Tıp Zoolojisi ve...**, s. 7.

²⁸⁸ Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 8; Terzioğlu, a.g.m., s. 28.

²⁸⁹ Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 13-14.

²⁹⁰ Terzioğlu, a.g.m., s. 32.

²⁹¹ Unat, **...Tıp Zoolojisi ve...**, s. 7.

²⁹² “...Dr. Abdullah Bey’e Macarlı denmesinin sebebi, Macarlarla birlikte Türkiye’ye gelmiş olmasıdır...”, Unat, “Macarlı Dr. Abdullah Bey...”, s. 149. Biz de Macarlı Abdullah Bey’i diğer mülteciler ile geldiği için Macar olarak kabul ettik ve konumuzun içine dâhil ettik.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye Profesör olarak atanmış; ancak Avusturya'nın baskısı sonucu Şam'daki hastanede hekim olarak çalışmaya başlamıştır. Burada üç dört yıl çalıştıktan sonra Kırım savaşında orduda hizmet almıştır²⁹³. Kırım savaşında sonra, ilk olarak Gülhane ve daha sonra Haydarpaşa hastanelerinde görev yaptı²⁹⁴. 1862 yılında ilk kez yüksek öğretimde “İlmü'l- Arz ve Meadîn” (Jeoloji ve Mineroloji) hocası olmuş, daha sonra Hayvanat derslerini okutmuştur²⁹⁵. 1861 yılında askerî göreve Kaymakam (Yarbay) olarak alındı²⁹⁶. 1862 yılında Mekteb-i Şâhâne'nin Tarihi Tabii Müzesi'ni kurmağa memur edildi²⁹⁷. 1863 yılında kendisinin geliştirdiği bir mikro fotoğraf cihazı ve ayrıca bitkilerin saklanması için geliştirdiği bir yöntem ile Napolyon'un davetlisi olarak gittiği 1867 ilk Paris sergisinde bronz madalya ile ödüllendirildi²⁹⁸. İstanbul ve çevresinde (Arnavutköy, Büyükdere, Kanlıca, Kartal ve Pendik) yaptığı araştırmalar sonucunda topladığı 2000 kadar fosil ve taşları Paris'te sergiledi²⁹⁹. Bu çalışması dolayısıyla altın madalya aldı³⁰⁰. Fosil ve taşların en güzelleri içinden 1200 tanesini Paris Tabii İlimler Müzesi'ne hediye etti. Bu koleksiyon üzerinde inceleme yapan Verneuil yeni bir trilobit türünü “Cryphaeus (Trilobites) Abdullahî” olarak tanımlanmıştır³⁰¹. Türkiye'deki çalışmalarını sürdüren Macar Dr. Abdullah Bey, başarılarından dolayı 1867 yılında miralaylığa yükseldi³⁰². Çalışmalarını meyvelerini toplamaya başladı. 1870 yılında Askerî Tıbbiye'de halka açık tabiat müzesini kurdu. Bu çalışması Sultan Abdülaziz tarafından çok beğenildi. Bu tabiat müzesi Türkiye'de bu alanda ilktir³⁰³. 1872 yılında zooloji dersini okutmaya başladı. Bu alanda yaptığı çalışmalarla zoolojinin gelişmesi üzerinde önemli roller oynadı³⁰⁴. Tıbbiye-i Şâhâne'de üçüncü zooloji hocası o oldu³⁰⁵. 1873

²⁹³ Kazancıgil, **a.g.e.**, s. 285.

²⁹⁴ Terzioğlu, a.g.m., s.30.

²⁹⁵ Erguvanlı, “Türkiye’de Miralay...”, s. 19.

²⁹⁶ Terzioğlu, a.g.m., s. 30.

²⁹⁷ Unat,...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 15.

²⁹⁸ “Macarlı Dr. Abdullah Bey...”, s. 144; Unat, ...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 14-15; Terzioğlu, a.g.m., s. 30.

²⁹⁹ “Bu çalışmalar sonucunda elde ettiği sonuçları Fransa, İtalya ve Türkiye’de yayınladı”. Erguvanlı, a.g.m., s. 20; “ancak 1867 yangınında meydana getirdiği koleksiyonları ve birçok el yazısı yok oldu”. Terzioğlu, a.g.m., s. 30.

³⁰⁰ Kazancıgil, **a.g.e.**, s. 285.

³⁰¹ İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara 1993, s. 161; Erguvanlı, a.g.m., s. 20-21; Unat,...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 15.

³⁰² Unat,“Macarlı Dr. Abdullah Bey...”, s. 145.

³⁰³ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 31; Erguvanlı, a.g.m., s. 25.

³⁰⁴ Kazancıgil, **a.g.e.**, s. 284.

yılında Mevâid-i Selâse muallimi ve Numunehane Müdürü oldu³⁰⁶. Türkiye’de yine ilk zooloji kitabını Almanca yazmış bu kitabı Fransızcaya çevirerek muavini Miralay Ali Reşid Bey’e vermiş kendisinin ölümünden sonra bu kitap, Ali Reşid Bey tarafından Fenn-i Hayvanat-ı Tıbbiye adıyla dilimize çevrilmiş ve 1876 yılında basılmıştır³⁰⁷. Bu kitap, dönemindeki ve dünyadaki gelişmeleri büyük ölçüde yansıtıyordu³⁰⁸. Dönem için çok önemli sayılan eserinde, özellikle böcek parazitleriyle ilgili buluşları, kendi tarifleri olarak tıp dünyasında tanındı. Gregarinler ve Helminthler gibi parazit omurgasız hayvanlar hakkında da önemli bilgileri ve buluşları ile tanındı. Bu parazitler “*Hammerschmidtella*” olarak isimlendirildi³⁰⁹.

Macarlı Dr. Abdullah Bey’in bir başka önemli eseri de Fransızca olarak yazdığı kitaptır. Bu kitap, bu alanda halefi olan Doktor İbrahim Lütü Bey tarafından İlm-ül Arz ve Meadîn adıyla dilimize çevrilmiş ve 1875 yılında basılmıştır³¹⁰. Bu eseri de çok önemli etkiler bırakmıştır³¹¹. Yukarıda bahsettiğimiz İstanbul ve çevresi araştırmaları, bu kitabın önemli bölümlerinden birini oluşturur. Bu eseri Macarlı Dr. Abdullah Bey’in Viyana’da başladığı ve de Türkiye’deki çalışmalarını içeren bir kitap olması, kitabın çok uzun süreleri kapsayan çalışmaların ürünü olduğunu göstermektedir.

Macarlı Dr. Abdullah bu çalışmaları ile Osmanlı Devleti’nde büyük itibar görmüş; mesleğinde hatırı sayılır kişiler arasında yer almayı başarmıştır. Muallim Hüseyin Remzi Bey Macarlı Dr. Abdullah Bey’den bahsederken “*tabakat-i arz ilminde ve bahusus müstehasat mebahisinde yed-i tula sahibi olduğu gibi entomoloci (meblas-ı haşerat)’de vukufu tam esbabından idi.*” demiştir³¹². Gerçekten Macarlı

³⁰⁵ Unat, ...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 15; Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 14.

³⁰⁶ Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 11.

³⁰⁷ Kadri E. Unat, ...**Bakteriyoloji ve Viroloji**, s. 12; Unat, ...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 16; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 159

³⁰⁸ Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 159.

³⁰⁹ Unat, “Macarlı Dr. Abdullah Bey...”, s. 148.

³¹⁰ İ. Hakkı Akyol “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, **Tanzimat 2.**, İstanbul 1999, s. 555.

³¹¹ Eserini; İlm-ül Maadin yahut Tavsif-ül Ahcar (Mineroloji ve Petrografi), Tevellüd-ü Ahcar (Lithogénese), Tavsif-i Tabakat (Stratigrafi ve Paleontoloji), Tevellüd-i Arz (géologie dynamique tecnoque). şeklinde dörde ayırdı ve jeoloji ile paleontoloji alanında çok önemli bilgileri bu kitapta topladı. Akyol, a.g.m., s. 555; Erguvanlı, a.g.m., s. 23-24.

³¹² Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 17.

Dr. Abdullah Bey ilminde çok önemli yenilik ve başarılarla imza atarak kendisini kabul ettiren ve çalıştığı alanlarda sözü geçen bir kişi olarak tanınmıştı. Kendisi iyi bir muallim olarak görevini yapmış; öğrenciler yetiştirmiştir. Osmanlı tıbbının önemli kişileri ile çalışmıştır. Bu yetiştirdiği kişilerin en önemlileri arasında Miralay Ali Reşit Bey, Binbaşı Dr. İbrahim Lütü Bey Kolağası Şakir Bey, Binbaşı Hüseyin Remzi Bey bulunmaktadır³¹³.

Macarlı Dr. Abdullah Bey önemli yöneticilik görevlerinde de çalışmış, Bu görevlerinde başarılı çalışmalara imza atarak Osmanlı tıbbının gelişmesine katkı sağlamıştır. 1868 yılında üyeliğine girdiği Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şahane’de 1872 yılında başkan olmuştur³¹⁴.

Macarlı Dr. Abdullah Bey birçok uluslararası kongrelere de Osmanlı Devleti’nin resmî mümessili olarak katılmış, Fransızca ve Almanca dillerine vakıf, etkili ve güzel konuşmaları ile Osmanlı Devleti’ni bu kongrelerde en iyi şekilde temsil etmiştir. Bunlar arasında 1867 ilk Paris Sergisi, 1873 Viyana Genel Sergisi, 1874 III. Sağlık Kongresi³¹⁵ uluslararası düzeyde katıldığı önemli etkinliklerdir. Bu kongreye “Karantinalar” adlı toplantısında tartışmalar bölümüne başkanlık etti. Dr. Benedict’e karşı İstanbul tıbbının Avrupa ayarında olduğunu savundu ve ona bu savını kabul ettirdi³¹⁶.

Macarlı Dr. Abdullah yabancı dillerde yaptığı yayınlarla Türkiye jeolojisini Avrupa’da tanıtarak önemli bir hizmet gerçekleştirmiştir. Ülkemizde de jeoloji ve entomolojiyi tam anlamı ile o kurmuştur³¹⁷. Bu anlamda ilk bilim adamı olarak da dikkati çekmektedir³¹⁸. Yine Avrupa biyolojisini Türkiye’de tanınmasında en büyük etki Macarlı Dr. Abdullah Bey’e aittir³¹⁹.

³¹³ Unat,...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 15; Unat, “Dr. Abdullah Bey’in Hayatı...”, s. 11.

³¹⁴ Unat, “Macarlı Dr. Abdullah Bey...”, s. 149; Kazancıgil, **a.g.e.**, s. 285.

³¹⁵ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 31.

³¹⁶ Unat, “Macarlı Dr. Abdullah Bey...”, s. 149.

³¹⁷ Kazancıgil, **a.g.e.**, s. 285.

³¹⁸ Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 31.

³¹⁹ Unat, **Tıp Zoolojisi ve...**, s. 7.

Macarlı Dr. Abdullah Bey hayatının sonuna kadar hem ders vermeye hem de saha çalışmalarına devam ettiği için, Avrupa bilim zihniyetinin önemli bir temsilcisi olarak zikredilebilir. Bu özelliği ile hayatını bilime adanmış bir kişi olarak takdire şayan bir hayat geçirmiştir. Hayatı boyunca birçok yazı ve makale kaleme almış ve kitap yazmıştır. Türkiye’de iken;

1867-Notice Sur une Collection des Fossiles Devonien Du Bosphore. Bull. Soc. Geol. France. 11,24, p:621,Paris.

1867- Une Note Sur le Devonien du Bosphore. C.R.A. Sc., p:1120, Paris

1869-Faune de la Formation Devonien du Bosphore de Constantinople. Gaz. Med. Or.12, P:184-188,İstanbul

1869-Sur la Societe deSecours Blesses Militaires de l’Empire Otoman a Constantinople.

1869-Die Umgebung des sees kütschük-chededje in rumelien. Verhandl. D.k.k Geologi R.a. s:263.

1870-Des Fosile du calcaire Dévonien du Bosphore. Gaz. Med. Or.14, p:47-48,78-79.İstanbul.

1870-Ramargues Géologiques sur le Calcaire Dévonien du Bosphore. Boll. Com. Geolog. Ital. I,p:187-189,Firenze.

1870-İstanbul Tıbbiyesinde Tarihî Tabîî Kataloğu.

1870-Remarques Géologiques sur le Terrain du Brusse de Mont Olympe et le Mont Katırlı. Gaz. Med. Or.14, p:94-95.İstanbul

1871-Du Metamorphisme en general et en Particulier du Metmorphisma des roches. Gaz. Med. Or.14,p:160-170,171-184. İstanbul.

1871-Aperçu General sur l'Anthropologie et l'Histoire de l'Anthropologie l'Etat Préhistorique du Genre Humain. Gaz. Med. Or. 15,p:17-46,49-61. İstanbul.

1872-Sur la Société de Secours aux Blessés Militaires. Gaz. Med. Or. 15,81-93. İstanbul.

1872- Etudes Géologiques sur le Bosphore. La Faune Fossilse de la Localité Balta Limanı. Gaz. Med. Or.16,p:89-94,101-103. İstanbul.

1872-Etudes Géologiques sur les Environs de Constaninople, Yârim-Bourgaz, Bakırköy, Sarayköy. Gaz. Med. Or. 16,p:103-104. İstanbul.

1873-Course Elemantaire de Zoologié. Gaz. Med. Or. 16,p: 144-149,172-175,186-189. İstanbul³²⁰.

1873-Rapport sur le troisième Médicale İnternational á Vienne, Gaz. Med. Or.16 p:132-134.

1874-Notices sur les hôpitaux civils de constantinople Gaz. Med. Or.18,p: 35-38,115-121,141-142 ve 174-179 (Zoéros ve Mordtmann ile)³²¹ gibi önemli çalışmalara imza attı.

Macarlı Dr. Abdullah Bey'in en önemli hizmetlerinden biri de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kuruluşuna zemin hazırlayan çalışmalarıdır³²². Yukarıda bahsettiğimiz 1867 Paris Uluslararası Sergisi'nde 1864 yılında Cenevre Konvansiyonu ile tesis edilen Harp Yaralıları Yardım Derneği'nin de uluslararası kongresi toplanmıştı. Bu toplantıya katılan Macarlı Dr. Abdullah Bey, Paris Uluslararası Yüksek Merkez Komitesi tarafından adı geçen kuruluşun Osmanlı Devleti'nde yerleştirilmesiyle görevlendirilmişti. Abdullah Bey de bu kuruluşun Türkiye'ye sağlayacağı yararları inanarak İstanbul'a dönüşünde hemen faaliyetlerine başladı³²³. Bu konuda onun gibi

³²⁰ Erguvanlı, a.g.m., s. 26-27.

³²¹ Unat, "Macarlı Dr Abdullah Bey...", s.146.

³²² Unat,...**Tıp Zoolojisi ve...**, s. 18; Unat, ... **Bakteriyoloji ve Viroloji**, s. 13.

³²³ Terzioğlu, a.g.m., s. 30; Seçil Akgün Karal-Murat Uluğtekin , **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Ankara 2000, s. 13; Unat, "Dr. Abdullah Bey'in Hayatı...", s. 12.

düşünen Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, Dr. Makro Paşa, Dr. Miralay Aziz Bey bulunuyordu³²⁴.

Macarlı Dr. Abdullah Bey'in Bu konudaki çalışmalarına yukarıdakiler haricinde pek fazla kimse ilgi göstermedi. Macarlı Dr. Abdullah Bey, bu konuda ki görüşünü kimseye dinletemedi. Buna rağmen Paris Kongresi'ne başkanlık etmiş olan Kont Saverya Macarlı Dr. Abdullah Bey'e önemlice bir mektup gönderdi³²⁵. Bu mektubun verdiği cesaretle bu işe dört elle sarılarak işi gerçekleştirmek için çalışmalarını yoğunlaştıran Macarlı Dr. Abdullah Bey, yukarıda isimlerini saydığımız kişilerle birlikte 43 hekim 66 üye Mecruh-i Asakir-i Osmaniye-yi Muavenet Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyete Makro Bey Reis, Monceri Reis Vekili ve Abdullah Bey de Umumi Kâtip seçildiler³²⁶.

Macarlı Dr. Abdullah Bey'in iyi bir düşünür olduğu gösteren ve Osmanlı içtimaî yapısına dair önemli tespitleri de olmuştur. Özellikle 19. yüzyılının Osmanlı tebaası arasında hâkim olan görüş ve bakış açısını iyi bir şekilde tahlil ederek siyâsî yapıda yapılacak ve yapılması düşünülen değişiklikler hakkında ileri sürdüğü fikir, dönemi anlamamız açısından önemli ipuçları vermektedir. Macarlı Dr. Abdullah Bey bu konuda şunları söylemektedir: “... Açıkça söyleyeyim ki, başka memleketlerde rastlanılan yurt severlik bu memleketlerde oldukça nadir bulunmaktadır. Bunun sebebi, ulus ve din ayrılıklarıdır. Ve bu durum samimi birlik ve menfaat dayanışmasını kösteklemektedir ki, bu eksiklik devlet için fedakârlık, yurt için kendini esirgeme ve nihayet bir millî yurt severlik olmamasının mesulüdür.

Alelâde bir kişide, özel çıkarlar, yurtseverlik duygularını aşmaktadır. Katolik, Protestan, Rum, Ermeni, yerli Musevî genellikle Türkiye'ye kendi vatanları gözüyle bakmamakta, bu memlekette para kazanmaya ve servet yapmaya çalışmakta, millî yurtseverliğe az çok nankör olarak kalmaktadırlar. Burada bizim kuruluşumuzun, özellikle gelişmesini engelleyen bir başka faktöre de işaret ettim. Diğer memleketlerde herkesin orduda bir oğlu, bir kardeşi veya babası bir dostu... vardır.

³²⁴ Süheyl, Ünver, “Kızılay'ın Kurulmasında Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey Hizmeti”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı., 1-2., İstanbul 1975.

³²⁵ Karal-Uluğtekin, **a.g.e.**, s. 13-14.

³²⁶ Ünver, **a.g.m.**, s. 38.

*Bundan dolayı can ve gönülle bağlı olduğu, **döğüşene** yapılan bağışa iştirak için “yardım derneğine katılır. Tartışmasız olarak birçok insan bu nedenle yardıma katılmaktadır. Bize göre, bu güdü, İstanbul’da hiç yoktur; zira iyi bilindiği gibi muhtelif din mensupları Katolikler, Yunanlılar, Ermeniler ve Museviler askere alınmamakta ve keza İstanbul’un Müslüman ahalisi de bundan muaf tutulmaktadır”.*

19. yüzyılı inceleyen birçok tarihçi, bu görüşün ne kadar yerinde ve isabetli olduğunu, 19. yüzyıla bakarak söylemektedirler. Bu düşünceler Macarlı Dr. Abdullah Bey’in Türkiye’nin şartlarını ne kadar iyi tahlil ettiğini göstermektedir. Zira Macarlı Dr. Abdullah Bey hayatı boyunca bu vatanseverlik duyguları ile Osmanlı Devleti için elinden geleni; yapmış ortaya koyduğu eserler ve çalışmalarla özellikle tıbbî alanda Osmanlı Devleti’nde meydana gelen gelişmelerde önemli katkıları olmuştur. Bu çalışmaların hepsi özel bir zihniyete sahiptir. Ayrıca vatanseverlik duygularının ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

Yukarıda, Macarlı Dr. Abdullah Bey’in hayatının sonuna kadar ilim peşinde koştuğunu söylemiştik. Bu, onun ilmî zihniyetini göstermesi bakımından önemli bir işarettir. Birçok işi bir arada yürütebilen, hepsinde de başarılı olmaya azmetmiş bir kişi olan Macarlı Dr. Abdullah Bey, Türkiye’de tıp ilmi açısından dönemin şartlarına göre yapabildiğinin en iyisini yapmaya çalışmış, bu anlamda Osmanlı tıbbına çok önemli bir ilmî zihniyet ve Avrupa ayarında ilmî yenilik getirmiştir. Kaleme aldığı çalışmaları, ilmî araştırma, gerek Tıp Zoolojisi, parazitoloji, Bakteriyoloji ve Virolojideki buluşları, gerek Askerî Tıbbiye’deki dersleri ve gerekse de Türkiye’de çalıştığı uzun yıllar boyunca yetiştirdiği yüzlerce öğrenci ve öğretim üyeleri Osmanlı tıbbına yaptığı hizmet ve sağladığı gelişmeler için önemli göstergelerdir.

Yaptığı çalışmaları ile Türk tıbbının ve Türk Jeolojisinin batıya açılmasında ve batıya tanıtılmasındaki eşsiz etkisi, Macarlı Dr. Abdullah Bey’in önemini bir kez daha ortaya koyar.

Ayrıca Osmanlı Türk toplumunun kalkınmasının tıp alanlı temellerinden biri Macarlı Dr. Abdullah Bey tarafından atılmış ve yukarıda saydığımız ilim dallarında sağlanan gelişmede onun araştırmaları ve çalışmaları önemli bir rol oynamıştır.

Macarlı Dr. Abdullah Bey, 75 yaşında iken 1874 Ağustosunda Üsküdar - İzmit arasında yaptığı bir inceleme sırasında, güneşin altında fazla kalması sonucu felç geçirmiş; bu sebeple 30 Ağustos 1874 tarihinde İstanbul'da evinde vefat etmiştir³²⁷.

Mustafa Münif Bey, Macarlı Abdullah'ın ölümü için; *“Anadolu şimendifer hattı hadidinin güzergâhında arazinin tetkikatı jeolojisinde bulunduğu esnada meşaku tabu ve firden terk-i hayat etmiştir”*³²⁸ demiştir.

B. 2. Bonkowski Paşa

Bonkowski Paşa, babası 1831 Leh ihtilâl girişimi sonucu Polonya'dan kaçan kemancının oğludur. 1841 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk eğitimini İstanbul'da tamamladı. Türk öğrencilerle birlikte Avrupa'ya gönderildi. Orada dönemin ünlü kimya hocalarından ders alarak yetişti. Ayrıca burada eczacılık dersleri de aldı. 1868 yılında Paris'ten dönüşünde Mektebi Tıbbiye'de kimya muallim muavini olarak tayin edildi. Tıbbiye'de Ameliyat-i Kimyeviye (Kimya Laboratuvarı) derslerini verdi. Kimya-yı Uzvî ve Kimya-yı Madenî (İnorganik Kimya) muallim muavinliği görevinde de bulundu³²⁹.

Bonkowski Paşa, tıbbiye'deki muallimliği yanında, eczacılık mesleğinin kurumsallaşması, uluslararası kongrelerdeki faaliyetleri, saray kimyagerliği ve kimya alanındaki çalışmaları, başta kolera olmak üzere bulaşıcı hastalıklar üzerindeki çalışmaları; su, gıda maddeleri ve ilaç analizleri gibi çok yönlü çalışmaları ile önemli başarılarla imza atarak çalıştığı alanlarda söz sahibi olmayı başarmıştır.

Eczacılık alanındaki en önemli çalışması eczacılık mesleğinin kurumsallaşması yolundaki çabasıdır. Özellikle Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyeliklerine seçildikten sonra bu alanda çalışmalarını sürdürdü. Eczacılık mesleğinin tatbiki ve eczacıların haklarının korunması gibi

³²⁷ Unat, “Dr. Abdullah Bey'in Hayatı...”, s. 11; Ünver, a.g.m., s. 39; Terzioğlu, a.g.m., s. 32

³²⁸ Ergüvenli, a.g.m., s. 22.

³²⁹ Turhan Baytop, **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul 1985, s. 407; Feza Günersun, “XI. Yüzyılın İkinci yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa”, **I. Türk Tarihi Kongresi** (İstanbul 17-19 Şubat 1988), Ankara 1992, s. 231.

konularla ilgilenererek kurumsallaşma öncesinde konunun hukukî temellerinin sağlam bir şekilde atılması için çabalar sarf etti. Bu konudaki mevcut kanunların tatbiki sahasında karşılaşılan sorunlar üzerine görüşlerini dile getirdi. Bu konuda eczacıların taleplerini ve mevcut kanunun uygulanmamasındaki huzursuzlukları ortaya koydu. Bu kanunun maddelerini tartışmaya açmış, kendisi bir nizamname hazırlayıp Şurâ-yı Devlet'e sunmuştur. Bu çalışmaları ile eczacıların takdirini kazandı. Pierre Apéri'nin eczacılığın kurumsallaşması konusundaki fikrini uygulama sahasına koyarak Dersaadet Eczacıyan Cemiyetinin kuruluşunu gerçekleştirdi. Cemiyetin ilk başkanı oldu³³⁰. II. Abdülhamid'in özel doktoru Mavroyani Efendi, Bonkowski Paşa'nın eczacılık konusundaki çalışmaları hakkında Cemiyetin I. Yıl dönümünde şunları söylemiştir: *"Pek çok dilin konuşulduğu, bütün ırkların iç içe yaşadığı, bütün din ve menfaatlerin çarpıştığı bir ortamda, az sayıda genç eczacının yardımıyla, bu ilmi cemiyetin çekirdeğini oluşturmak için çevresinde İstanbul ve vilayetlerden 200'den fazla eczacıyı toplamayı başaran kişinin adı Bonkowski'dir"*. Bu cemiyet uzun süre yaşamasa da, kurumsallaşmada önemli mesafe kaydedildiği kesindir.

Bonkowski Paşa'nın ilk saray kimyacı olması onun görevindeki başarısını göstermesi bakımından önemlidir. Zirâ bu gibi görevlere ancak işinde üstün başarılarla ulaşmış olmak şartıyla gelinebilmektedir. Bonkowski Paşa, burada görevli iken tuvalet eşyası, kokular ve sabun gibi eşyalarla birlikte çeşitli ilaçlar imal etmek için Auguste Rotter ile Hıfz-ı Sıhhat ve Melahat adında bir şirket kurmak için imtiyaz almıştır³³¹. 1891 yılında İzmit yakınında maden suyu işletme hakkı için müracaatta bulunmuştur³³². 1886 yılında Maliye Nazırı Agop Paşa tarafından gül esansı imalatını yürütmekle görevlendirilmiş, yine Sultan II. Abdülhamid'in emriyle gül bitkisini Anadolu iklimine alıştırmaya ve büyük çapta gül esansı maltı başlatmak için girişimlerde bulunmuştur. Çeşitli yerlere gülfidanı diktirerek nerelerde daha kaliteli üretim yapılabileceğini incelemiştir. Bu konudaki tespitlerini *"De la*

³³⁰ "1892 yılında sıhhiye dairesi müfettişi olarak atanınca bu görevinden istifa etti". Baytop, a.g.e., s. 407.

³³¹ Günersun, a.g.b., s. 235.

³³² a.g.b., s. 236.

Fabrication de l'essence de roses en Asie Mineure” adlı makalesinde ortaya koymuştur³³³.

Bonkowski Paşa kimyayı gündelik hayatta bazı problemlere çözüm olarak kullanmış, bu tür konularda araştırmalar yapmıştır. Özellikle yangının yayılmasını önleyen levha üzerinde araştırmalar yapmış, batıdaki örneklerinden daha kullanışlı, daha sağlam daha pratik ve daha ucuz bir ürün ortaya çıkarmak için çalışmalar yapmıştır.

Yine Bonkowski Paşa ziraî hastalıklara karşı da incelemeler yapmıştır. Bu konuda ilacın dışarıdan getirtilmesini daha masraflı bulan Babîâli, konunun incelenmesi için Bonkowski Paşa ile bazı botanikçi, zoolog, ziraatçı, kimyager ve müfettişlerden oluşan bir komisyona havale etmiştir. Komisyon da ilaçların Avrupa’dan daha ucuza ve daha kısa sürede getirilerek salgınların etkili bir yöntemle halledilmesi konusunda üzerine düşeni yapmış; pratik bir çözümle bağların katranlanması teklif etmiştir³³⁴.

Bonkowski Paşa’nın en önemli faaliyet alanı bulaşıcı hastalıklarla mücadele olmuştur. İstanbul’da özellikle 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi sırasında ve sonrasında İstanbul’a gelen göçmenlerin cami ve devlete ait binalara yerleştirilmesi sonucu ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkların baş göstermesi üzerine Göçmenler Yüksek Komisyonu tarafından bu binaların dezenfekte edilmesi için görevlendirilmiştir³³⁵.

Bonkowski Paşa 1892 yılında Dersaadet ve Bilumum Vilâyât-ı Şâhâne Hıfzıssıhha Ser Müfettişi görevine getirdikten sonra hem sorumluluk alanı hem de görev yükü artmış; memleketin birçok yerinde özellikle bulaşıcı hastalıklarla mücadele işinde meşgul olmuştur³³⁶.

³³³ Günersun, a.g.b., s. 237.

³³⁴ a.g.b., s. 237-238.

³³⁵ Günersun, a.g.b., s. 238.

³³⁶ a.g.b., s. 238.

Sermüfettişlik görevine geldikten sonraki ilk görev yerleri, İrade-i Şâhâne ile “*kuşpalazı hastalığının mahvı tedâbiri için Selanik*”³³⁷, “*...hastalık hakkında tahkikât-ı icrâ ve muktezî tedâbir- tathîriyeyi ithâz ve ifâ etmek üzere*”³³⁸ İzmir olmuştur. Burada yaptığı çalışmalar sonucunda hastalığın “*kesb-i hiffet ettiği anlaşılmış*” olduğundan “*kendisi layıkıyla tathîr ettikten sonra Dersaadet’e gelmesi için memuren İzmir’de bulunan serkimyager hazret-i şehriyârî ve hıfz-ı sıhha-i umûmiye müfettişi Mirlivâ Bonkowski Paşa’ya emr itâsı*”yla Dersaadet’e çağrılmış,³³⁹ “*Hastalığın tevsi ve sirâyetine meydan verilmemek için*”³⁴⁰ görevi jandarma kumandanı Hıfzı Paşa’ya devrederek Bonkowski Paşa Dersaadet’e gelmiştir. Yine 1311/1895 yılında Dersaadet’te meydana gelen kolera salgını nedeniyle Bonkowski Paşa buradaki salgının bertaraf edilmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Bunun için 2., 3., 6. ve 9. belediye dairelerinin ihalesini almış³⁴¹ ve 1., 2., 3., 6. ve 9. belediye daire sınırları içindeki memurlar emri altına verilmiş³⁴² ve bu memurlarla birlikte çalışmaları kararlaştırılmıştır³⁴³. Bu çalışması sonucunda koleraya karşı alınacak tedbirler için “*Tedâbîr-i Tathîriye*” başlığı altında, dokuz maddelik bir rapor hazırlamıştır.³⁴⁴ Bu tathîr işlerinin tamamlanması ve gereken tedbirlerin alınması için bir tahrîr yazmıştır³⁴⁵. Bu tür salgınlar birkaç defa tekrarlanmış, Bonkowski Paşa salgınlara karşı gereken çalışmaları yapmış ve önlemleri almıştır. Tahrîrler ve raporlar yazarak yapılacakları yetkililere bildirmiştir³⁴⁶.

Bonkowski Paşa, “*kolera illetinin men’i tevsi’i esbâbının istihsali zımında... Bonkowski Paşa’nın taht-ı riyâsetinde*”³⁴⁷ bir komisyon ile “*mîrlivâ Bonkowski Paşa ile mumaleylehin refâkatinde bulunacak me’murîne makamına*

³³⁷ BOA, İ. HUS., 6/1310 CA 046.

³³⁸ BOA, İ. HUS., 14/1311 M 36.

³³⁹ BOA, İ. HUS., 16/ 1311 RA 137.

³⁴⁰ BOA, İ. HUS., 16/1311 RA 154.

³⁴¹ BOA, İ. HUS., 18/1311CA 49.

³⁴² BOA, İ. HUS., 1311 M 59.

³⁴³ BOA, A. MKT. MHM., 593/13,1-3.

³⁴⁴ BOA, Y. PRK. SH., 4/53.

³⁴⁵ BOA, İ. HUS., 1/ 1310 M 012, 1-2.

³⁴⁶ BOA, A. MKT. MHM., 596/5; BOA, A. MKT. MHM., 596/27, 1-2.

³⁴⁷ BOA, İ. SH., 1/ 1310 C 2, 1-2.

tevfikân harcırâh”³⁴⁸ verilerek Trabzon’a gönderildi. Buradaki komisyona başkanlık eden Bonkowski Paşa, komisyonla koleranın yayılmaması için gerekli tedbirlere başvurarak yayılmayı önlemiştir³⁴⁹. Buradaki çalışmaları da büyük övgüleri hak edecek derecede başarılı olmuştur³⁵⁰.

Salgın hastalıklarla ilgili kapsamlı çalışmalarından biri de Suriye ve civarındaki kolera salgınının önlenmesidir. Buralarda yaptığı incelemeler ve çalışmalar neticesinde 43 sayfalık bir layiha hazırlamıştır³⁵¹. Bu layihaya ek olarak, bölgeye ait istatistikî bilgiler vermiş, harita koymuş ve etraflı bir çalışmanın dökümünü vermiştir. Ancak buradaki işi bitmeden görevine 2 Haziran 1903 tarihinde son verilmiştir³⁵².

Bonkowski Paşa, İzmit³⁵³, Bursa³⁵⁴, , Selanik³⁵⁵, Eskişehir³⁵⁶ ve Edirne³⁵⁷ gibi daha birçok yerde meydana gelen kolera salgının ortadan kaldırılması için görevlendirilmiş ve bunların çoğunda başarılı sonuçlar elde etmiştir. Bu çalışmalar onun iş hayatındaki önemli başarıları arasında yer almıştır.

Askeri alanlarda vukua gelen salgın dolayısıyla bu mahallerde teftişler yaparak tezkereler yazmış ve gerekli tedbirlerin alınması için yetkilileri uyarmıştır³⁵⁸. Selimiye kışlasındaki teftişleri buna örnektir³⁵⁹.

Bonkowski Paşa, Basra’da vuku bulan kolera salgının “*indifa’ı içün icap eden tedâbîre dair layiha*” hazırlamış, burada da başarılı sonuçlar almıştır.³⁶⁰

³⁴⁸ BOA, İ. HUS., 7/1310 C 59.

³⁴⁹ BOA, Y. MTV., 74/35.

³⁵⁰ Günersun, a.g.b., s. 238.

³⁵¹ BOA, Y.EE., 11/25.

³⁵² Günersun, a.g.b., s. 239.

³⁵³ BOA, İ. HUS., 16/1311 Ra 085, 1-2.

³⁵⁴ BOA, A. MKT. MHM., 565/18.

³⁵⁵ BOA, İ. HUS., 6/ 1310 CA 46, 1-2.

³⁵⁶ BOA, İ. HUS., 17/ 1311 R 074; BOA, İ. HUS., 17/ 1311 R 119.

³⁵⁷ BOA, İ. HUS., 29/1312 RA 005.

³⁵⁸ BOA, Y. PRK. ASK., 127/19.

³⁵⁹ BOA, Y. YPR. ASK., 172/19.

³⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM., 579 14, 1-2.

Bonkowski Paşa'nın halk sağlığı konusundaki çalışmaları da burada zikredilmeye değer niteliktedir. Bu alandaki çalışmaları bulaşıcı hastalıklarla mücadeledeki çalışmalardan daha öncelere rastlamaktadır. Bu konu üzerinde 15 makale ve bir adet mektup (Fransızca olarak) yayınlanmış ve bu çalışmaları Osmanlı gazetesini tarafından Türkçe olarak yayınlanmıştır. Yine bu konuda Bursa ve civarı adlı kitabı da bulunmaktadır. Su, gıda, ilaç ve maden analizlerini ihtiva eden çalışmalar da yapmıştır. Maden konusunda yaptığı analizlerine “*Essais Analitiques sur quelques minerais de la Turquie d'Europa et de la Turquie d'Asie provenant de l'Exposition de 1863 à Constantinople*” adlı tezinde yer vermiştir. Bu tez çalışması 1863 yılında kurulan Sergi-i Osmanî’de sergilenmiştir. Anadolu ve Rumeli kaynaklı maden filizlerinin analitik bir incelemesi olan bu tez ile 1868 yılında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne üyeliğine kabul edildi³⁶¹. Atık su yani lağım üzerine de çalışmalar yapan Bonkowski Paşa, bu konudaki sorunlara çözüm için gereken tedbirleri sıralamıştır. İçme suyu üzerinde çalışan Bonkowski Paşa bu konuda birçok yere görevli olarak gönderilerek, buralarda incelemeler yapması sağlanmıştır. Yöneticilerin gerekenleri yapmaları konusunda raporlar sunmuştur. Terkos Gölü incelemelerine katılarak bu konuda raporlar hazırlamış ve ilgili yerlere sunmuştur. Bu çalışmalarının sonuçlarını, “*les Eaux du Lac de Derkos et la Societe Imperiale de Medecine de Constantinople*” adlı risalesinde açıklamıştır³⁶².

Osmanlı Gazetesi Muhabiri dağhamam suyunun analizleri için Yalova’da görevlendirilen Bonkowski Paşa’nın çalışmalarını “... Ben orada iken zat-ı hazret-i padişahlarının kimyageri Miralay izzetlu Bonkowski Paşa geldi ki, mumaileyh Dağhamam suyunu tahlil etmek üzere memur olduğundan edevat-ı lazimeyi dahi intisab etmiş idi. Orada ikâmet ettiği birkaç gün zarfında fevkâlade sai gayret eder ve daha şafak söker iken kalkarak suyun menbainı gider, bir kimyahane haline getirilmiş odasında tecarib-i miyahiye ile uğraşırdı. Azdan aza onbeş gün bitmesi lazım gelen bir ameliyatı sekiz günde ikmal eyledi. Bonkowski Paşa’nın icra eylediği tahlilât sayesinde şimdi Dağhamamı suyunun tabiat ve terkibatına vakıf olduk”³⁶³.

³⁶¹ Günersun, a.g.b., s. 240.

³⁶² a.g.b., s. 243-244.

³⁶³ Günersun, a.g.b., s. 244.

Bonkowski Paşa mektepte aldığı ilmî bilgileri ve salgınlarla ilgili son gelişmeleri devletin uzak köşelerine raporlar halinde göndererek burada bu tür gelişmeleri öğrenme imkânı olmayan eczacı hekimlerin bilgi edinmelerini sağlayarak, yapacakları çalışmalarda yeni gelişmeleri takip etme imkânı sağlamıştır. Bu da devletin uzak yerlerine kadar modern gelişmeleri, Osmanlı tıbbının hizmetine sokmak yolunda önemli başarılar sağlamıştır.

Bonkowski Paşa zenzem suyu üzerinde de incelemelerde bulunarak Dr. Farnkland'ın Londra'da zenzem suyu hakkında yayınladığı ve yanlış bilgileri ihtiva eden çalışmasını çürütmüştür³⁶⁴.

Bonkowski Paşa, bütün bu çalışmaları yanında uluslararası ilmî çalışmalarda Osmanlı Devleti'ni temsilen katılmış bu konuda başarılı örnekler vermiştir. 1874 yılında Viyana Sergisinin uluslararası jürisi üyeliğine katılmış³⁶⁵, Madrid'de düzenlenen maden sergisine “*m’aden numûnelerinin kendüsüne tevdi’en komiser sıfatıyla...*”³⁶⁶ görevlendirilmiştir. 1887/1888 yıllarında Viyana'daki Kongrede Osmanlı Devleti'ni temsilen görevlendirilmiş ve burada tetkik ettiği konular ile ilgili rapor hazırlamıştır³⁶⁷. Bu kongre sonrasında Fransa³⁶⁸, Macaristan, Avusturya ve Almanya'da çeşitli incelemeler yapmıştır. 1889 yılında Paris Kimya Kongre'nde görevlendirilmiştir. Bu kongre akabinde Paris Hijyen Kongresi'ne katılmış, bu sırada Paris İlimler Akademisi'nde Erzurum yakınındaki Kantzorik dağının çökmesi hakkında bir rapor sunmuştur³⁶⁹. 1892 yılında da Venedik Konferansına katılmış ve burada da bir rapor sunmuştur³⁷⁰. 1893 yılında Dresden'deki konferansa³⁷¹, 1894 yılında da Paris'teki sıhhiye konferansına katılmıştır³⁷².

³⁶⁴ a.g.b., s. 245.

³⁶⁵ a.g.b., s. 233.

³⁶⁶ BOA, İ. DH., 850/68221.

³⁶⁷ Y. PRK. MYD., 6/88.

³⁶⁸ BOA, Y. PRK. SG., 8/86.

³⁶⁹ Günersun, a.g.b., s. 233.

³⁷⁰ BOA, Y. PRK. SH., 3/31.

³⁷¹ BOA, İ. HUS., 9/1310.

³⁷² BOA, İ. HR., 344/1311 L 1, 1-3

1899 yılında Moskova'daki Tıp Kongresi'ne katılmak için Sultan Abdülhamid tarafından görevlendirilmiş³⁷³, bu konferans öncesinde Brüksel'de toplanan Sıhhiye Konferansı'na katılıp,³⁷⁴ oradan da Cemil Paşa ile Moskova'daki Tıp Konferansı'na gidecek olan ekiple birlikte³⁷⁵ Moskova'ya gönderilmiştir³⁷⁶.

Bonkowski Paşa bunun yanında 1897 Osmanlı Yunan Harbi'nde Alasonya ordusu erkân-ı harbiye heyetinde sıhhiye müfettişi olarak bulunmuştur³⁷⁷.

Bonkowski Paşa bütün bu başarılarının bir sonucu olarak devletin en yüksek kurumlarından biri olan sarayda görev almıştır. Askerî rütbe olarak ferikliğe kadar yükselmiş, Mecidî ve Osmanî nişanlarıyla taltif edilmiştir. 1881 yılında kaymakamlık³⁷⁸, 1884 yılında saray kimyacısı³⁷⁹ göreviyle miralaylığa³⁸⁰, aynı yıl ikinci dereceden Mecidî Nişanı ile de Mirliya rütbesine terfi etmiş³⁸¹, Paşa olarak³⁸², Osmanî nişanları ile taltif edilmiş³⁸³ ve 1897 yılında askerî bölgelerin ve kışlaların hıfz-ı sıhha müfettişliğine getirilmiştir³⁸⁴. 1904 yılında birinci rütbeden Mecidî nişanı ile taltif edilmiş³⁸⁵, Aynı yıl feriklik rütbesi verilmiştir.³⁸⁶ Bonkowski Paşa 1905 yılının ilk günlerinde bir seneden beri duçar olduğu hastalığı yüzünden Beyoğlu'ndaki evinde vefat etmiştir³⁸⁷.

³⁷³ BOA, Y. PRK. PT., 15/25.

³⁷⁴ BOA, İ. HUS., 54/1315 S 67.

³⁷⁵ BOA, Y. YPR. BŞK., 50/23.

³⁷⁶ BOA, İ. HUS., 54/1315 S 60.; Cemil (Paşa) Topuzlu, **İstibdat- Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 yıllık Hatıralarım**, İstanbul 2001, s. 75.

³⁷⁷ Günersun, a.g.b., s. 239.

³⁷⁸ BOA, İ. DH., 833/67034

³⁷⁹ Günersun, a.g.b., s. 235.

³⁸⁰ BOA, İ. DH., 930/73679.

³⁸¹ “ gayret ve mesâisine mebnî hıfz-ı sıhha-i umûmiye müfettişi saadetlu Bonkowski Paşa'ya tebdilen ikinci rütbeden mecidi nişan-ı zîşanı ihsan muamele-i lazımanın ifası... ”. BOA, İ. TAL., 34/ 1311 RA 015.

³⁸² Baytop, a.g.e., s. 407.

³⁸³ “Dersaadet ve Bilad-ı Vilayat-ı Şâhâne hıfz-ı sıhha-i umûmisi müfettişi mirliya saadetlu Bonkowski Paşa'ya hidemât-ı hasenesine mebnî ikinci rütbeden osmanî nişan-ı zîşan-ı alîsi ihsân buyrularak muamele-i lazımanın ifası.. ”, BOA, İ. TAL., 54/1311 Z 041.

³⁸⁴ Günersun, a.g.b., s. 239.

³⁸⁵ *Serkimyager hazret-i şehriyâri ferik saadetlu Bonkowski Paşa hazretlerine birinci rütbeden Mecidi nişn-ı zîşanıâ...* ”. BOA, İ. TAL., 333/1322 RA 067.

³⁸⁶ *Sadakatlerine ve iktidar ve ehliyetlerine mebnî serkimyager hazret-i şehriyari mirliya Bonkowski Paşa ile... terfii rütbeleri...* ”, BOA, İ. TAL., 333/1322 RA 016.

³⁸⁷ Günersun, a.g.b., s. 240.

Bonkowski Paşa Türkiye’de iken önemli birçok makale kaleme almıştır. Bunların tespit edilebilenleri ise şunlardır.

1. “Nécessité de metre à extion le réglement qui régit l’exercise de la pharmacie et de la Droguerie” (Eczacılık ve Atarlığın İcrasını Düzenleyen Nizamnameyi Uygulamaya Koyma Zorunluluğu): *Gazetta Médicale d’Orient*, 12 Année, Nr. 5, Août 1868, s. 65-69.

2. “Excursion à Brousse et Dans Ses Environs” (Bursa ve Civarına Gezi): *Gazetta Médicale D’orient*, 13 Année Nr. 3, juin 1869, s. 33-41.

3. “Des Égouts Et Des Latrines De Constantinople Envisagés Au Point De Vue De Leur Influence Surla Santé Publique Et Des Mesures Nécesaires À Adopter Pour Leur Assainissement”(Halk Sağlığı Açısından İstanbul’un Pis Su Yolları ve Lağımları ve Islahları İçin Alınması Gereken Tedbirler Hakkında): *Gazetta Médicale d’Orient*, 14 Année Nr. 4-5, Juillet Août 1870, s. 49-63.

4. “Etude Chimique Sur Les Eaux Hhermales De Brousse” (Bursa Kaplıca Suları Üzerinde Kimyasal İnceleme): *Gazetta Médicale d’Orient*, 20 Année, Nr. 8-9, Novembre- Decembre 1876, s. 100-104.

5. “Quelues Mots Sur Le Service De L’inspection Des Denrées Alimentaires Dans Le VIème Cercle Municipal” (Belediyenin VI. Dairesinde Gıda Maddelerinin Teftiş Etme Servisi Hakkında Birkaç Söz): *Journal De La Societé De Pharmacie De Constantinople*, I^e Année Nr. 4, 1879, s. 138-39.

6. Rapport Sur Les Abattoirs Et Tueries Du VIème. Cercle” (VI. Dairenin Mezbahâlârı Hakkında Rapor): *Journal De La Societé De Pharmacie De Constantinople*, I^e Année Nr. 4, 1879, s. 22-25.

7. Bursa ve Civarı (Marie De Launay İle), İstanbul Kırkambar Matbaası, 1298(1880), 74 Sayfa.

8 “Une Eau Ferrugineuse A Stanbul” *Gazetta Médicale d’Orient*, 24e Année Nr. II Février 1882, s. 169-170.

9 “Quelques Mots De Reponse à La Note De M.A. Seput Sur Les Eaux De Derkos” (Mösyö A. Seput’un Terkos Suları Hakkındaki Yazısına Cevaben Birkaç Kelime) *Gazetta Médicale d’Orient* 24e Année Nr. II, Fevrier 1882, s. 199-69.

10. Préparations Incombustibles (Gayri Kabil-i İhrak Mevadin İstizarı): *L’Osmanlı* 28 Mart 1884, Nr. s. 2, st.5 ve 26 Mart 1884 Nr. 33, s. 2, st. 2.

11. Analyse d’un Pretendu Gravier intestinal rendu par une jeune femme de la ville d’Eguine(Turquie d’ Asie)” (Eğin Şehrinden Genç Bir Kadının Bağırsaklarından Çıktığı İleri Sürülen Taşın Analizi): *Gazetta Médicale d’Orient* 28e Année, Nr. 3, 15 Mai 1885, s. 35-38.

12. “Deseaux Potables Au Point De Vue De L’hygiène” (Halk Sağlığı Açısından İçme Suları): *Revue Medico-Pharmaceutiqu*, I^e Année, Nr. 2, 29 Fevrier 1888, s. 17-20; Nr. 3, 31 Mars 1888, s. 33-36; Nr. 5, 31 Mai 1888, 65-66.

13. de la fabrication de l’essence de roses en asie mineure” (Anadolu’da Gül Esansı İmalatı Hakkında): *Revue Medico-Pharmaceutiqu*, I^e Année, Nr. 4, 30 Avril 1888, s. 53-57.

14. Des Falsifications Des Substances Alimentaires Dans L’ Empire Ottoman” (Osmanlı İmparatorluğu’nda Gıda Maddelerinin Tağşişi): *Revue Medico-Pharmaceutiqu*, I^e Année, Nr. 8, 31 Août 1888,, s. 113-114.

15. De la Consommation De la Glace Et De Neige à Constantinople” (İstanbul’da Kar ve Buz Tüketimi Hakkında): *Revue Medico-Pharmaceutiqu*, I^e Année, Nr. 6, 30 Juin 1888, p. 81-85.

16. Quelques Mots à Propos De La Composition De l’ Eau Ozonisée (Ozon Wasser) De La Fabrique M. Le Dr. R.G. Lender à Berlin” (Berlin’de R.G. Lender’in

Fabrikasının Ürettiği Ozonlu Suyun Bileşimi Hakkında): *Gazetta Médicale d'Orient* 32e Année Nr. 7, 30 September 1889, s. 108-110.

17. De l' Emploi de l' Anhydride Carbonique Pour La Destruction Des Rats Dans Les Cales Des Navires”(Gemi Ambarlarındaki Farelerin İmhası İçin Anhidrid Karbonik Kullanımı Hakkında): *Revue Medico-Pharmaceutiqu.* 14e Année, Nr. 33, I Decembre 1901, s. 26-27³⁸⁸.

Kısaca Bonkowski Paşa, devletin çeşitli kurumlarındaki çalışmaları ile ortaya koyduğu performansı onun görev ve sorumluluklarını da yükseltmiş, fakat çalışmaları ile bu sorumluluklarını rahat bir şekilde yerine getirmesini bilmiştir. Bu başarıları devletçe ödüllendirilerek karşılığı verilmiştir. Salgın hastalıklara karşı mücadelesi ile bu yönde belirli hareket tarzı yerleştirmiş, halk sağlığı, kimyagerlik ve eczacılık mesleklerinin Osmanlı Devleti'nde yerleşip gelişmesinde önemli katkıları olmuş, uluslararası ilmî faaliyetlerle Osmanlı Devleti'nin yukarıdaki alanlarda Avrupa'da tanıtılmasında büyük rol oynamıştır. Bonkowski Paşa da tıpkı Macarlı Dr. Abdullah Bey gibi ömrünün sonuna kadar Osmanlı ilmî hayatına bir katkı sağlayabilmek için çalışmıştır. İlmî çalışmalarda Avrupalı zihniyeti ile hep daha iyisini bulma arayışına girerek alanında ortaya çıkan gelişmeleri günü gününe takip etmiş, bu gelişmeleri devletin uzak diyarlarında görevli eczacı ve hekimlere duyurmuştur.

B. 3. Tabip Murat Bey

Tabip Murat Bey, hakkında sınırlı bilgi sahibi olduğumuz mülteci doktorlardan biridir. 10 Muharrem 1274 yılında istihdam isteğinde bulunduğunu³⁸⁹, Halep Hastanesi ve Beyrut Musâbîn-i İseviyye Tababetinde baştabipliğine tayin olunduğunu³⁹⁰ burada “birçok sene istihdam olunduğundan” maaşına bir düzeltme talebinde bulunduğunu³⁹¹ ve bir belgeden burada uzun yıllar kaldığını öğreniyoruz. Burada “musâbîn- iseviyye müdavenet etmiş olmasına göre müstahak olduğu maaşın

³⁸⁸ Günersun, a.g.b., s. 250-251.

³⁸⁹ BOA, A. MKT. NZD, 234/70.

³⁹⁰ BOA, A. MKT. NZD, 396/87.

³⁹¹ BOA, A. MKT. UM, 562/56-1.

fevkalade hizmetlerinden tesviyesiyle”³⁹² kendisine maaş ikramiye verilmiştir. Tabip Murat Bey’in burada başarılı çalışmalarda bulunduğunu görebilmekteyiz. Yine belgelerden kendisinin Beyrut’ta iken Miralay rütbesi aldığına rastlıyoruz³⁹³. Tabip Murat Bey ile alakalı elimizde bilgiler bu yöndedir. Tabip Murat Bey’in de işinde başarılı bir şekilde görev yaptığını görmekteyiz.

B. 4. Wladysław Jablonowski

Osmanlı Devleti’ne 1866 yılında sığınmıştır. Müslüman olmadan görev yapanlar arasındadır. Osmanlı ordusunda doktor olarak görev yapmıştır.

Türk ordusunda (önce 6. Ordu'nun Bağdat'taki kolordusunda, bunun ardından Karadağ ve Hersek'te, sonunda da Arnavutluk'ta alay doktoru olarak) doktorluk yapmıştır. Veba ile mücadele eden Milletlerarası Hıfzısıhha Komisyonu'nun delegesi olarak Doğu'da (İran) görev yapmıştır. Kostantin Borzecki(Mustafa Celaledin Paşa)’nin oluşturduğu birliklerde hizmet etmiştir. Osmanlı Devleti'nde geçirdiği 30 yılı (1866-1894), 6 cilt halinde yayınlamıştır³⁹⁴.

1880’de ortaya çıkan büyük kolera salgınının yok edilmesinde büyük hizmetleri olur. Bir yıl sonra ordudan ayrılır. H Groppler’le birlikte çalıştığı Sultançıra’daki boraks ve mermer ocaklarında doktorluk görevi yapar. 9 Ocak 1864 yılında Burgaz'da aniden ölmüştür³⁹⁵.

B. 5. Tabip Hüseyin Bey (Scneider)

Tabib Hüseyin Bey³⁹⁶, Anadolu ordusunda Cerrahbaşı iken, Taşköprü Kazası memleket tababetine tayin edilmiştir³⁹⁷. Ancak bu zat hakkında başkaca bir bilgiye ulaşamadık. Yine Tabip Barnak Bey, Kırım Harbi sırasında Rumeli ordusunda görev yaptıktan sonra hassa ordusuna hekimbaşı olarak tayin edilmiştir³⁹⁸. Barnak Bey

³⁹² BOA, A. MKT. UM, 565/94; BOA, A. MKT. UM, 566/60.

³⁹³ BOA, A. MKT. MHM., 308/44.

³⁹⁴ Drozd, a.g.m., (17.07.2005).

³⁹⁵ a.g.m., (17.07.2005).

³⁹⁶ Nazır, a.g.t., s. 345.

³⁹⁷ BOA, A. MKT. NZD., 246/38.

³⁹⁸ BOA, A. MKT. NZD., 203/25.

hakkında da bir bilgiye ulaşamadık. Bu tarihten sonra Müslüman olarak başka bir isim almış olabilir.

B. 6. Stanislaw Drozdowski

Müslüman olmadan Türkiye’de görev yapan doktorlardan biridir. Gümüşhane'deki Topçu Hastanesi'nde askeri doktor olarak görev yapmıştır. Türkiye'deki ilk sahra hastanelerinin kurucularından biridir; kolera ve sıtma salgınlarındaki üstün hizmetlerinden dolayı Abdülmecid’in saray doktoru unvanını almış ve Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Bağdat’ta bir hastaneye doktor olarak tayin edilmiş. Buradaki tek Avrupalı doktor olarak büyük bir ün kazanmıştır. Ömrünün son yıllarını, rahibeler tarafından yönetilen St. Benoit Hastanesi'nde çalışarak, İstanbul'da geçirmiştir³⁹⁹.

B. 7. Rudolf Gutowski

1863 yılına kadar Kazak Alayları’nın başhekimliğini yapmıştır. Bu tarihten itibaren 1863 Polonya ayaklanmasına katılmak için Türkiye’den ayrıldı.⁴⁰⁰

B. 8. J., Karlinski

1892'de Padişahın özel doktorluğuna kadar yükseldi, Bonkowski ile kolera salgınına karşı verdiği mücadelede başarılı sonuçlar almıştır.⁴⁰¹

Bunların yanında 1848 yılında Osmanlı Devleti’ne sığınıp istihdam edilen Hanjal Ladislaus (Cerrah), Horvath Paul (Cerrah), Hetneki Michael (Doktor), Meszaros (Sahra Doktoru), Scheitenberg (Arazi Doktoru), Pech (Doktor)⁴⁰², gibi tıp alanında görev yapmış mülteciler bulunmaktadır. Bunun yanında adına ulaşamadığımız ve Müslüman olduklarından ortaya çıkan isim kargaşası sebebiyle isimlerinden emin olamadığımız birçok doktor ve tabip de bulunmaktadır. Ancak başkaca bir bilgi ve belgeye rastlayamadık. Kırım Harbi’nden başlayarak cephe

³⁹⁹ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

⁴⁰⁰ a.g.m., (17.07.2005).

⁴⁰¹ Drozds, a.g.m., (17.07.2005).

⁴⁰² Nazır, a.g.t., s. 347.

gerisi sağlık işlerinde görev alan onlarca tabip, doktor cerrah ve eczacının görev yaptığı bilinmektedir⁴⁰³. Ancak özellikle yukarıda saydığımız nedenlerle bu kişilerin isimlerine bu araştırma sürecinde ulaşamadık.

⁴⁰³ Herbert, **a.g.e.**, s. 417.

III. BÖLÜM

LEH VE MACAR MÜLTECİLERİNİN OSMANLI FİKRÎ HAYATINDAKİ YERLERİ VE ETKİLERİ

Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne etkileri sadece yapısal alanda değil, aynı zamanda da fikrî alanda görülmüştür. Bundan daha da önemlisi yeni kurulan millî Türk devletinin kuruluş felsefesinin en önemli unsuru olan millilik vasfını, Mustafa Celaleddin Paşa gibi bir mültecinin Türklüğe ilmî bir yaklaşımla yeni bir bakış açısı getirmesi etkilemiştir. Onun Mustafa Kemal Atatürk'ün fikrî yapısında önemli etkiler bıraktığı aşağıda görülecektir.

Aynı şekilde Türk zihniyetinde çağdaşlaşma süreci sırasında meydana gelen değişikliklerin, yani, Pozitivist bir yapıya doğru gidişin sağlam fikrî bir muhakeme ile ortaya koyulması bakımından Kont Ostrorog önemli bir yere sahiptir. Türk ruhiyatında meydana gelen bu değişikliklerin, modernleşmeye önemli bir ivme ve içerik sağlaması, yani batı hukuk düzeninin Osmanlı hukuku içinde kendine yer bulmaya başlaması ve arkasından da yeni kurulan Türk devletinde bu geleneğin devam edilmesi, Kont Ostrorog tarafından yine yerli yerinde ortaya koyulmuştur. Kont Ostrorog'un Yeni Türk devletinde meydana gelen hukuk inkılâplarında etkileri, en azından dönemin devlet adamlarını yönlendirme ile olduğu kanaatini taşımaktayız¹.

Polonyalı Hayreddin Bey örneğinde göreceğimiz üzere, Osmanlı toplumunun, içtimaî, siyasî ve iktisadî alanlarda uğradığı zafiyetin iyi ve doğru bir şekilde tetkik edilmesi ve yönetim şeklinde (rejiminde) bir takım düzenlenmelerin ortaya çıkaracağı etkileri ki, bunlar Hayreddin Bey'e göre yıkıcı etkilerdir. Bu değişikliklerin (reformların) zamanına uygun, bilinçli bir biçimde uygulanması gerektiği tezi ayrıca önemlidir.

¹ Kont Ostrorog'un, Mahmut Esat Bozkurt'la birkaç kez fikir teatisinde bulunduğu, Mahmut Esat Bozkurt'a fikrî anlamda bir takım tavsiyeler verdiği değerlendirilmesi yapmaktayız. Zaten Kont Ostrorog, Mahmut Esat Bozkurt'la görüştüğünü belirtmektedir.

A. 1. Mustafa Celaleddin Paşa (Konstanty Borzecki)

Osmanlı Devleti'nde, fikrî ve yapısal alanda önemli katkıları bulunan mültecilerin en önemlilerinden ve hakkında tafsilatlı bilgi sahibi olduğumuz kişilerden biri Konstanty Borzecki'dir.

10 Nisan 1826 tarihinde zengin olmayan, fakat köklü bir ailenin ikinci çocuğu olarak Polonya'nın Sulmierzyce kentinde dünyaya geldi. Baba Wincenty Borzecki, bu köklü aileye yakışır bir şekilde eğitim almasını sağlayarak onun iyi bir şekilde yetişmesi için çaba harcadı. İlköğretiminden sonra Güzel Sanatlar Akademisi'ne başlayan Borzecki, daha sonra sanat akademisini bırakarak bir papaz okuluna başladı².

İyi bir eğitim alarak yetişmiş olduğunu Latince, Fransızca, Rusça ve Almanca bilmesinden de anlıyoruz³. Bunun yanında "*M'âlûmat ve fezâil-i askeriye ve fenn-i harbde mahîr*"⁴ ve iyi bir mütefekkindir.

19. yüzyıl birinci yarısından itibaren Avrupa ciddî ihtilâl hareketleri neticesinde karışık bir halde idi. Polonya da Rusya ve Avusturya tarafından paylaşılmış bir halde idi. Polonya'nın Avusturya, Rusya ve Prusya devletleri tarafından paylaşılmış olması birçok Polonyalı gibi Borzecki'nin de hoşuna gitmiyordu. 1848 ihtilâl hareketlerinin, Borzecki'nin gençliğine vuku buluyor olması, onun bu ihtilâl hareketlerine kayıtsız kalmayacağını bir göstergesi idi. Bu durum kendini Wielskopolska'da çıkan ihtilâl girişimi ile derhal gösterdi. Birkaç arkadaşı ile Papaz okulundan kaçan Borzecki bu ihtilâl girişimine katıldı⁵. Bahsettiğimiz bölge Prusya hâkimiyetinde olduğundan, Prusya Hükûmeti bu ihtilâl girişimine

² Jerzy S. Latka, ...**Şehit**, s. 15

³ "Celaleddin Paşa, yaratılışındaki istidadına ilaveten gördüğü iyi eğitim ve öğretim sâyesinde, ana lisanı olan Lehçeden başka, Latince, Fransızca, Almanca ve Rusça'yı iyi bilirdi." Yusuf Akçura, **Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)** (Yayına Hazırlayan. Nejat Sefercioğlu), Ankara 2001, s. 29.

⁴ "*M'âlûmât ve fezâil-i 'askeriyyesi, fenn-i harb ve tarihe müteallık müellifât-ı 'adidesiyle şeca'at ve metânetini ve otuz kırk sene zarfında devletin dâhilî ve hâricî muhârebâtında ibraz eylediği âsâr ve rîyet ve hamâsetiyle ordumuzda meşhûr ve ma'rûf olan muhtedî Ferik Mustafa Celaleddin Paşa...*" İsmail Fazıl Paşa, **Meşâhîr-i Askeriyemizden Bir Sahife**, Dersaadet 1329, s. 7.

⁵ "1848'de Polonya'da bir ihtilâl başlar, pederim hemen arkadaşlarının bir kısmı ile silâha sarılarak ihtilâlciler meyânına dahil olur" "Oğlum Samih Bey'e", **Tarih ve Toplum**, Cilt: I., Sayı: 1-5., İstanbul 1984, s. 5; Toros, **a.g.e.**, s. 26.

müdahale ederek, bu girişimi kısa bir sürede bastırdı. Borzecki ile birçok ihtilâlcı tutuklanarak hapishaneye gönderildiler⁶. Borzecki'nin hapishane hayatı yaklaşık üç hafta sürdü⁷. Bir yolunu bularak hapishaneden çıktı. Prusya Hükûmeti'nden, Fransa'ya gitmek üzere bir pasaport aldı ve Paris'e gitti. Ancak Borzecki, burada subaylık için beklediği ortamı bulamamış ve mutlu olamamıştır⁸.

Bir süre önce bastırılan Macar ihtilâl girişimi sonrasında pek çok mülteci Macaristan'dan kaçarak Osmanlı sınırına yığılmışlardı. Osmanlı Hükûmeti, bu mültecilerin ülkeye sığınmalarına izin verdiklerini açıkladı⁹. Osmanlı Hükûmeti'nin bu kararını Paris'te haber alan Borzecki; Paris'ten ayrılarak İstanbul'a gitmeye karar verdi. Kısa bir süre sonra da İstanbul'a gitmek üzere hareket etti. 1849 yılı ortalarına doğru İstanbul'a vardı. İstanbul'a vardığında 23 yaşında genç bir delikanlıydı. İlk işi, Osmanlı ordusunda subay olmak için İstanbul'da bulunan ve Polonyalıların kurduğu Hotel Lambert¹⁰ ile iletişime girmek oldu. Orduya alınabilmesi için bir tavsiye mektubu alması gerekiyordu. Bu tavsiye mektubunu alarak orduda görev almak isteği ile başvurmuş ve bu başvurusu olumlu görülerek isteği kabul edilmiştir¹¹. Aynı yılın Kasım ayında da İslâmiyet'i seçerek Müslüman olmuştu. Bu olayı Borzecki'nin oğlu Enver Celaleddin şu şekilde anlatır: “*Devrin şeyhülislâmı Fransa'dan gelen mültecilere Müslüman ismi verirken, Konstanty'nin parlak, azimkâr, keskin koyu mavi gözlerine ve benzinin uçukluğuna bakarak “bu adam büyük bir adam veyahut dehşetli bir cani olacaktır” demiş ve ona Mustafa Celaleddin ismini vermiş*”¹²

⁶ Jerzy S. Latka, **...Şehit**, s. 16.

⁷ Arda Odabaşı, “Türk Olmayan Bir Türkçü: Mustafa Celaleddin Paşa II”, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Sayı: 124., İstanbul 2004, s. 45-46.

⁸ Jerzy S. Latka, “...Yeni Fikirler”, s. 52-53.

⁹ “...Gazeteler Sultan Abdülmecid'in Türkiye'ye iltica ve dehâlet etmiş olan Polonyalı mülteciler hakkında Rusya hükûmetine resmen vermiş olduğu cevabı neşreder ki, be cevap “tahtımdan vazgeçerim, fakat zir-i himayeme iltica eden biçareleri düşmanlarına teslim edemem” idi. Bu âli sözler, her yerde ve Paris'te bulunan Polonyalı muhacirleri galeyana getirir, birçoğu Fransa'yı terk ederek İstanbul'a giderler ve din-i İslâm'ı kabul ederek ordumuzda hizmet etmeği istidat ederler”. “Oğlum Samih Bey'e”, s. 5.

¹⁰ “Hotel Lambert, diğer adıyla Doğu Ajansı, Polonyalıların Türk ordusuna muhacerette bulunmaları için Prens Adam Jerzy Czartoryski tarafında kurulmuştur.” Latka, **...Şehit**, s. 17.

¹¹ Toros, **a.g.e.**, s. 26-27.

¹² “Oğlum Samih Bey'e”, s. 5; Mahmut Çetin, **Boğazdaki Aşiret**, İstanbul 1997, s. 17; Latka, **...Şehit**, s. 17; Latka, “...Yeni Fikirler”, s. 53; Akçura, **...Öncüler**, s. 28.

A. 1. İlk Görevleri

Mustafa Celaleddin Bey Müslüman olduktan sonra Mekteb-i Harbiye’de görevli bulunan Fransız subaylar tarafından imtihan edilerek yüzbaşı rütbesi¹³ ile Erkân-ı Harp sınıfına alındı¹⁴. Kendisi, İstanbul’da görev yapmak istemesine rağmen ilk görev yeri, dört Polonyalı ile Müşir Mehmet Reşit Paşa’nın yanında, Diyarbakır oldu¹⁵.

Mustafa Celaleddin Bey, Diyarbakır’da bulunduğu süre içinde kendini geliştirmek için sürekli çalıştı. Bir takım projeler hazırlamak için uğraştı. Bir müstahdem mevki modeli hazırladı. Bu modelini Mehmet Reşit Paşa’ya sundu. Mehmet Reşit Paşa da bu modelin doğu sınırlarının kuvvetlendirilmesi amacıyla tatbik edilmesini istedi. Mustafa Celaleddin Bey bu emre uygun olarak müstahdem mevkiinin bizzat tatbikini gerçekleştirdi. Bunun yanında Osmanlı Devleti hakkında küçük bir araştırma yapan Mustafa Celaleddin Bey, Osmanlı ordu sisteminin iyice çökmekte olduğunu gördü. Bu sistemin derhal düzene koyulmasının gerekliliğini anladı. Aynı zamanda askerî araştırmalarına devam ederek askerlik bilimi hakkında kitaplar okuyor, Polonya’da Güzel Sanatlar okulunda eğitim aldığı için güzel resim ve çizimler yapabiliyordu¹⁶. Bu konudaki kabiliyetini askerî harita çizimde kullanmaya başladı. Çizdiği askerî haritaları sayesinde askerî makamların takdirini kazandı. İsabetli ve amacına uygun haritalar çizip ilgili makamlara gönderiyordu. Bu sıralarda başka bir müstahdem mevkii daha hazırladı. Hazırladığı bu projeyi yine Mehmet Reşit Paşa’ya sundu. Bu da başarılı bir müstahdem mevkii projesiydi. Mehmet Reşit Paşa projenin, doğu sınırlarının kuvvetlendirilmesi için tatbiki görevini Abdi Bey’e vermiş, fakat Albay Abdi Bey bunu tatbik edememiş. Mehmet Reşit Paşa, bunun üzerine görevi Mustafa Celaleddin Bey’e vermiştir. Mustafa Celaleddin Bey de projeyi başarılı bir şekilde kurmuştur. Bu iş bittikten sonra

¹³ “Oğlum Samih Bey’e”, s. 5.

¹⁴ Latka, ...*Şehit*, s. 17.

¹⁵ ...*Şehit*, s. 18.

¹⁶ Mustafa Celaleddin Paşa’nın subay olarak bulunduğu; Karadağ muharebelerini tasvir ettiği bir resim çizmiştir. Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu resmi Cevat Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamid’e gönderilmiştir. “*Mustafa Celaleddin Paşa’nın Karadağ muhârebelerinin birini mahûr? olarak tasvîr edüb merhumun muhallefâtından aldırılan resmin... hakpa-yı hilâfetpenahilerine arz ve takdîm kılınmış...*” BOA, Y. EE, 46/127.

İstanbul’da Doğu Ajansına şöyle bir mektup yazan Mustafa Celaleddin: “*En geç dört ay içinde bütün işlerimi bitirdikten sonra bana vaat edilen altın dağları Albay ile Harput’a uğrayarak oradan İstanbul’a geleceğim. Bunun gerçekleşip gerçekleşmemesi önemli değildir. Ben kendime güvenle zamanımı iyi değerlendirip, her şeyden yararlanmaya çalışacağım. Paşaların vaat ettikleri iyi hal kâğıtları belki bana yardım eder*”¹⁷ diyerek başarılarının karşılığını alacağına inanmıştır.

Mustafa Celaleddin Bey, askerî bilgilerine yenilerini ekleyecek şekilde kendini geliştirmeye devam ediyor; bu konuda Avrupa’da yayınlanmış olan askerlik ve mühendislik kitaplarını Doğu Ajansı vasıtasıyla getirterek büyük bir dikkatle inceliyordu. Böylece askerî sahadaki bilgi eksiklerini tamamlayarak, mesleğinde iyi bir şekilde görev yapmak istiyordu. Yine Avrupa’dan askerî haritacılık dalında da kitaplar getirterek, bu konudaki teknik bilgi eksikliğini tamamlayıp; kendini iyi bir haritacı olarak yetiştiriyordu. Bir anlamda Mustafa Celaleddin Bey’e doğu görevi bir okul olmuştu. Diyarbakır’dan başka Van’da da görevli bulunduğunu Mehmet Sadık Paşa’ya yazdığı mektuptan anlıyoruz¹⁸. Ancak Van’daki görevinin ikinci doğu görevi olduğunu düşünmekteyiz. Ancak bu konuda bir bilgiye sahip değiliz.

Askerlik alanında bu şekilde kendini yetiştirirken sığındığı devletin askerlik sistemi hakkında da araştırmalar yapan Mustafa Celaleddin, bu konuda çeşitli yargılara varmış, kafasında çeşitli fikirler oluşmuştu. Zira bu fikirlerini görev yaptığı her yerde tatbik için çalışmıştır. Bu durum onun daha da disiplinli ve düzenli bir askerî yönetim sergilemesini sağlayacaktır¹⁹.

Mustafa Celaleddin Bey’in kurduğu müstahdem mevkii projesi, onun İstanbul’a dönüşü için bir bilet oldu. Ortaya koyduğu bu başarılı proje sayesinde İstanbul’a olumlu bir şekilde rapor edilince İstanbul’a çağrıldı. Böylelikle Mustafa Celaleddin Bey’in bahsettiği “*iyi hal kâğıtları*” ona yardım etmişti. Yaklaşık bir buçuk yıl süren “*doğu hizmeti*” süresince ortaya koyduğu başarılı ve azimli

¹⁷ Latka, ...Şehit, s. 21.

¹⁸ “*Van’da bulunduğum süre boyunca bütün gün memleket hasreti ve can sıkıntısı içerisindeyim. Bu nedenle hiçbir şeye inanmıyorum ve hiçbir şeyden medet ummuyorum*”. Latka, ...Şehit, s. 19.

¹⁹ Mustafa Celaleddin Bey, Osmanlı askerî sisteminde ilk sıkıntının disiplin meselesinden çıktığını görmüş, bu yüzden bu konuya azamî ölçüde dikkat sarf ederek görevli bulunduğu birliğin öncelikle disiplin meselesini halletmeye çalışmıştır.

çalışmaları sayesinde İstanbul'a gelmişti. Mustafa Celaleddin Bey'e İstanbul'da tercüman olarak Albay Abdi Bey yardım etti. Bir anlamda müstahdem mevkii Albay Abdi Bey için de İstanbul bileti olmuştu. Mustafa Celaleddin Bey'in 1853 yılında Ömer Lütfi Paşa'nın birliğine tayin edilişini, başka bir mülteci, Stanislaw Drozdowski "*Mustafa Bey -Yüzbaşı Borzecki- genelkurmaydan Ömer'in birliğine tayin edildi*" şeklinde yazıyordu²⁰.

Dopierala, Mustafa Celaleddin Paşa için İstanbul'da öncelikle genelkurmay harita bölümüne alınmış, bilahare aynı bölümün başına getirilmiştir bilgisini verir²¹.

Mustafa Celaleddin Bey, çalışkanlığı ve dürüstlüğü sayesinde Ömer Lütfi Paşa'nın gözüne girmiş ve Ömer Lütfi Paşa nezdinde sevilir bir kişi olarak onun damadı olacak kadar güvenini kazanmıştı. Ömer Lütfi Paşa, onu kızı Saffet Hanım'la evlendirmiş bu sayede çalışkanlığının karşılığını eksiksiz alacak şekilde meslekî hayatını sürdürmeye olanak bulmuştur.

Kırım Harbi öncesinde Ömer Lütfi Paşa Bağdat'ta ortaya çıkan karışıklık yüzünden buraya gönderildi²². Mustafa Celaleddin Bey de Ömer Lütfi Paşa'nın maiyetiyle birlikte erkân-ı harp zabiti olarak Bağdat'a gitti. Bu Onun ilk İstanbul'a geldikten sonra ilk görevidir. Bu görevi sırasında Araplarla yapılan bir muharebede harp meydanlarında yaralanmalar zincirinin ilki ile tanışmış, bu yaralanma sonucu sağ elinin orta parmağı kısa kalmıştır²³.

Mustafa Celaleddin Bey, Ömer Lütfi Paşa'nın maiyetinde olduğundan, görev yeri de Ömer Lütfi Paşa'nın görev yeri ile ilintili olarak değişiyordu. Ömer Lütfi Paşa Bağdat'a geldikten hemen sonra Kırım Harbi dolayısıyla Batum'da Sultan

²⁰ Latka, ...**Şehit**, s. 21.

²¹ "Başlangıçta pek tanımayan, sonraları genelkurmay harita bölümünün başına geçen..." Dopierala, "... Polonyalılar", s. 82; "İslâm dinine geçenler arasında Konstanti Bojenski (Konstaty Borjecki 1826-1876) 1848 Polonya ayaklanmasının genç üyelerinden Mustafa Celaleddin Paşa adını aldı ve Osmanlı Ordusu Genelkurmayında, harita şube müdürü görevine atandı" Antonowicz Lucyna Bauer, **Polonez Köyü**, (Türkçesi: Yeşim Şentepe), İstanbul 1990, s. 14.

²² Oğlu Enver Paşa babasının Bağdat dönüşünü şu şekilde anlatır: "Gariptir ki, pederimin saçları sarı olduğu halde meatib-i seferiyenin tesiri ile simsiyah olmuş, yalnız bıyığı sarı kalmış; ben kendisi tanıyamadığım için yanına gitmek istememiştim". Latka, ...**Şehit**, s. 24.

²³ "Oğlum Samih Bey'e", s. 6.

ordusunda komutan olarak tayin edilmiştir. Mustafa Celaleddin Paşa da Ömer Lütfi Paşa'nın maiyetinde olarak Batum Ordusunda görevlendirilmiştir²⁴.

Mustafa Celaleddin Bey, cephelerde canla başla en önde görev almıştır²⁵. Okta ve Soğanlı Dağlarında ordunun komutanı olmuş, burada Neste Selim Paşa'nın maiyet erkânına dâhil edilmiştir. Şektevil (Şekutil) şehir ve mevki askeriyesi Rusya'dan zapt edildiği zaman Mustafa Celaleddin Bey Ruslardan Polonya'nın intikamını alırcasına onlara karşı savaşmıştır²⁶. Bu başarısına binaen Müşir Ahmet Selim Paşa tarafından şahadetname ile ödüllendirilir. Bunun yanında padişah tarafından “*Atiyye-i Seniyye*” ile ödüllendirilir²⁷. Bu savaş sırasında hem başından hem de ayağından iki kez yaralanarak²⁸, yaralanmalar zincirinin ikinci ve üçüncü halkaları ile karşılaşır. Yaralanması sonucu İstanbul'a gönderilerek tedavi edilmiştir.

Jerzy Latka'nın belirttiğine göre, Karadağ'da ortaya çıkan karışıklık üzerine, Ömer Lütfi Paşa ile buraya gönderilmiş ve buradaki karışıklıkların ortadan kaldırılmasında önemli hizmetleri olmuştur²⁹. Bu tarihlerde bir belgeden de onun bu tarihlerde padişah tarafından “*Atiyye-i Seniyye*” ile ödüllendirildiğini öğreniyoruz³⁰.

Mustafa Celaleddin Bey'in Kırım Harbi'nden sonra bir süre İstanbul'da Genelkurmay harita bölümünün başına geçtiğini düşünmekteyiz. Bu görevde, Balkanlar'da ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle buralara gönderilmesi ile kesintilerle birlikte, 4-5 yıl kaldığı sonucuna varabiliriz³¹. Zira Mustafa Celaleddin

²⁴ “*Albay Mustafa Celaleddin Bey Batum'da kalan sultan ordusuna komutan tayin edilmiş...*”. Latka, **...Şehit**, s. 23.

²⁵ “Oğlum Samih Bey'e”, s. 7.

²⁶ “...birkaç ay içerisinde özellikle Şekutil (Şektevil) Savaşı sırasında Osmanlı Devleti için cesaretini ve sadakat ile dolu sevgisini göstermiştir. Birliğini süngü hücumuna kaldırırken köylüden ilk o geçmiş, ayrıca on iki Rus gemisinin yardımı gelmesine rağmen kaleyi fethederek cesaretini ispatlamıştır”. Latka, **...Şehit**, s. 23.

²⁷ BOA, İ.DH., 338/22214.

²⁸ “Oğlum Samih Bey'e”, s. 7.

²⁹ Latka, **...Şehit**, s. 23-24.

³⁰ BOA, İ.DH., 258/15906-1.

³¹ İlber Ortaylı bu konuda şunu söyler: “*Mustafa Celaleddin topçuluk konusunda yeni metotlar geliştirmiş. Orduda haritacılık alanında hizmetleri görülmüştür.*” Ortaylı, “...Polonyalı Subaylar”, s. 21.; Dopierala ise: “*Başlangıçta pek tanımayan, sonraları genelkurmay harita bölümünün başına geçen...*” değerlendirmesini yapar. Dopierala, “...Polonyalılar”, s. 82; “*1849'da Osmanlı hükûmeti adı geçen (Mustafa Celaleddin Bey), askeri bilgisini dikkate alarak, haritacılıktaki maharetini nazarı dikkate alarak Yüzbaşı rütbesi ile Osmanlı ordusuna almıştır.*” Lucyna-Bauer, **a.g.e.**, s. 14; Ali Engin Oba, **Türk Milliyetçiliğin Doğuşu**, Ankara 1995, s. 126.; “*Osmanlı hükûmeti bu genç Leh zabitanın*

Bey'in, ilk görev yeri doğuda Diyarbakır'da Müşir Mehmet Reşit Paşa'nın yanındır³². Bundan sonra İstanbul'da görevlendirilmiştir. Burada da sürekli İstanbul dışı görevlere Ömer Lütfi Paşa ile gitmiştir. Bu da onun İstanbul'da kaldığı kesintili sürelerde genelkurmay harita bölümünün başında bulunduğunu göstermektedir.

Karadağ başta olmak üzere Mustafa Celaleddin Bey Balkanlarda Bosna, Sırbistan'ın çeşitli yerlerine ve sınır bölgelerine sürekli görevli olarak gönderilmiştir. Buralarda askerî disiplin başta olmak üzere asayiş gibi birçok konuda başarılı olmuş, bağlı bulunduğu kumandanları tarafından çalışkanlığı ve sadakati takdir edilmiştir. Kırım Harbi sonrası bir müddet İstanbul'da kalan Mustafa Celaleddin Bey, burada sakin ve dolu bir hayat geçirmiş, ailesi ile tatil havasında bir yaşantı sürmüştür. Bu müddet zarfında harita bölümünün başında bulunduğu düşünülebilir.

Balkanlarda başlayan yeni hareketlilik Mustafa Celaleddin Bey'in görev yerini buralara çekmiştir. 1861 yılında Martinik ve Yeniköy yörelerindeki savaşlara katılmış, Karadağlılara karşı savaşırken yaralanma zincirinin dördüncü halkası ile karşılaşmıştır. Bu sıralarda albay rütbesine yükselmiştir³³.

1860'lar, Girit için hareketli ve isyanlarla dolu yıllardır. Yeni dönem başlayan Girit isyanı dolayısıyla Ömer Lütfi Paşa yine maiyeti ile isyan bölgesine gönderilmiştir. Maiyetinde yine Mustafa Celaleddin Bey bulunmaktadır. 1867 yılında bölgeye gönderilen Ömer Lütfi Paşa ve maiyeti burada isyanı bastırmak için

kıymetini taktir ederek yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusuna kabul ve harita şubesine etmişti." İsmail Habib, **Yeni Edebî Yeniliğimiz, Tanzimat'tan Beri 1 Edebiyat Tarihi**, İstanbul 1940, s. 316; *"Osmanlı hükûmeti, genç Leh milliyetçisinin umumî ve askerî bilgilerini, bilhassa harita çizimindeki ciddi maharetini dikkate alarak, kendisini Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığı rütbesiyle Osmanlı ordusuna kabul ve harita çizimine memur etmiştir"* Akçura, **...Öncüler**, s. 28;

³² Mustafa Celaleddin Bey'in İstanbul'a geldikten sonra görev yeri konusunda bir karışıklık bulunmaktadır. Bunlardan ilki Batum ve Bağdat'ta yaptığı görevler hakkındadır. Gerek Latka ve gerekse diğer kaynaklar Batum ve Bağdat görevleri için Kırım Harbi'nde sonra bilgisini verirler. Bunun yanında evliliği konusunda da yine Kırım Harbi sonrası bir tarih verilir. Mustafa Celaleddin Bey'in ilk çocuğu olan Hasan Enver Paşa 1851 yılında doğmuştur. Böyle olunca evliliğin, Kırım Harbi sonrası değil, bizatihi Kırım Harbi öncesi gerçekleştiği anlaşılır. Bunun yanında Bağdat görevi için verilen 1857 yılı da doğru gözükmemektedir. Bu görev yeri olsa olsa 1852 yılıdır. Hasan Enver Paşa'nın babasını anlattığı mektubunda olaylar sırası ile verilir. Burada, Hasan Enver Paşa, babasının evlilik ve Bağdat görevi sırasını Kırım Harbi öncesinde verir. "Oğlum Samih Bey'e", s. 6-7; Mustafa Celaleddin'in görevleri ve evlilik tarihi için: Odabaş, a.g.m., (II), s. 46; Latka, **...Şehit**, s. 23-24.

³³ Askerî rütbelerin hepsini de savaş meydanlarında alan Mustafa Celaleddin Bey, önemli hizmetleri ile her rütbeyi alnının teri ile kazanmıştır.

işe koyulurlar. Burada Girit isyancı Rumlarına karşı Ömer Lütfi Paşa'nın birliği savaşıdır. Mustafa Celaledin Bey bu isyanı bastırmakta önemli başarılar kazanmıştır. Mustafa Celaledin Bey bu başarılarına binaen Mirliya rütbesine yükselerek Paşa olmuştur³⁴. Mirliya olduğunda 41 yaşında bulunmaktaydı. İsyan bastırıldıktan sonra buradan başka bir görev için Şumnu'ya gittiler. Buradan da İstanbul'a dönen Mustafa Celaledin Paşa, yeni bir ev kiralayarak burada kalmaya başladı³⁵.

Ömer Lütfi Paşa bu dönemlerde artık yaşlanmaya başlamış, bu durumu, onun öneminin azalmasına sebep olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın da askerî teşkilat içinde yükseldiği bir dönemdir. Ömer Paşa'nın etkinliğinin azalması üzerine Mustafa Celaledin Paşa, Hüseyin Avni Paşa tarafından Yunan sınırı olan Tırnova'ya Üçüncü Süvarî Alayı'na Miralay rütbesi ile tayin edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın Ömer Lütfi Paşa'yı kendinin yükselmesinde bir engel gördüğü ona ve onun maiyetindeki adamlarına karşı husumet beslediği söylenir³⁶. Ömer Lütfi Paşa iyice güçten düşmüş ve yaşlılığının da etkisiyle hastalanmıştır. Girit isyanının bastırılmasından Şumnu'ya, oradan da İstanbul'a gelmiş bir süre sonra da vefat etmiştir. Hüseyin Avni Paşa da bu vefat haberinden bir süre sonra Mustafa Celaledin Paşa'nın çok genç bir yaşta emekliye ayrılmasına sebep olmuştur. Bu haber, Mustafa Celaledin Paşa'ya Tırnova'da görevli olduğu sırada gönderilmiştir. Böylece Mustafa Celaledin Paşa 44 yaşında emekli edilmiştir³⁷.

³⁴ “Oğlum Samih Bey’e”, s. 9.

³⁵ Latka, ...**Şehit**, s. 26.

³⁶ Oğlu Hasan Enver Paşa bu konuda şunları söyler: “Fakat Hüseyin Avni Paşa gaddarı, Serdar-ı Ekrem Ömer bütün adamlarına peyda etmiş olduğu kin ve adavetine mebni, pederim intikama kalkışır, pederimin süvariliğin ehemmiyeti hakkında yapmış olduğu neşriyattan hiddetlenerek Mekteb-i Harbiye'den Erkan-ı harp diploması olmadığı bahanesi ile kendisini bu sınıftan ihraç ve Tırnova Üçüncü Süvari Alayı'na süvari miralayı olarak nasb ve tayin eyler”. Latka, ...**Şehit**, s. 24.

³⁷ Yusuf Akçura bu konuda şöyle bir değerlendirmede bulunur: “Hayrete değerdir ki, yeni vatanının çıkarlarına yalnız fikirleriyle, kalemiyle değil, başıyla, canıyla da hizmet etmiş olan bu asil adamın istidat ve bilgisi, ahlâk ve seciyesi bazı kimselerin kıskançlığına yol açmış ve koruyucusu Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın ölümünden sonra Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından, henüz 44 yaşında ve Mirliya rütbesinde bulunan Mustafa Celaledin Paşa emekli edilmiştir”. Yusuf Akçura, **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, İstanbul 1978, s. 57; Bunun yanında Latka, İgnatiev'in Çar II. Aleksandr'a Mustafa Celaledin Paşa'nın emeklilik haberini memnuniyetle verdiğinden bahseder ve İgnatiev'in Çar II. Aleksandr'a gönderdiği bir mektupta, “Kendi kabiliyeti ve tahsili

Bir belgede Mustafa Celaleddin Paşa'nın emekli edilmesinden çok, onun ordudan bir anlamda ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Ancak hükûmet onun bu şekilde ihraç edilmesini doğru bulmadığı için kendisinin emekli edilmesi yönünde karar verdiğini görmekteyiz. İhraç kararı “*Şan-ı Aliyye'ye muvafık olamayacağı*” beyanıyla, bir anlamda zorunlu bir emekliliğe çevrilmiştir.³⁸ Bu zorunlu emeklilik süresi aşağıda görüldüğü üzere uzun sürmeyecek, Hüseyin Avni Paşa'nın etkinliğinin kaybolmasıyla ilişkili olarak tekrar görevine iade edilmiştir.

Yukarıdaki durum aslında Osmanlı ordusu zaafa düşüren kurmaylar arasındaki çekişme ve düşmanlık olgusunun bir örneğinden başka bir şey değildir. Bunun yanında, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne sığınan Polonyalı mültecilerin sürekli takipçisi olduğu gerçeği³⁹ Mustafa Celaleddin Paşa'nın emekli edilmesinde de bir miktar kendini göstermiş olabilir. Bunun için önemli ve caydırıcı sebepler vardı. Bu sebeplerden biri Polonyalı mültecilerin özellikle cephelerde ortaya koydukları askerlik hizmetinin temelinde Rusya'ya karşı beslenen ciddi nefret duygularıdır. Hemen hemen bütün mültecilerde bu yönde az çok duygu ve düşünce yoğunluğu bulunmaktaydı. Bunu daha Kırım Harbi sırasında dilekçe ile Babiâli'ye başvurmalarından itibaren görebiliriz. Mustafa Celaleddin Paşa'nın içinde bulunduğu ruh halinde, Rusya'ya karşı bir intikam hissi hep varolmuştur. Bu hislerin, Rusya'nın, Mustafa Celaleddin Paşa'nın, ikinci vatan olarak seçtiği Osmanlı

yüzünden Ömer Paşa tarafından iltimas edilmiş olan Bojenski Karadağ ve Girit'te kendisini göstermiş, Türkiye'nin düzeni için birkaç reform sunmuştur. Bâb-ı Ali'ye yöneltmiş olduğu hitabeler ve mahalli basında yazmış olduğu kritiklerle Rusya'ya karşı çıkmıştır. Türk ordusunda uzun hizmeti göz önünde tutularak ona küçük bir emeklilik verilmesi gerektiği belirtilmiştir.” Şeklinde bir değerlendirmede bulunduğu alıntı edilmiştir. Latka, ...**Şehit**, s. 26.

³⁸ Bu belgeden anladığımıza göre, Mustafa Celaleddin Paşa'nın emekli edilmesi için “yabancı gazetelere uygunsuz beyanlar derc ettirmek” sebebi öne sürüldüğü görülmektedir. “Üçüncü Ordu-yu humâyûn erkânından Yenişehir mevki'inde bulunan Mirlivâ Saadetlû Mustafa Celaleddin Paşa zaten mülteciyândan olmak hasebiyle her ne mütalaaya mebni ise de Devlet-i Aliye aleyhinde ecnebi gazetelerine bir takım uygunsuz beyanlar derc ettirmekte olduğu... ve bu misülli icra-yı askeriye silkinde istihdamı caiz ve münâsib olmayacağı derkâr bulunmuş olduğuna ve paşa-yı mumaileyhe her ne kadar kıdem cihetiyle tekaüde müstahak değil ise de kendüsünün bilamaaş silk-i askeriyeden ihracı dahi şan-ı Aliyyeye muvafık olamayacağı... bulunduğuna mebni paşa-yı mumaileyhin şimdiye kadar sikat eden hizmetinin mükâfâtı olmak üzere saye-yi ihsanvaye-yi hazret-i padişahide seksen yedi senesi mayıs ibtidasından itibaren şehri iki bin gurus maaşla tekâüdünün icrası münâsib görünmüş olmağla reyi ve zin-i isabet karin cenab-ı sadaret penâhilerine tevafuk ederse iktizasının icrası babında emr ve ferman hazret-i veliyülemrindir”. BOA, İ.DH., 632/43862-1.

³⁹ Hetnal burada, Rus takibini Sadık Paşa örneğinde vermektedir. Andrew Adam Hetnal, **The Polish Question During The Crimean War, 1853-1856**, (Degree 1980), Michigan 1986, s. 475-477.

Devleti'ne karşı takındığı tavır yüzünden daha da yoğunlaştığını, cephelerde ortaya koyduğu askerî hizmetlerden görebiliriz⁴⁰.

Mustafa Celaleddin Paşa, emekli edildikten sonra İstanbul'un Anadolu yakasında bir ev tutarak burada yaşamaya başlamıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın da rakipleri olması dolayısıyla onun ordudaki hâkimiyeti uzun sürmedi. Hüseyin Avni Paşa'nın etkinliğinin kaybolarak iktidardan uzaklaştırılması ile Mustafa Celaleddin Paşa'nın eski rütbesi ile eski görevine iade edilmesine bir mani kalmamış, Serdar Hacı Mehmet Paşa'nın tavassutu ile⁴¹ Sırbistan- Karadağ Savaşı öncesinde eski rütbesi de iade edilerek tekrar askerî göreve başlamıştır⁴².

Genelkurmay'a tekrar dâhil edilen Mustafa Celaleddin Paşa, bir süre sonra, Lofçalı Derviş Paşa'nın yanında Sırbistan-Karadağ'da kalan ordusunun komutanlarından biri olmuştur. Burada bir süre görev yapmıştır⁴³.

9 Temmuz 1875 tarihinde Hersek'teki Nevesinye Kasabası yakınında bulunan Türk kervanına Pero Tunguz müfrezesinin hücumuyla Balkanlarda yeni bir isyan başlamıştı. Bu sıralarda Mustafa Celaleddin Paşa izinli olarak İstanbul'da idi ve Üsküdar'daki evinde dinleniyordu. Bu isyan sebebi ile önce Sırbistan'da Niş'e tayin edilmiş, burada durum biraz daha sakin olduğundan Hersek'e gönderilmiştir. Hersek'te Karadağ, Sırbistan, Dalmaçya, Hırvatistan, Rusya ve hatta İtalya'dan olmak üzere birçok yerden gelen isyancıların toplanması ile güçlü bir nitelik kazanan isyan hareketi dolayısıyla durum kötüleşmeye başlamış, bu durum, buralara takviye kuvvetler gönderilmesini gerekli kılmıştır. Bu sebeple Niş'te bulunan Mustafa

⁴⁰ 1871 Yılında Polonyalı mültecilerin önemli destekçilerinin başında olan Âli Paşa'nın ölmesi ile Rusların İstanbul'da karar verme mercilerini daha fazla etkilediği görülmekte ve bunun da Rusya'nın talepleri ile birçok Polonyalı mültecinin Osmanlı hizmetinden uzaklaştırılmasına sebep olduğu söylenir. Latka, ...**Şehit**, s. 26-27; "1864'ten beri Rus Büyük Elçisi İgnatiev, Mustafa Celaleddin Paşa'nın hareketlerini takip ediyordu. 1871 yılından itibaren Osmanlı- Rus yakınlaşması başlayacak, Rusya ile çalışma eğilimi öne çıkacaktı. Bu nedenle Mustafa Celaleddin Paşa'nın emekli edilmesinde Rus Büyükelçisinin payı olmuş olabilir". Odabaşı, a.g.m., (II), s. 47.

⁴¹ "Oğlum Samih Bey'e", s. 10.

⁴² "Üçüncü ordu-yu humâyûn erkânından olduğu halde mukaddemâ iki bin guruh maaşla tekâüdü icra olunmuş olan mirlivâ Saadetlû Mustafa Celaleddin Paşa'nın kemakân hizmet-i askeriyede istihdamı hususuna mukaddemce şifahen irade-i seniyye-yi hazret-i padişahî müteallık ve şeref sunu' buyrulmuş olmağla emr ve irade-i seniyye-i cenab-ı vekâletpenâhileri buyrulur ise mumaileyhin tekaüd maaşının terkin kaydıyla iktiza eden emr-i âlinin ısdarı zahmetinde icab-ı halin icrası babında emr ve ferman hazret-i veliyül emrindir.", BOA, İ.DH., 647/44948-1,2 20 Z 1288.

⁴³ Latka, ...**Şehit**, s. 27.

Celaleddin Paşa 1876 Mart-Nisan ayında “*Hersek’te Ahmet Muhtar Paşa’nın taht-ı kumandasına*” gönderildi⁴⁴.

Mustafa Celaleddin Paşa, görevlendirildiği Podgoriçe’ye geldi. Öncelikle Derviş Paşa’dan izin alarak mevcut askerî düzenden ayrı yeni bir düzen oluşturdu. O zaman kadar İşkodra kolordusunda tatbik edilmeyen, edilemeyen dağınık nizamî asker ve zabıtana talim etti. Karadağ çetelerine benzeyen fedaî çeteleri oluşturmak için taburlardan asker seçti. Bunları ayırmak için kollarına kırmızı bezden işaret taktı. Bunlara, zamanın kısa olması dolayısıyla 10-15 gün kadar eğitim vererek epeyce şeyler öğretti⁴⁵. Böylece özel bir askerî birlik kurdu. Bu birliği Karadağlılara karşı kullandı. Diğer savaşlarda olduğu gibi, bu savaşta da isyancılara karşı her zamanki gibi askerin önünde atılan Mustafa Celaleddin Paşa bu sırada yaralanmalar zincirinin beşinci halkasını karşılar⁴⁶. Mustafa Celaleddin Paşa, kurduğu özel birliği ile isyancılar karşısında başarılı olarak, onları püskürtmüştü⁴⁷. Mustafa Celaleddin Paşa da buradaki başarıları dolayısıyla Feriklik rütbesine yükseltilmiştir⁴⁸.

Mustafa Celaleddin Paşa’nın tayin edildiği yer, Bosna-Hersek kumandanı Ahmet Muhtar Paşa’nın ordusunun mahalli olan Mostar ve civarı idi⁴⁹. Buradaki isyan mahallinde, başlangıçta Ahmet Muhtar Paşa duruma hâkim olduysa da, birçok ülkeden gelen gönüllülerin isyancılara katılmasıyla kalabalık, bir gün geçtikçe daha da tehlikeli bir isyancı gurubuna dönüşmesi nedeniyle durumun kontrolünü kaybederek daha fazla dayanamamış, mağlup olmuştu. Bunun üzerine Mahmut Paşa

⁴⁴ “Oğlum Samih Bey’e”, s. 12.

⁴⁵ Ali Fitrî, **91-92 Hersek Seferi, 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi**, İkinci Kitap, Dersaadet 1327, s.51; Osmanlı Devleti’ne sığınan Polonyalı hâkim Wladyslaw Jablonowski Mustafa Celaleddin hakkında “*Kurmay başkanı olarak, Mirliya Mustafa Celaleddin Paşa’nın (Geliçya kökenli Borzecki) Başkomutan Muhtar Paşa’nın ordugâhına geldiğinden beri düzen ve disiplin gözlemiştir.*” Latka, ...**Şehit**, s. 37.

⁴⁶ Odabaşı, a.g.m., s. 47.

⁴⁷ Fitrî, **a.g.e.**, s.52.

⁴⁸ “*Dördüncü Ordu-yu Humâyûn erkânından olub Bosna cihetinde bulunan süvârî mirlivâsı Saadetlû Mustafa Celaleddin Paşa’nın ehliyet ve besaletine mebnî uhdesine feriklik rütbesi tevcihi ve andan müinhal ...*” BOA, İ.DH., 50573-14.

⁴⁹ “*Bâbîâlî, Hersek durumunun gittikçe önem kazanması üzerine meseleyi halletmek ve düşmanı defedebilmek için Ahmet Muhtar Paşa’yı Mostar’a göndermeye karar verdi. Ahmet Muhtar Paşa da 14 Temmuz 1876 tarihinde Hersek’e geldi*” Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, İstanbul 1976, s. 54-55.

kumandan tayin edilmiştir⁵⁰. Durum Osmanlı lehine düzelmiştir. Mustafa Celaleddin Paşa da özel birliğin görevli olduğu mahallede isyancılara karşı önemli başarılar kazanmıştır. Ancak bu savaş onun son savaşı olmuştur. Bu savaş sırasında Karadağlı isyancılarla çarpışırken yaralanmalar zincirinin altıncısı ile karşılaştı. Hem boynundan hem de karnından yaralan Mustafa Celaleddin Paşa, 10 Ekim 1876 tarihinde Piper tepelerinde şehit olmuştur⁵¹.

Mustafa Celaleddin Paşa yaralanıp İşpozi kasabasındaki hastaneye kaldırıldığında Müşir Derviş Paşa'ya *“Paşa... ben ölüyorum... müftehiren ölüyorum... askerler böyle kanlı döşekte terk-i hayat ederler... sekâm'iyetimi, evladlarımı emanet eylerim... Allah...”*⁵² diyerek son nefesini vermiştir.

Mustafa Celaleddin Paşa'nın 27 yıl süren Osmanlı hizmeti ve cephelerde geçen hayat bu şekilde son bulmuştur⁵³.

Mustafa Celaleddin Paşa şehit olduktan sonra bulunduğu mevkilerinde durum tam tersine dönmüş, disiplin ve düzen bozularak Osmanlı ordusu galip iken geride kalan kumandanlar yerinde hareket edemeyerek ordu mağlup duruma düşmüştür. Karadağ çete kuvvetleri birçok yeri kontrol altına almıştır⁵⁴.

Mustafa Celaleddin Paşa 27 yıl hizmet ettiği Osmanlı Devleti için, gittiği her cephede canını kanını hiçbir zaman esirgemedi. Cephelerde altı kez yaralanmış, altıncı yaralanmasında şehitlik mertebesine yükselerek, iyi bir şekilde başladığı Osmanlı hizmetini aldığı bu mertebe ile iyi bir şekilde bitirmiştir.

Kendisini yetiştirdiği bütün konularda, birikimlerini Osmanlı hizmeti için harcadı. Güzel çizimleri yanında haritacılık konusunda Avrupa'dan getirttiği

⁵⁰ Ali Fıtrî, **a.g.e.**, s. 47-48.

⁵¹ “Oğlum Samih Bey'e”, s. 7.

⁵² İsmail Fazıl Paşa, **a.g.e.**, s. 10.

⁵³ Çetin, **a.g.e.**, s. 20; Odabaşı, a.g.m., s. 47; “Oğlum Samih Bey'e”, s. 12; Latka, **...Şehit**, s. 38.

⁵⁴ “(Mustafa) Celaleddin Paşa'nın şehâdetinden sonra kâlavet? takibe şiddetle devam edilerek Danilograd'a girilmesi lâzımâdan maiyyet kumandanların buhtan ve tereddüde düşmesinden dolayı galib bir fırka mağlup bir kıt'a gibi tevkif etmiş, mağlup ve firarî dağların mukabil taarruzuna meydan imkân bırakarak semere-i galibiyet düşmana terk ve devir edilmiştir. Şu vakta kumandan ne kadar mahir ve fatîn olursa müşârinileyhin vücud veya gıyabında iyi maiyyet kumandanlarına fevkalade lüzûm olduğunu gösterdi.” Fıtrî, **a.g.e.**, s. 55.

kitaplarla bu konuda teknik bilgileri de alarak harita konusunda orduda iyi hizmetler yapmıştır.

Mustafa Celaleddin Paşa'nın bir diğer özelliği de gazete yazarlığıdır. İsmi, Basiret, Terâkki ve Courier d'Orient Gazetelerinin yazı gurubunda geçmektedir⁵⁵. Mustafa Celaleddin'in "*La Guerre Moderne*" (Zamanımızın Harbi)⁵⁶, "*La Tactique*" (Taktik), "*Les Influences Russes et Occidentales en Orient*" (Şarkta Batı ve Rusya'nın Tesiri) aldı kitapları da yazdığı ifade edilmektedir⁵⁷. Yine Levak'ın belirttiğine göre, Yeniçeriler ve Doğuda çalışan Cezvit Papazları konulu bir başka eseri vardır. Ancak bu eseri yayınlanmamıştır⁵⁸.

Basiret Gazetesinin Prusya(Almanya) yanlısı bir yayın politikası sergilemesinin mimarlarında biri Mustafa Celaleddin Paşa'dır. Bu konuda Basiretçi Ali Efendi şunları söylemektedir:

"Vaktâ ki 87 senesinde Fransa ve Prusya devletleri beyninde muharebe zuhur etdi, bizim de hey'et-i tahririyye ve mütercimemiz Erzurum mektubculuğunda irtihâl eden Subhipaşazâde Ayetullah Bey ve Yemen mehtubculuğunda irtihâl eden İsmail Efendi ve Karadağ Muharebesinde şehîd olan Polonez Mustafa Celeleddin Paşa ve muharrir-i meşhûradan Polonez Mösyö Karski (Hayreddîn imzası vaz' eder) ve Adliye mektubcusu Merhûm Hâlet Bey'lerden mürekkeb idi.

İki devlet-i muazzama beyninde ilân-ı harb vuku' bulup muharebeye başladıklarında hey'et-i tahrîriyyemiz ictima' edip "iki devlet birbirleriyle muhârebeye başladılar, her gün telgraflar geliyor, ikisinden birisini iltizâm etmeyerek bî-arafane olarak bir meslek tutmak bir gazete için lazımdır" bahsi ortaya vaz' olundu. Mustafa Celaleddin Paşa söze âgâz ile "Üçüncü Napolyon tarafından gelmekte olan telgraflarda "askerime İmparator Vilhelm'in sarayında çorba içireceğim, Kraliçe Ogüsto'nun salonunda dans ettireceğim" diyor. Çünkü

⁵⁵ İlhan Yerlikaya, XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve (Pancermenizm- Panislamizm- Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri), Van 1994, s. 67; Nuri M. İnügür, Basın ve Yayın Tarihi, 3. Basım, İstanbul 1993, Basiret Gazetesi için s. 211, Terakki Gazetesi için s. 243.

⁵⁶ Akçura, ...Öncüler, s. 29.

⁵⁷ Latka, ...Şehit, s. 31.

⁵⁸ ...Şehit, s. 31.

harbin ibtidâlarında Fransız ordusundan bir müfreze Prusya hudûdunu geçip bir gümrük mahallini zabt etmişler idi. Prusyalılardan gelen telgraflarda da “düinki gün filân mahalde vuku’ bulan kanlı bir muhârebede bizden üçyüz telef ve bir o kadar da mecrûh, Fransızlardan on telef ve sekiz mecrûh vuku’ bulmuş ise de Cenâb-ı hakk’ın avn-ı inâyetiyle galebe bizim tarafda kalmıştır” diye rast-gûyâne yazılmakta olduğundan Prusyalılarda bir meslek-i sahîh görülüyor. Bu hâlde bizim de ittihâz edeceğimiz meslek Prusyalıların mesleği gibi olmalıdır” diye rey’ini beyân eyledi... Mustafa Celaleddin Paşa’nın re’yi ekseriyyetle kabûl olundu⁵⁹.

Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu girişimiyle Basiret Gazetesi yayınları ile devlet adamlarını etkilemiş, 19. asrın ikinci yarısından itibaren Türk-Alman ilişkilerinde, Türk-Alman yakınlaşması için dikkate değer bir zemin hazırlamıştır⁶⁰.

A. 2. Eski ve Yeni Türkler: Türk Milliyetçiliğinin Tarihî, Filolojik ve Etnolojik Kaynağı

Mustafa Celaleddin Paşa’nın asıl önemli yönü, Osmanlı-Türk fikrî dönüşümüne sağladığı katkılardır. Türk millî felsefesinin siyasî boyutuna çok önemli bir ivme katan Mustafa Celaleddin Paşa, kaleme aldığı kitabındaki bilgi ve fikirleri ile Türklük kavramına farklı coğrafi, ırkî ve kültürel özellikler yükleyerek, bilimselliği tam olmayan fakat etkili olan fikrî hareket tarzı getirmiştir. İlk dönem Türk milliyetçileri ve milliyetçiliği için hatırdaki kalır bir kaynak olmuştur.

Mustafa Celaleddin Paşa, eserini Sultan Abdülaziz’e ithaf etmiştir. Kitap, İstanbul’da Courier d’Orient Gazetesi matbaasında 1869 yılında 362 sayfa olarak basılmıştır. Bir sene sonra A Lacroix Verboeckhoven et C’ yayınevinde ikinci kez basılan kitap, Osmanlı Devleti’nin sorunlarını çözerek kuvvetlenmesi için yapılması gereken hususları ihtiva eden bir rapor şeklinde Sultan Abdülaziz’e sunulmuştur⁶¹. Ali Engin Oba, bu kitabın yazılış tarihi için “kitabın tarihine dikkat edildiğinde,

⁵⁹ Basiretçi Ali Efendi, **İstanbul’da Yarım Asırlık Vekâyî-i Mühimme**, (Yayına Hazırlayan Nuri Sağlam) İstanbul 1997, s. 70-71.

⁶⁰ Geniş bilgi için Polonyalı Hayreddin bölümüne bakınız.

⁶¹ Ali Engin Oba, “Fransız İhtilalinin 200. Yıl Dönümünde Mustafa Celalettin Paşa’nın “Eski Ve Yeni Türkler” Adlı Eserinin Türk Milliyetçiliğinin Oluşmasında Etkisinin Değerlendirilmesi”, **V. Milletler Arası Türkiye İktimai ve İktisat Tarihi Konferansı Tebliğler**, 21-25 Ağustos 1989, s. 68.

Tanzimat'ın ilanından 30 yıl ve Kırım Harbi ile Paris Andlaşmasını müteakip Osmanlı Devleti'nin Concert d'Europe'a alınmasından sonra yazılmış olması göz önünde bulundurulmalıdır" der. Ve "kitabın Fransızca olarak kaleme alınması Türklerden ziyade yabancılara karşı Türklerin yüksek kültür ve medeniyetini savunmak amacına ve Avrupa'daki peşin hükümlerin ortadan kaldırılmasına" yönelik olduğunu belirtir⁶². Ancak Mustafa Celaleddin Paşa'nın bu eseri, Osmanlı Türkiye'sinde bu içerikte yazılan ilk kitap olması⁶³ ve milliyetçilik asrında kaleme alınıp sunulması, daha çok Osmanlı Türk aydınını etkisi altına aldığını düşündürmektedir. Türk milliyetçiliği, fikrî sahada kendini göstermeye başladığından bu yana başvuru ve millî bilinç için kullanılan bir eser olarak kabul edilir. Ancak Türkçeye çevrilmemesi önemli bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. Mustafa Celaleddin Paşa, kitabını, Fransızca, Almanca, Rusça, Lehçe ve Yunanca kaynakları kullanılarak yazmıştır⁶⁴. Kitabın ilmî yöntem yönünden "zayıf" olduğu, kitap hakkında bilgi verenler tarafından belirtilir⁶⁵.

Türk Millî Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal, Mustafa Celaleddin Paşa'nın kitabını daha Rumeli Kolordu kumandanlığına atandığı zaman, Mustafa Celaleddin Paşa'nın oğlu Enver Celaleddin Paşa'dan alarak çok ayrıntılı bir şekilde incelemiş, önemli bulduğu yerlerin altını çizmiş ve üzerine notlar almıştır. Bu kitabı

⁶² Oba, a.g.m., s. 68-69.

⁶³ "Bizce eserin asıl büyük kısmı "Bütün Türklük ve Türkçülük" hakkında Avrupa kaynaklarından alınıp, şöyle böyle Avrupa usulleri takip edilerek Osmanlı Türkleri arasında ilk yazılan eser olmasındadır...", Akçura, ...**Öncüler**, s. 26; "Türk ulusçuluğunun ilk öncü eserini kaleme almıştır". Ortaylı, "...Subaylar", s. 21; "Mahmut (Mustafa) Celaleddin Paşa'ya ilk Türkçü unvanının verilmesinin sebebi, Avrupa'ya karşı Osmanlı (Türk) Devleti'ni müdafaa etmek için kaleme aldığı Fransızca Eski ve Yeni Türkler isimli kitabıdır... Mahmut (Mustafa) Celaleddin Paşa, samimiyetle hizmet ettiği Osmanlıları, kendince bildiği en doğru yolda, milletler çağında Türkleri yücelterek savunmaktır", Mümtaz'er Türköne, "Millî Devlet-Laiklik-Demokrasi", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul 2000, s. 327. Mümtaz'er Türköne, Mustafa Celaleddin ismini Mahmut Celaleddin şeklinde yazmıştır. Mirat-ı Hakikat'in yazarı Damat Mahmut Celaleddin Paşa ile karıştırmış olmalı; "Aslen Polonyalı olup 1848 ihtilallerinden sonra Müslümanlığı kabul ederek Türkleşen Mustafa Celaleddin, Henüz Türk millî duygusunun doğmadığı ve ulus'un, var olmayan Osmanlı ulusu anlamında kullanıldığı dönemde, Türklerden başka bir halk olarak söz eden bir yazar" olarak tanı(n)mıştı. Şerafettin Turan, Atatürk'ün **Düşünce Yapısı Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Ankara 1982, s. 28; "Mustafa Celaleddin Paşa, "Les Turcs Anciens Et Modernes 1869" adlı kitapta Türk milliyetçiliğini yeni bir bakışla ele almaktadır ve bu, 19. yüzyılda çağdaş anlamda ve söylemekte mahzur yok, etnik ırkçı anlamda bir Türk milliyetçiliğinin ilk el kitabıdır" Ortaylı, **Avrupa...**, s. 162.

⁶⁴ Latka, ...**Şehit**, s. 29; Akçura, ...**Öncüler**, s. 24.

⁶⁵ Akçura, ...**Öncüler**, s. 25; "...Celaleddin Paşa'nın bu şahsî kanaati her hangi bir ilmî esasa istinad etmediği gibi... Türk edebiyatı tarihinin malı sayılamaz" Banarlı, **a.g.e.**, s. 1070.

böyle ayrıntılı bir şekilde inceleyen Mustafa Kemal, milliyetçilik fikrinin şekillenmesinde önemli ilhamlar almıştır⁶⁶.

Mustafa Celaleddin Paşa bu kitabını, Türkiye’de kaldığı yirmi yıllık tecrübe sonrasında kaleme almıştır. Tabii ki, bunda belli amaçlar taşımaktaydı. Bunu kitabın önsözünde “*Türkiye ’nin taşralarında geçirdiğim yirmi yıl boyunca, Osmanlı halkına, yaşamına, zahmetli çalışmalarına, fikirlerine yürekten bağlı olduğum için orayı tanımaya ve sevmeye zamanım oldu. Bugün bu millet, bazı eğilimlerin, bazı suistimallerin ve bazı yanlış düşüncelerin yol açtığı sıkıntılarla karşı karşıya bulunduğumdan, yazarlık deneyiminin yetersizliğine rağmen, düşüncelerimi içeren açıklamayı yayınlamakta tereddüt etmiyorum. Bu işi, Türkleri savunmak için olduğu kadar, gönüllü olduğum için de üstleniyorum, gördüklerimi ve gözlemlediklerimi dile getirmek benim için yeterlidir.*

Bu içten ve tarafsız denemenin, ikinci vatanımın yurttaşlarının kaderinin güzelleşmesine ve doğudaki gelişme hareketinin kolaylaşmasına katkıda bulunması dileğiyle”⁶⁷ şeklinde açıklamıştır. Buradan da anladığımız gibi, Türklere karşı mevcut olumsuz fikirleri ortadan kaldırmak ve Avrupa’ya karşı Türklerin öyle zannedildiği gibi kültür ve medeniyet alanında başarısız bir tarihe sahip olmadığını anlatarak olumsuz önyargıların silinmesini sağlamaktı.

Kitabın genel içeriğine bakarsak;

⁶⁶ Oba, a.g.m., s. 69; “Kolaylıkla anlaşılacağı gibi Mustafa Kemal’in birçok satırlarının altını çizdiği ya da sayfanın kenarlarına “çok mühim” diye yazdığı (Mustafa Kemal’in altını çizip üzerine notlar aldığı bölümlerin bir kısmına (aşağıda değineceğimiz) bu notlar, Türklerin iddia edildiği üzere “barbar, yağmacı” bir kavim değil, tarih boyunca uygar bir topluluk olduğu, Anadolu’nun ilk halklarından bir kısmı ile Etrüskler’in Türk kökenli olabilecekleri ve İslam uygarlık çerçevesine girdikten sonra kabul edilen yazının Türkçenin yapısına uymadığı, onursal bir san olarak sarınulan Halifeliğin de millî gelişmenin yararına olmadığı gibi, kendisinin yaşamının son günlerine kadar araştırılmasına önem verdiği ana konuları ve gerçekleştirdiği devrimin hareket noktalarından bir kısmını oluşturmaktadır. Örneğin, Atatürk’ün 21 Kasım 1916’da Bitlis’te anı defterine, “Haçlı savaşları nedeniyle Avrupalıların Doğu uygarlığından yararlanmaları” konusunu tartıştıklarını yazdığı ve yazı devrimi ile tarih ve dil çalışmalarının amacı, nihayet Halifeliğin kaldırılması göz önünde alındığında kendisinin -ayrıntılarda olmasa bile- Mustafa Celaleddin’in yazdıklarında da bir dayanak bulduğunu kabul etmemiz gerekir” Turan, a.g.e., s. 27.

⁶⁷ Mustafa Celaleddin, **Turcs Ancient Et Modernes**, Paris 1870 s. 3-7’den Recep Cengiz, **Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar, Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri: Özel Yazıları İle**, Ankara 2001, s. 340.

Önsüz dâhil 21 başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar sırası ile: Önsöz (1-6), Eski Türkler(7-55), Osmanlılar(56-66), Reform Yahut Tanzimat(67-71), Reformun Kötülükleri(73-79), İslâmiyet (Mahometizm)(81-89), Haremler(91-98), Kanunlar(99-104), Satılmışlık(105-113), Türkiye Hristiyanları(115-133), Türk Ordusu(137-169), Prensipler (171-173), Halk Meclisleri(175-178), Vilayetlerin Örgütlenmesi(179-185), Millî Temsil (187-193), Mahalli Sorunlar(195-206), Türkiye'nin Nihaî Anayasası ve İstikbali(207-217), Avrupa'nın Görevi(219-227), Avrupa ve Tur-Aryanizm(229-300), Notlar(302-317), Yunan ve Romalılar, Ek(319-362)⁶⁸.

Kitabın ilk bölümüne, “Gerçekten de, Sayın Mallouf’un iyi saptadığı gibi, dünyamızda Türklerin galip olarak ziyaret etmediği ya da hâkim olarak yönetmediği bölge çok azdır”. diyerek başlar.

“Hristiyan uygarlığı içinde art arda kaybolan Bastarn’ların, Jasiçlerin, Bacinak’ların, Uzların, Kuman’ların tablosunu çizmemin nedeni; Birkaç istisna hariç, Türkiye’deki bütün Müslüman ve Hristiyan hakların aynı Arî ailesine ait olduğunu hatırlatmak içindir. Öyle görülyor ki, bu halkların çoğu Türk veya hemen hemen Türk soyundan oldukları için ırk benzerliği ve kan bağı uygarlık görevinin tamamlanmasında hükümdarımıza yardım edecektir.”⁶⁹ Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu söyledikleri, Osmanlılık için önemli bir malzeme teşkil etmektedir⁷⁰. Çünkü Türkiye’de yaşayan Müslim-Gayrimüslim bütün tebaanın böylece aynı ırktan geldiğini söyleyerek onların ayrılıkçı hareketlerini ortadan kaldırmak için ortak bir şuur oluşturmak işini üstlenmeye çalışmıştır. Kitabın başka bir yerinde, “Tarihi izlersek; hepsi Makedon, Bulgar, Bosna, Arnavut, v.b. kökenli Mahmut Paşa, İbrahim Han, Sokullu, Hayrettin, Sinan, gibi muhteşem büyük vezir ve amiraller topluluğunu görürüz⁷¹.” Tarihin bütün tebaa için ortak olduğunu belirtmeye çalışmaktadır. Bu bilgi ve görüşü ile aynı ırktan olduğunu söylediği ve o günün

⁶⁸ Oba, a.g.m., s. 70; Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu fikirleri oğlu Hasan Enver Celaleddin Paşa tarafından 1918 yılında Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası’nda bir kez daha serdedilmiştir. “Türkçülüğün Tarihinden Hasan Enver Celalettin Paşa’nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları 1-6”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 1-6., İstanbul 1984.

⁶⁹ Mustafa Celaleddin, a.g.e., s. 40-41’den Çetin, a.g.e., s. 347.

⁷⁰ “Türlere kendi güçlerini göstermek, Türk olmayanlara da aynı ırktan olduklarını ispat ederek “Millet-i Osmaniye” hayalini tarihi hakikate dayandırmak” bu fikrin amaçlarından biri olmuştur. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1998, s. 209.

⁷¹ Mustafa Celaleddin, a.g.e., s. 60’den Çetin, a.g.e., s. 357.

Osmanlı Devleti'nin tebaaları arasında olan Slav (Bulgar, Sırp Romen v.b.) Rum ve Ermenileri Osmanlı Devleti'ne yaklaştırarak ortak bir bilincin oluşmasını sağlamaya yönelik bir fikrî atılım olarak görebiliriz. Bu görüşün Osmanlıcılık fikrine ne kadar yakın olduğunu, Osmanlıcılığın temel ilkelerini göz önüne getirdiğimiz zaman daha iyi anlarız⁷².

*“Horasan'daki büyük Sencer'in sarayında, Veysî, Enverî, Harirî ve Nesevî gibi şairler, filologlar ve ahlâk bilimciler görülyordu. 11. ve 12. yüzyıllar, doğu âlimleri arasında, adeta Doğu'daki bilimlerin doruk noktası olan bir celile (veya Parlak) devri olarak kabul ediliyordu.”*⁷³ Türk kültür ve medeniyetinin verimli ve parlak bir geçmiş içinde var olduğu vurgulanmıştır. *“...Moğolların, yanlarında göturdükleri Türkistanlı zanaat işçilerinin sayısı, Türklerin sanayideki gelişmişliğinin en iyi kanıtıdır. Aksi takdirde, Çin'in fatihleri ve sahipleri Türkistan'daki mesleklere ve sanatlara duymuş oldukları ihtiyacı nasıl açıklayabiliriz?”*⁷⁴ diyerek de bu kültür ve medeniyetin maddî görüntüsünü anlatmaya çalışmış, Türklerin sanat ve zanaat gibi birçok alanda önemli ölçüde geliştiğine işaret ederek örnek şahsiyetlere sahip olduğunu vurgulamıştır.

*“Burada Türklerin tarihini yazmayı iddia etmiyoruz; eski Türklerin incelikten uzak gelenekleri üzerine kurulmuş oldukça yaygın bir düşünceyi yürekten yıkmamız gerekiyor. Bu düşünce, biri 11. yüzyıla doğru Filistin'de kurulmuş birkaç göçebe Türkmen kabilesi için geçerli olabilir. Bu düşünceye göre Türkler, soyu belli olmayan, bir millet oluşturmaktan ziyade, savaşta gaddar oldukları kadar ateşkes boyunca da yağmacı olan haydut topluluğudurlar”*⁷⁵. *Bu suçlamaların dayanaksız olduğu, Haçlı Seferleri'ne katılan tarihçiler tarafından gösterilmiştir. Latinler Doğu'ya vardıklarında, Türkleri büyük bir düzen içinde ve Haçlılar tarafından çok hayran olunan uygarlığı itinayla korurken buldular”*⁷⁶.” Mustafa Celaleddin Paşa,

⁷² “Osmanlıcılık (İttihâd-ı Osmanî), Osmanoğulları ocağının etrafında din farkı gözetmeksizin aynı haklara sahip muhtelif kavim ve milletlerin toplanmasından doğan siyasî bir fikir akımıdır. Yerlikaya, ...**Basiret Gazetesi**..., s. 109.

⁷³ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 44'ten Çetin, **a.g.e.**, s. 349.

⁷⁴ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 45'ten Çetin, **a.g.e.**, s. 350.

⁷⁵ **a.g.e.**, s. 47'den Çetin, **a.g.e.**, s. 351.

⁷⁶ **a.g.e.**, s. 47'den Çetin, **a.g.e.**, s. 352. Burada yer verdiğimiz metin Mustafa Kemal'in altını çizdiği ve önem atfettiği bölümleri alınarak oluşturuldu. Böylece Yeni Türk devletinde oluşmaya başlayan

yukarıdaki kültür ve medeniyetin göçebe bir toplum tarafından meydana getiremeyeceğini, bunun için belli bir nizam ve altyapı olması gerektiğini vurgulamış ve bu konudaki önyargıların asılsız olduğunu kanıtlamak için önemli göstergelerin bulunduğunu anlatmaya çalışmıştır.

“Şair Sadi’nin Müslüman saflarında Haçlılarla savaştığı ve çok sayıda Türk âliminin Arap adı altında yaşadığı zamanlarda, dinî vahşet ve geleneklerin katılığı Türkleri henüz etkilenmemişti. Bununla beraber, her ne kadar o zamanlar Bağdat’ta ve Buhara’da edebiyatçılar yetişiyorsa da, Türk uygarlığının sadece bazı alanlarda sıkışıp kaldığını itiraf edelim. Bu uygarlık, öncelikle bitmek bilmeyen savaşlar yüzünden, sonra da Türk diline hiç de uygun olmayan Arap yazısını ve alfabesini benimsediğinden, eğitim hiçbir zaman yeterince millî ve yaygın olmadığından dar alana sıkışıp kalmıştır⁷⁷.” Değerlendirmesini yaparak, ilmî gelişmelerin en önemli unsuru olan dilin uygun bir alfabe ile yapılmaması nedeniyle eğitimin yeterince gelişemediğini belirtmiş; *“Güçlü, kanaatkâr, cesur, iyi ve sabırlı bir ırk olan Türkler, pratik pozitivizmleri kendilerini her zaman fark ettirmişlerdir. Bu pozitivizme doğuştan sahip olan Türkler, doğal olarak Yahudilerin, Arapların, Yunanlıların ve Perslerin mistisizmine eğimli olduğu gibi pek eğilimli değillerdi. Her ne kadar Türkler iyi Müslüman, dinî geleneklerin sıkı müşahitleri iseler de, peygamberin gerçek ya da sahte varisleri olan şeriflere ve şeyhlere saygı gösteriyorlarsa da, her şeyden önce dogmatik tartışmalardan ve mezheplerden nefret ederlerdi⁷⁸.”* şeklindeki değerlendirmesiyle, gerekli bir gelişme ve ilerleme için Türk milletinin içinde yeterli potansiyelin varlığından söz etmiş bu konuda yukarıdaki milletlerden farklı yönleri olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak; *“Türklerin*

milliyetçi yaklaşımın felsefî temellerinin atılmasındaki etkilerini göz önüne alıp daha kolay anlamamıza yarar sağlayacaktır. Zira Yeni Türk Devleti’nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk’ü etkileyen fikrî zincirin bir halkasını ortaya koymak bakımından da önemli ipuçları bulunmasına olanak sağlanabilir. Bununla birlikte, kitapta değinilen bazı konulara da değinerek etkilerin tam anlamıyla anlaşılmasına malzeme sağlayacağımızı düşündük.

⁷⁷ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 49’dan Çetin, **a.g.e.**, s. 354.

⁷⁸ **a.g.e.**, s. 52-53’ten Çetin, **a.g.e.**, s. 355-356.

*çöküşünün tek sebebi, o zamanki Osmanlı sultanlarının Halifelik kavuğunu takip programlarını unutabileceklerini sanmış olmalarıdır*⁷⁹.

*“O zamandan itibaren, Türk milletinin içinde yabancı bir unsurun, Türklere sadece Farsça, Hristiyanlara ise Arapça cevap veren, nedimlerden ve kâtiplerden oluşan yarı Arap, yarı Pers, niteliksiz, dalkavuk bir sınıfın ortaya çıkması bir başka nedendir. Bana göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünün tek sebebi budur. Gerçekten de niçin başka sebepler arayalım? Türk halkı arasında hiçbir çöküş sebebi göremiyoruz.”*⁸⁰ değerlendirmesini yaparak bir kurumun yanlış bir şekilde, daha çok maddî (dünyevî) şekle girdiğini iddia etmiştir. Bunu da devletin çöküşü için bir neden olarak görmüştür⁸¹. Mustafa Celaleddin Paşa’ya göre sorun Türk milletinde değil, sistemin yanlış işlemesindedir.

“Bitmez tükenmez savaşların getirdiği sıkıntılara rağmen Sipahiler, Hristiyanları himaye etmekle ve tımar topraklarında çiftçilik yapmakla meşguldüler. Millî şatafat, sanayiye geliştiriyor ve dünyanın en güzel imalâthanelerinin parlak durumunun devamını sağlıyordu. Doğu ticareti genişti. Türk tüccarlarının namusluluğu dillere destandı. Sayısız hanlar, kervansaraylar, köprüler, su kemerleri, pazarlar ve hastaneler sanayi alanındaki zekâyı ve Osmanlı halkının ve yöneticilerinin cömertliğini gösteriyordu. Nihayet birkaç sanat gelişiyor ve burçların, köprülerin piriñ gemi toplarının, saldırı siper ve paralellerinin yaratıcıları olan Türkler, haksız yere Bizans tarzı olarak adlandırılan ve örnekleri sadece İstanbul’da değil, aynı zamanda Sultaniye’de, İran’da, Necef’te ve Kerbelâ’da, Damas kervansaraylarında ve doğudaki Müslümanların ve çok tanrılı dinlerden olan halkların eski tapınaklarının kalıntılarında görülen Doğu ve İran-Arap mimarisini sürdürüyorlardı. Farsçanın, Arapçanın istilâsıyla git gide bozulmasına rağmen Osmanlı edebiyatı, Mallof’un tespit ettiği gibi, ilahiyat,

⁷⁹ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 62’den Çetin, **a.g.e.**, s. 357; Ancak bu konuda bu kadar kolay bir hüküm vermek insanı yanıla düşürebilir. Zira Osmanlı Padişahları için Halifelik Kurumu 19. asrın gelişi ile belli bir siyasî içerikle Osmanlı Padişahları tarafından değerlendirildiği görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid bu konuda önemli bir örnektir.

⁸⁰ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 63’ten Çetin, **a.g.e.**, s. 358.

⁸¹ “Ancak bu konuda bu kadar kolay bir hüküm vermek insanı yanıla düşürebilir. Zira Osmanlı Padişahları için Halifelik Kurumu 19. asrın gelişi ile belli bir siyasî içerikle Osmanlı Padişahları tarafından değerlendirildiği görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid bu konuda önemli bir örnektir” değerlendirmesini tekrar hatırlatmakta yarar var.

coğrafya, tıp nesir ve nazım halinde yazılmış romanlar konusunda basılmış eserlerden oluşuyordu. Osmanlılar, her türden birçok yazara, tarihçilere, astronomlara, matematikçilere, coğrafyacılar, şairlere sahipti. Brus'ta, Andriopol'da ve İstanbul'da üniversiteler ve çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Sultanlar bilimin, edebiyatın ve sanatın koruyucusu olmakla hep övünmüşlerdir⁸². Görüldüğü gibi Türkler maddî uygarlık alanında gayet başarılı örnekler vermiştir. Hemen her alanda bunun göstergesi mevcuttur. Bu konuda biraz daha gerilere giderek, "...eski bir Türk uygarlığını inkâr etmekte kararlı olunsu bile, Türkistan şehirlerinin eskiliği inkâr edilemez"⁸³ demiştir. Bunlar millî bilincin ve millet fikrinin oluşması için önemli bilgilerdir. Çünkü özellikle son yüzyıl, Türk milleti için aşağılanmış, dışlanmış ve sürekli savaşa sürüklenen ve ortadan kaldırılması düşünülen bir dönem olmuştur⁸⁴.

Türklerin Orta Asya geçmişi için; "İşlenebilir toprakların yetersizliği ve bozkırların ortasında bir surla çevrilmenin imkânsızlığı gibi, kavimlerin göçebe yaşamına etki eden sebeplere girmeyen Çinli tarihçiler, onları (Orta Asya'daki eski Türkler) Barbar genel adıyla anmaktadırlar. Hâlbuki Türk göçebelerinden hepsi Kalmuklara kadar kanunlara ve Çin hiyeroglif yazısından daha üstün alfabetik yazıya sahiptiler"⁸⁵ demiş ve Osmanlı-Türk uygarlığının temelleri için Orta Asya'dan beri oluşan birikimlerinin varlığından haber vermiştir. "Oysa bunlar (Kalmuklar ve Mançular), Hint-Tipet Zoraastre ırkından olmayıp, çok gerilerde kalmış eski bir dönemden oldukları için, Türk uygarlığının çok eski bir merkezinin bulunduğunu zorunlu olarak kabul etmemiz gerekir. Gerçekten de 3. yüzyılın Katolik misyoneri Rubruguis, Fenikeliler örneğinde olduğu gibi, bu yazıyı icat edenlerin, Asya'da her dönemde tanınmış olan, bilimi ve sanatı daima geliştiren eski Uygurlar olduğunu bize bildirmektedir"⁸⁶.

⁸² Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 64-65'ten Çetin, **a.g.e.**, s. 360-361.

⁸³ **a.g.e.**, s.232'den Çetin, **a.g.e.**, s. 363.

⁸⁴ Necdet Kurdakul, **Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, Ankara 1997, s. 20-23.

⁸⁵ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 232-233'ten Çetin, **a.g.e.**, s. 364.

⁸⁶ **a.g.e.**, s., 232-234'ten Çetin, **a.g.e.**, s. 364-365.

Mustafa Celaleddin Paşa, Türklerin uzun bir tarihi süreçte oluşturmuş olduğu medeniyete yeterince sahip çıkamadığını, “*Şu halde Asya’nın uç tarafında, çıkışı olmayan bir boğazda ve sarı ırktan oluşmuş kabilelerin yakınında dezavantajlı olarak yerleşmiş olan büyük Türk ulusu, Arap uygarlığı içerisinde asırlardan beri yazısını ve geçmişe ait eserlerini kaybettiği tarihî haklarını kolaylıkla talep edemez*” şeklinde anlatmak istemiştir.

Dilden hareket ederek, “*Türkçede işte, Latince de istorsum, Susorsum, deorsum anlamına gelen voici, voila atasözlerinin İstanbul’da işte, işte o, işte orası, şurası, de orası gibi çok bildik kullanımları olduğundan, Etrükslerin ya Aryani Tur’ları ya da Türkler olduğunu inkâr etmek istersek haksız olabileceğimiz sonucunu elde edebileceğimizi zannediyorum*”.⁸⁷ şeklinde birkaç örnekle Etrükslerin Türklerle aynı soydan olabileceğini anlatmaya çalışmış ve “*Oldukça genel anlamda, Çanakkaleliler, Makedonyalılar, Truvalılar, Frigyalılar, Önotri’ler Karyalılar, Sikul’lar v.b. gibi, kesin olmayan bir biçimde Pelasge’ler olarak adlandırılan Barbarlarla Yunanlılar arasında bir çeşit yakınlık olduğu varsayılır. Bu yakınlık muhtemeldir*”⁸⁸. Türklerle aynı soydan olanların daha da kalabalık bir küme oluşturduğunu belirtmiştir. Yine Yunanlıların da Türklerle aynı ırktan olabileceğini belirtmiştir.

Mustafa Celaleddin Paşa, buraya kadar açıkladıkları ile Türk milletinin sahip olduğu potansiyel, tarihî altyapı, medeniyet alanındaki gelişmişliği ve Türklerin Avrupalı Turo Aryan⁸⁹ ırkına mensup bulunduğunu ortaya koymaya çalışmıştır⁹⁰. Bu bilgiler dışında dil konusunda ayrıntılı bilgiler vererek Türkçe ile Latince, Fransızca

⁸⁷ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 280’den Çetin, **a.g.e.**, s. 379.

⁸⁸ **a.g.e.**, s. 321’den Çetin, **a.g.e.**, s. 390.

⁸⁹ “*Touro Aryan, Mustafa Celaleddin Paşa’ya göre Türklerin geldiği ırktır. Asya’daki Turan ırkı ile Hindistan’daki “yüksek tabakaya mensup” anlamına gelen Ari(Aryan)ların karışmasından meydana geldiği sanılan karışık fakat soylu bir ırk. Avrupalıların da Ari ırkından geldiği şeklinde görüşler vardır. Mustafa Celaleddin Paşa’nın Touro Aryan görüşüyle Türkleri Avrupalılarla aynı ırka bağlamadaki maksadı Türkleri Avrupa’ya yaklaştırmak idi.*” Davit Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İstanbul 2004, s. 26.

⁹⁰ Buraya aldığımız bölümlerin Mustafa Kemal Atatürk’ün dikkatini çeken kısımlar olduğunu tekrar belirtirsek; Türk Dil ve Tarih Kurumu kurulmasında temel rol oynayan fikirlerin bir kısmını ortaya koymuş oluruz.

Yunanca gibi diller arasındaki benzerlikleri ortaya koymak için bu dillerde kullanılan kelimelere kitabında geniş bir yer ayırmıştır⁹¹.

Mustafa Celaleddin Paşa, Osmanlılar bölümünde kuruluş ve gelişme süreçlerine değinmiş, gerileme sürecine giriş ve bunu nedenlerini ve nasıl tedavi edilebileceği konusunda bir takım öneriler sunmuştur⁹². Bunun yanında reformlar konusu, eksiklikler ve reformların bazı olumsuz yanlarına değinmiştir⁹³. Ekonomi ve gümrük konularına da değinerek bu konuda yapılmış yanlışlıklara ve bunun nasıl çözülebileceği konusuna açıklık getirmiştir⁹⁴. Askerin disiplin ve dayanma gücü, Hristiyanların askere alınması ve yalnızca Gayrimüslimlerden askerî birlikler oluşturulmasının sakıncalarını anlatmıştır⁹⁵. Halk Meclisleri⁹⁶, Vilayetlerin örgütlenmesi⁹⁷, Danıştay'ın kurulması⁹⁸, Mahallî Sorunlar⁹⁹, Senato ve Millet meclisleri terekküp tarzı hakkında, askerlerin meclise seçilebilmeleri, Meclisin yapması gerekli çalışmalardan, Yerinden Yönetim, Her Vilayette Jüri Kurulması, Kanunların Gözden Geçirilmesi, Vergilerin Düzenlenmesi, Ticarî ve Ziraî Bankaların Kurulması, Askerliğin Müslüman ve Hristiyanlara Eşit Olması, Hristiyanların Devlet Memuru Olmaları, Bütçe Yapılması, Emeklilik Sorunu ve Seçme ve Seçilmeye Dair Kanunların Yapılması gibi konulara değinmiş öneriler sunmuştur¹⁰⁰.

Mustafa Celaleddin Paşa'nın eseri, Türkçülük akımının filolojik, tarihî ve etnolojik yönü ile kendini göstermiş ve edebiyat sahasında daha önce ortaya çıkıp etkili olmaya başlayan Türkçülüğün devamı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu eseri, Türkçülük akımının bilimsel ve bununla bağlantılı olarak da felsefî bir yaklaşım ile yaklaşık 50-55 yıl sonra kurulacak olan Yeni Türk devletinin millîlik vasfının tarihî

⁹¹ Bu konuda kitabında 229-300 sayfaları arasında bilgi verir.

⁹² Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 23'ten Oba, a.g.m., s. 70.

⁹³ **a.g.e.**, s. 70-73'ten Oba, a.g.m., s. 71.

⁹⁴ Mustafa Celaleddin, **a.g.e.**, s. 76-81'den Oba, a.g.m., s. 72.

⁹⁵ **a.g.e.**, s. 167'den Oba, a.g.m., s. 73.

⁹⁶ **a.g.e.**, s. 175-177'den Oba, a.g.m., s. 73.

⁹⁷ **a.g.e.**, s. 183'ten Oba, a.g.m., s. 73.

⁹⁸ **a.g.e.**, s. 189'dan Oba, a.g.m., s. 73.

⁹⁹ **a.g.e.**, s. 206'dan Oba, a.g.m., s. 73.

¹⁰⁰ **a.g.e.**, s. 210-215'ten Oba, a.g.m., s. 73.

ve felsefî yaklaşım malzemesi sunacak kaynaklardan biri olarak görürsek, etkileri bakımından pek de isabetsiz bir yaklaşım sergilememiş oluruz.

Türkçülük akımının dış politikada ortaya koyulacak temel yaklaşımları da Mustafa Celaleddin Paşa'nın eserinde görmek mümkündür. Zira Türk milletinin ait olduğu ırkî kökenleri Turo Aryan olarak belirtmesi, dış politika bağlamında izlenecek yol için ipuçları verir.

Mustafa Celaleddin Paşa, Türklerin diğer Avrupalı kavimlerle aynı soydan geldiğini, yani Avrupalı bir ırk olduğunu söylemiş, bununla birlikte Türklerin Avrupa'daki Aryani ırklarla kaynaşıp, Avrupalıların Türkler hakkında sahip oldukları olumsuz fikirleri gidermek istemiş, böylece de, Avrupalı milletler ile Türklerin birbirlerine yaklaşımları için zemin oluşturmaya çalışmıştır. Buradan Türk dış politikası için bir yaklaşım ve siyasî alanda Batı ile bir birliktelik ortaya koyulması için de tarihî bir kaynak sunmuştur. Zira böyle bir durum Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan siyasî rahatlık için de hareket noktası olabilirdi. Bu dönem Osmanlı Devleti, Avrupa devleti sayılmasına rağmen siyasî anlamda yalnız, Avrupa denge oyunlarının bir malzemesi durumundaydı. Osmanlı Devleti'nin böyle bir durumdan kurtulması için politik sahada kullanılacak tarihî bir malzemeye, Mustafa Celaleddin Paşa'nın eseri gibi bir esere ihtiyaç duyduğu düşünülebilir.

Mustafa Celaleddin Paşa, Siyasî, iktisadî, yerel yönetim, askerlik ve içtimâî alanlarda ortaya koyduğu öneriler o dönem içinde, birçok münevver, devlet adamı ve asker tarafından da tartışılan konular olarak görülmektedir¹⁰¹. Zira Mustafa Celaleddin Paşa *“sefer dışındaki zamanlarını, temsil ettiği milliyetin, Türklüğü, kabul ettiği yeni dinin, Müslümanların seçtiği yeni vatanın, Osmanlı ülkesinin yararına”*¹⁰² bir şeyler meydana getirmek için çalışmış, fikir üretmiş ve ürettiği

¹⁰¹ Mehmet Sadık Rıfat Paşa'nın ekonomik, içtimâî, siyasî düşünceleri için Necdet Kurdakul, **...Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, s. 59-72; Mithat Paşa'nın ekonomik ve içtimâî düşünceleri için Necdet Kurdakul, **Tazimat Devri Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri**, Ankara 2000, 226-227; Ahmet Mithat Efendi için Kurdakul, s. 123-134; Mehmet Şerif Bey için s. 138-142.

¹⁰² Akçura, **Türkçülük...**, s. 56.

fikirleri bu eserle açıklamıştır. Zira Mustafa Celaleddin Paşa bir münevver, asker ve ortaya attığı fikirleri ile de bir devlet adamı niteliği taşır¹⁰³.

Eserinde Avrupa dünyasına da belli görevler düştüğünü “Avrupa’nın Görevi” adlı başlıktan anlıyoruz.

Son asırda kendini daha açık bir şekilde gösteren batının her yönüne duyulan hayranlık ve bunun karşısında çoğu zaman hissedilen aşağılık duygusu, bir anlamda Osmanlı Türklüğünün kendine olan özgüvenini yitirmesine neden olmaya başlamıştır¹⁰⁴. Bunun bir şekilde halli için bir ruh gerekiyordu. Mustafa Celaleddin’in bu eseri bu özgüvenin yeniden tesisine zemin hazırlayabilirdi. Çünkü 19. asrın Türklüğünün geçmişinin aşağılık hissi duyacak bir olumsuzluğu içinde barındırmadığını, aksine Türklerin sağlam bir kültürü, medenî ve ırkî özellikleri bünyesinde taşıyan bir millet olduğunu bir kez daha hatırlatıyordu. Bu eser, bunları ortaya koyarken Türklüğün, kültürel ve siyasî alanda kendini ifade etmek için gereken etki ve ivmenin de ilk habercisi oluyordu. Mustafa Celaleddin Paşa’nın bu eseri, Osmanlı fikir hayatına getirdiği yeni bir fikrî hareketin dil, tarih ve etnoloji yönü için kaynak niteliğinde önemli bir eser oldu. Kendinden sonraki Türkçülerin çoğunu yeni bir fikir hareketi oluşması yönünde etkiledi. Onun fikirlerinin taşıyıcıları arasında Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Köprülü, Velet Çelebi, Necip Asım, Mehmet Emin ve Ahmet Hikmet gibi Türk fikrî hayatının önemli kişileri bulunmaktadır¹⁰⁵. Ancak Banarlı, Mustafa Celaleddin Paşa’nın tam bir Türk milliyetçisi olarak kabul edilmeyeceğini belirtir¹⁰⁶.

Mustafa Celaleddin’in bu eserinin ortaya çıkardığı etkiler Osmanlı fikir hayatından taşarak, Türkçülük fikrinin siyasî alanda bir devletin kuruluş, işleyiş ve

¹⁰³ “Borzecki, Batı kültürüne hakkıyla vakıf, birkaç batı dili bilen yetenekli entelektüeldir”, Türköne, a.g.m., s. 327.

¹⁰⁴ Kurdakul, ...Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri, s. 20-23.

¹⁰⁵ Büşra Erşanlı Behar, **İktidar ve Tarih, Türkiye’de “Resmî Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, 2. Basım, İstanbul 1996, s. 64.

¹⁰⁶ “Tanzimat yıllarındaki ilmî Türkçülük cereyanına karıştırılmak istenilen diğer bir şahsiyet de Mustafa Celaleddin Paşa’dır. Ancak aslen Polonyalı olan ve sonradan Müslümanlığı kabul ederek Osmanlı tâbiyetine giren Mustafa Celaleddin’i tam bir Türk milliyetçisi olarak değil, Türk’e çok yaklaşmış Avrupalı bir Türkolog olarak karşılamak doğrudur... Celaleddin Paşa’nın bu şahsî kanaati her hangi bir ilmî esasa istinad etmediği gibi Fransız diliyle yazdığı eseri de şüphesiz Türk edebiyatının malı sayılmaz”. Banarlı, a.g.e., s. 1070.

ilerleyiş felsefesi için kaynak görevi görmesini sağlamış, yeni Türk devletinin niteliğini ortaya koymuş ve Türkçülüğün Cumhuriyet dönemi fikir hayatının ana unsurları arasında yer almasında önemli roller oynamıştır. Bu demek oluyor ki, Mustafa Celaleddin Paşa'nın bu eseriyle yarattığı etki, Türkçülüğün siyasî ideoloji olarak benimsenmesine zemin hazırlamış, bunun yanında kültür milliyetçiliği için kaynak sunmuştur. Yeni Türk devletine bu konuda önemli bir ideolojik malzeme bırakılmasında ilk halkalardan biri olmuştur.

Mustafa Celaleddin Paşa'nın Türk Dili ile ilgili açıklama ve değerlendirmelerinin, o dönemde, Türk Diline karşı şekillenmeye başlayan yeni yaklaşımların tetiklenmesinde de olumlu etkileri olduğu düşünülebilir.

Mustafa Celaleddin Paşa, Türk dilinin muhteva açısından aynı dil ailesinde olduğunu düşündüğü diğer Avrupa dilleri arasında herhangi bir eksikliğin olmadığını ve Türk dilinin başka dillere muhtaç olmayacak kadar zengin bir dil olduğunu belirtmiştir. Onun bu bilgi ve görüşünün, Yeni Türk devletinin dil politikasında önemli etkiler bıraktığı, Cumhuriyet dönemi dil inkılâplarından açık bir şekilde anlaşılır. Bütün bunlar, onun etkilerinin Osmanlı sınırlarını aşarak Cumhuriyet dönemine geldiğini göstermektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün, Mustafa Celaleddin Paşa hakkında söylediği sözler, Mustafa Celaleddin Paşa'nın onun üzerindeki etkilerinin ne denli olduğunu açık bir göstermektedir:

*“Çağdaş Türkiye'nin kuruluş tarihinde öyle büyük hizmetleri vardır ki, bu Polonyalı som altından heykele layıktır”*¹⁰⁷.

A. 2. Polonyalı Hayreddin (Karol Karski)

Osmanlı fikir hayatının önemli mülteci simalarından biri de Polonyalı Hayreddin Bey'dir. Asıl adı Karol Karski olan Polonyalı mülteci, Osmanlı

¹⁰⁷ Piort Nykiel (Komite Başkanı), **Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya**, Ankara 2003, s. 14; Odabaş(II), s. 52; Drozd, a.g.m., 17.7.2006.

Devleti'ne sığındığı sırada 20'li yaşlardaydı¹⁰⁸. Polonyalı Hayreddin Bey'in, 1848 ihtilâllerinden bir hayli sonra Osmanlı Devleti'ne sığındığını söyleyebiliriz. Zira Osman Nuri, Hayreddin Bey'in Osmanlı Devleti'ne sığınmadan önce Avrupa'nın çeşitli memleketlerini gezmiş, gittiği yer **mahsus bir isim alacak kadar** oralarda kalmış olduğu bilgisini verir. Hayrettin Bey adını Osmanlı Devleti'ne sığındıktan sonra almıştır¹⁰⁹. Polonya'daki hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak Osmanlı Devleti'ne sığındıktan sonraki hayatı hakkında çeşitli hatıralardan bilgi sahibi olabiliyoruz. Polonyalı Hayreddin Bey hakkında bilgi veren hatıraların hemen hemen hepsi onun çok iyi ve keskin bir kalem olduğu konusunda ortak fikir beyan ederler:

Ahmet Rasim, Polonyalı Hayreddin Bey hakkında şu bilgiyi verir: *Hemen her hafta iştirdik: Hayreddin denize düşmüş. Nasıl düşmez? Sızma zamanı gelmiş. Eski köprünün yan deliklerinden birini, (Tercümân-ı Hakikat'ın) üst oda kapısı zannetmiş, dalıvermiş, cum... Baba Hayreddin suda.*

*Hayreddin tutuşmuş. Nasıl tutuşmaz? Sellemehüsselâm yatmış, dişlerine sıkıştırdığı piposu da kalmış duhanı ateşin biçarenin sinesine düşmüş tütüp duruyor. Fakat hayret. O ne tükenmez zekâ idi ki, beynine en büyük bir arizâi iradesüz musallat olduğu halde bile yazdığı Fransızca makaleler erbabı nezdinde derece-i kusvayı kabule ererdi. O ne vatanperver, o ne hamiyetkeşter bir lehli idi ki, enfas-ı garibesini yalnız natanın istihlası namına alıp verirdi. O ne namuskâr bir ferdi ki, **uğradığı dedi** hânûmâsuza tahammül etmeği bildiği için, daima halden müstağni bulunuyordu”¹¹⁰*

Mithat Efendi ise; “Hayreddin şeklen çekilmez bir sarhoştur. Fakat vatanseverliği, fazail-i kalimiyesi pek ayıktır. Dikkat ederdim, o hal-i mestisinde

¹⁰⁸ Polonyalı Hayrettin Basiret Gazetesi'nde makaleleri yayınlandığı 1868-1874 yılları arasında kırklı yaşlarda buluyordu. Bu durumda onun 20'li yaşlarda olduğu düşünülebilir. Tabi ki, Osmanlı Devleti'ne 1849 ihtilâllerinin hemen sonrasında sığınmışsa.

¹⁰⁹ Osman Nuri, Hayreddin Bey hakkında; “*Vatan cüdâ bir Polonez olan bu adam müddet-i medîde Avrupa'nın birçok memleketlerinde dönüp dolaştıktan sonra İstanbul'a gelir. Ve her gittiği memleketde o memleket halkına mahsûs bir ism aldığı gibi burada da (Hayreddin) namını alır*” bilgisini verir Osman Nuri'nin verdiği bu bilgi Hayreddin Bey'in Müslüman olmadan bu ismi aldığı intibasını vermektedir. Ekrem Reşat-Osman Nuri, **Nevsal-i Osmaniye**, Dersaadet 1326, s.157.

¹¹⁰ Ahmed Râsim, **Eşkal-i Zaman**, (Yayına Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1969, s. 176-177.

zaman zaman durur gözlerini şimale doğru tevcih ederek bir şeyler mırıldanır, dakikalarca düşünür, en sonunda mefhuza karşı yumruğunu atarak dişlerini kilitlerdi”

Osman Nuri de; “Gece hayatına, fuhşa ve içkiye düşkün olan Lehli Hayreddin, eline fazla para verilince hepsini harcadığı için, gazete sahipleri ona öteki muharrirler gibi haftalık değil günlük verirlerdi.

Bir aralık Ayasofya semtinde evvelce çocuklarına ders vermiş olduğu vezirlerden birinin konağında yatı kalkar, elbisesi, çamaşırı kalmayacak, yani artık sırtına giyemez bir hale gelirse, ağaların verdikleri eskileri giyerdi. Sonraları konağa gidememeye başladı. Akşamları kâh Basiret matbaasında bir köşede sızar kalır, kâh Hocapaşa’da harap bir çeşmenin yalağı içine girip yatar. Bir akşam yine sallana sallana ikinci karargâha gelir, yalağa tam adımını atar atmaz cıvıltı ile bir harıltı kopar. Hayreddin avazı çıktığı kadar bağırmaya başlar. Meğer gündüzden bir dişi köpek yalağın içine yavrulmuş, Hayreddin basınca, anaları var kuvvetiyle bacağına saldırıp dişlerini geçirmiş. Bu gürültüyü, bağırıtıyı, hırlamayı ve havlamayı işiten mahalle halkı evlerinden, kahvelerden dışarı uğrayıp seslerin geldiği tarafa seğirtirler. Hayreddin’in köpeklerle dalaştığını görürler. Fakat halinden, hele gece vakti karanlıkta mahalle arasında dolanmasından, serseri gurubundan olduğuna hükmederek çala yaka karakola teslim ederler. Yine bu sıralarda bir gece kendisini bilmeyecek derecede meyhaneden düşse kalka çamurlara bata çıka konağa gelir. Uşaklar o gün bundan sonra Hayreddin’i yanlarında yatırmamaya, kahve ocağı, ahır gibi bir yerde zıbartmaya karar vermişler. Hayreddin her zamanki gibi kapının ipini çekip içeri girer. Uşaklardan biri onu görünce kolundan tuttuğu gibi kaldırıp avluda duran arpa anbarına atar, kapağını kapar. Hayreddin, yumuşakça bir yer bulunca ses çıkarmayarak, belki memnun yatar. Sabah olur, gözlerini açıp da kendini karanlık ve etrafını yoklayarak dar bir yerde bulunca; “acaba öldüm de, mezara mı koydular?” diye düşünmeye başlar. Bu sırada beygirler için arpa almağa gelen seyis anbarın içinde bir hırıltı duyup merakla kapağı kaldırır, bakar ki Hayreddin. Seyis güler ve söylenerek anbardan aşağı alır. Hayreddin hiç ses çıkarmadan kapıdan dışarıya uğrar, soluğu doğruca meyhanede alır. Şurasını haber

verelim ki, Hayreddin sabahleyin kalkınca kahve veya çay yerine yüz dirhem rakı içmeyince kendini toparlayamazdı. O gün meyhanede aklı başına gelinceye kadar atıştırdıktan sonra, matbaaya gelir. Daha kapıdan girerken aşağıda işçiler bir kakhaha koparırlar. Muharrirlerin odasına girdiği zaman kakhahâlâr göklere çıkar. Meğer gece yattığı anbardaki arpalar ıslak, çamurlu elbiselerine yapışmış, bir takım çamurlarla kuruyup kalmış, zavallı bu haliyle canlı ve seyyar bir arpa tarlası şeklini almış”¹¹¹

Ali Fuat Bey'den de “(Merd-i Garip) diye eski muharrirler arasında ün salan (Şuayip), Hayreddin'in pek ziyade kafadarı imiş. Basiret Gazetesi (Vezirhanı)'ndan çıktığı sıralarda bu iki içki düşkünü, Tavukpazarı meyhanelerinden birinde birleşir, dertleşe dertleşe çıkarlarmış. Bir gün o hale gelmişler ki, meyhane kapısından han kapısına kadar 100-200 adımlık yeri yürümeyi gözlerine kestirememişler. Meyhaneci bunu anlayınca dışarıda tevziden dönmüş eşekli bir ekmekçi küfesinin bir tarafına Şuayip, öte tarafına da Hayreddin'i bindirmiş, çırağın eline de bir değnek vermiş. Bu son iki küfeliği “deh”, “çüş” diye mazrufen matbaaya yollamış.

İşte böyle bir hayat geçiren, gazetemiz yazarlarından Lehli Hayreddin 1914 yılında ölmüştür¹¹².

Münir Süleyman Çapanoğlu da “Ben de Hayreddin'i tıpkı böyle gördüm, böyle tanıdım. Mükemmel bir tahsil görmüştür, birçok lisan bilen hele yazı yazmak kudretine malik olduğundan evvelâ Fransızca, daha sonraları Türkçe gazetelere (Hayreddin) imzası ile siyasî makaleler yazmak, bazı zengin çocuklarına Fransızca ders vermek suretiyle hayatını kazanmağa muvaffak olurdu”¹¹³

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Polonyalı Hayreddin'in asıl özelliği gazeteciliği ve gazetelerde ortaya koyduğu fikirleridir. Zira kendisi, gazeteciliğimizin kuruluş safhasının en çok eser veren ve en mühim simalarından biridir¹¹⁴. Basiret,

¹¹¹ Ekrem Reşat-Osman Nuri, **a.g.e.**, s. 155-158.

¹¹² Çapanoğlu, **a.g.e.**, s. 56-57.

¹¹³ **a.g.e.**, s. 55.

¹¹⁴ Ali Birinci, “Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Münasebetiyle: Hayreddin'ler Hakkında”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 11., Sayı: 66., İstanbul 1989, s. 64.

Terâkki, Medeniyet, Levant Herald, Osmanlı, Tercüman-ı Hakikat, Phare du Bosphore, Takvim-i Vekâyi ve La Turquie ve Vakıt¹¹⁵ gibi yerli ve yabancı gazetelerde yazılar yazmış, bir anlamda hayatını yazarak kazanmıştır¹¹⁶. Kendisi Türkçe bilmediğinden, yazılarını Türkçe gazeteler de Türkçeye çevirerek yayımlatırdı. Bu gazetelerin birçoğunda başyazarlık yaptı. İyi bir arşivci olan Hayreddin Bey'in, zengin bir kütüphanesi vardı. Kütüphanesinde kendi yazdığı Osmanlı Matbuat Tarihi adlı kitabı da bulunuyordu. Ancak çıkan bir yangında kendi eserleri ile yok olmuştur. Bunun yanında resmi vazifelerde bulunmuş, öğretmenlik, Profesörlük yapmış ve Tarih Encümeninde çalışmıştır¹¹⁷. Bunun yanında Fransızca dersler de veren Hayreddin Bey, birçok kişiye Fransızca öğretmiştir. Fransızca öğrettikleri arasında Ahmet Ferit Kam gibi ünlü simalar da bulunmaktadır¹¹⁸.

II. Meşrutiyet'ten sonra tekrar Takvim-i Vekâyi'nin başına geçerek gazetenin başyazarı olmuştur¹¹⁹.

Polonyalı Hayreddin Bey'in bir başka çalışması da, Galatasaray Lisesi'nin kuruluşunda oynadığı önemli roldür. Lisenin kuruluşu sırasında aktif rol almış ve bu kuruluşta önemli katkılar sağlamıştır¹²⁰.

Hayreddin Bey, İttihad-ı Osmanî'den Türk milliyetçiliği, Türk dış politikası, Alfabe Meselesi, Avrupa, Gazetecilik, Hukuk, Meclisler ve İttihad-ı İslamî'ye ye kadar çok geniş bir fikrî yelpazeye sahip önemli bir şahsiyettir¹²¹. Bunun açık

¹¹⁵ İlhan Yerlikaya, **II. Abdulhamid Döneminde Basın, Yarı Resmi Vakıt Gazetesi 1875-1884**, Kırıkkale 1996, s. 8.

¹¹⁶ Yerlikaya, **...Basiret Gazetesi...**, Van 1994, s. 62-63.

¹¹⁷ Çapanoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

¹¹⁸ Süleyman Hayri Bolay, **Ferîd Kam**, Ankara 1988, s. 9; Çapanoğlu, **a.g.e.**, s. 55; Birinci, a.g.m., s. 64.

¹¹⁹ Çapanoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

¹²⁰ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çeviren Metin Kırıatlı), Ankara 1984, s. 343.

¹²¹ Hayreddin Bey, "*Avrupa ve Türkiye*", Basiret, No: 73., 28 Nisan 1286; "*Gazeteler ve İşler*", Basiret, No: 147., 19 Ağustos 1286; "*Mekteb-i Tıbbiyece Türkçe Yahud Fransızca İstimali Keyfiyeti*", Basiret, No: 324., 18 Mart 1287; "*Kanun için Bir Mekteb Açılması Hakkında*", Basiret, No: 113., 23 Haziran 1286; "*Muvazene-i Din Akıl*", Basiret, No: 261., 29 Kanunisanı 1286; "*İttihad-ı Osmanî*" (Bu konuda birçok makalesi var), Basiret, No: 130., 16 Temmuz 1286; "*Vilayet Meclislerinin Islahı*", Basiret, No: 730., 7 Eylül 1288., "*Fezâil-i Milliye*", Basiret, No: 253., 22 Kanunievvel 1286; "*Osmanlı Milletleri*", Basiret, No: 805., 7 Kanunievvel 1288; "*Cehd ve Vakıt*", Basiret, No: 129., 10 Temmuz 1286; "*Say ve Gayret*", Basiret, No: 245., 9 Kanunievvel 1286. gibi onlarca makalesi vardır. Hayreddin'in diğer makaleleri için Ali Kurt, **Basiret Gazetesinin Edebiyat ve Kültür Yazılarının**

örnekleri Başta Basiret olmak üzere birçok gazetede çıkan makalelerinde görülmektedir. Gerek İttihad-ı Osmanî (Osmanlıcılık)ve gerekse İttihad-ı İslamî (İslâmcılık) fikirlerini ilk olarak sistematik bir biçimde ortaya koyan Polonyalı Hayreddin'in çok önemli katkıları bulunmaktadır.

Hayreddin Bey'in kaleme aldığı yazıları, dönemin gazetelerinin toplumun sorunlarına el atmış olduğunu göstermesi bakımından önemli örnekler arasında yer almaktadır¹²². Bu durum Basiret Gazetesi'ni önemli bir gazete haline getirmiştir¹²³.

Bütün bunlar Polonyalı Hayreddin Bey'in ne kadar geniş bir görüş yelpazesine sahip olduğu göstermektedir.

A. 2. 1. 19. Yüzyıl Türk-Alman İlişkileri ve Polonyalı Hayreddin Bey

Aşağıda görüleceği gibi, Hayreddin Bey, Osmanlı-Alman ilişkilerinin şekillenmesinde, Osmanlı siyasî ve askerî hayatında Alman etkilerinin tarihî zeminini oluşturmada Basiret Gazetesi aracılığıyla önemli roller yerine getirmiştir. Basiret Gazetesi'nin böyle bir politika izlemesinin sebebi ve tarihi geçmişi hakkında Basiretçi Ali Efendi şu bilgiyi verir:”*“Vaktâ ki 87 senesinde Fransa ve Prusya devletleri beyninde muharebe zuhur etdi, bizim de hey’et-i tahririyye ve mütercimemiz Erzurum mektubculuğunda irtihâl eden Subhipaşazâde Ayetullah Bey ve Yemen mehtubculuğunda irtihâl eden İsmail Efendi ve Karadağ Muharebesinde şehîd olan Polonez Mustafa Celeleddin Paşa ve muharrir-i meşhûradan Polonez Mösyö Karski (Hayreddîn imzası vaz’ eder) ve Adliye mektubcusu Merhûm Hâlet Bey’lerden mürekkeb idi.*

İki devlet-i muazzama beyninde ilân-ı harb vuku’ bulup muharebeye başladıklarında hey’et-i tahrîriyyemiz ictima’ edip “ili devlet birbirleriyle muhârebeye başladılar, her gün telgraflar geliyor, ikisinden birisini iltizâm etmeyerek bî-tarafane olarak bir meslek tutmak bir gazete için lazımdır” bahsi

Sistematik İndeksi (1870-1908), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1999, (muhtelif sayfalar).

¹²² Ülken, **a.g.e.**, s. 41.

¹²³ Kurt, **a.g.t.**, s. VII.

ortaya vaz' olundu. Mustafa Celaleddin Paşa söze âgâz ile "Üçüncü Napolyon tarafından gelmekte olan telgraflarda "askerime İmparator Vilhelm'in sarayında çorba içireceğim, Kraliçe Ogüsto'nun salonunda dans ettireceğim" diyor. Çünkü harbin ibtidâlarında Fransız ordusundan bir müfreze Prusya hudûdunu geçip bir gümrük mahallini zabt etmişler idi. Prusyalılardan gelen telgraflarda da "dünki gün filân mahalde vuku' bulan kanlı bir muhârebede bizden üçyüz telef ve bir o kadar da mecrûh, Fransızlardan on telef ve sekiz mecrûh vuku' bulmuş ise de Cenâb-ı hakk'ın avn-ı inâyetiyle galebe bizim tarafda kalmıştır" diye rast-gûyâne yazılmakta olduğundan Prusyalılarda bir meslek-i sahîh görülüyor. Bu hâlde bizim de ittihâz edeceğimiz meslek Prusyalıların mesleği gibi olmalıdır" diye rey'ini beyân eyledi... Mustafa Celaleddin Paşa'nın re'yi ekseriyyetle kabûl olundu¹²⁴.

Böyle bir şekilde benimsenen yayın ilkesinin, 19. yüzyıl Türk-Alman ilişkileri için önemli bir zemin hazırladığı görülür. Bunun etkileri 19. yüzyılın her geçen senesi için kendini gösterecektir.

Polonyalı Hayreddin Bey, Basiret Gazetesi'nin genel yayın ilkesine uyan bir şekilde Fransa'nın karşısında Almanya'nın yanında bir yaklaşım içerisine girmiştir. 1870-71 Alman-Fransız Harbi sırası ve sonrası Basiret Gazetesi o toplantıda alınan kararın etkisiyle Prusya lehinde haber ve makaleler yayınladı. Bu makalelerin önemli olanları arasında Polonyalı Hayreddin Bey'e ait olanlar bulunmaktadır. Bu konuda Hayreddin Bey'in düşünce dünyası, Basiret Gazetesi'nin politikasını belirleyen Mustafa Celaleddin Paşa'nın düşünce sisteminin içinde şekillenmiştir.

Polonyalı Hayreddin Bey'in -Basiret Gazetesi ile- Prusya (Almanya)'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin, fikrî ayağını oluşturduğunu yukarıda söylemiştik. Yazıları vasıtasıyla Osmanlı devlet erkânının politikalarını yönlendirmeye çalışmıştır. Takip eden yıllarda Türk-Alman ilişkilerinin şekillenmesinden anlaşılacağı gibi etkileri görülecektir. Bu konuda Polonyalı Hayreddin Bey'in fikirlerini ihtiva eden makale ve yazılarından önemli noktaları ile bir çerçeve

¹²⁴ Basiretçi Ali Efendi, a.g.e., s. 70-71.

çizersek konu anlaşılacaktır. Bunun yanında gazetede savaş hakkında Alman büyükelçiliği tarafından günü gününe gönderilen haberler yayınlanıyordu¹²⁵.

Hayreddin Bey'in Rusya ve Fransa karşısı, Almanya'nın yanında yer alan yayın politikası 1870-1871 Fransa-Alman (Prusya) Harbi sırasında iyice şekillendi¹²⁶. Bu şekillenmenin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve iktisadî alanda güçlü bir müttefik ihtiyacıdır. Hayreddin Bey de bu ihtiyacı iyi bir şekilde anlamış kişiler arasında bulunmaktadır. İkinci neden Alman prensliklerinin Prusya-Fransa Savaşı sırasında takındığı tavır ve bu tavrın Osmanlılık düşüncesine sağladığı katkıya önemli bir örnek niteliğinde olmasıdır. Üçüncü ve en önemli sebep, Polonyalı mültecilerin hemen hemen tamamının ruhuna işlemiş olan Rusya düşmanlığıdır¹²⁷. Bunun nedeni, Rusya'nın Polonya ve Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdüğü kötü niyetli politikalarıdır. Bunun için Rusya'dan intikam alınmalıdır: *"Osmanlı Devleti bu savaşta tarafsız kalmıştır. Bu durum milletimiz için gayet iyi olmuştur. Şu anda devam etmekte olan savaşta eğer Prusya Fransa'yı kesin olarak yenerse istikameti Rusya olacaktır. Prusya ve Rusya arasında çıkması muhtemel olan bu savaşta Avusturya da Prusya tarafını tutacaktır. Çünkü Rusya'nın Slav olan bazı Avusturya topraklarında gözü vardır. İngiltere de Hindistan'da ve Ortaasya'da rahatça sömürgecilik faaliyetlerini yürütebilmek için Rusya'ya karşı Prusya'yı tutacaktır. Hal böyle olursa Osmanlı Devleti, bu fırsatı kaçırmamak için Prusya ile ittifak edip, Osmanlı Devleti için en büyük tehlike olan Rusya'ya büyük bir darbe indirebileceği gibi, yüzyıllık acıların da intikamı alınacaktır"*¹²⁸. Fransa ile Prusya arasında 1287 (1870-1871) yılında vuku bulan bu savaş hakkında bilgi verdikten sonra söylediklerinde Antirusluk'un açık izleri görülür. Yukarıdaki değerlendirmeyi yaptıktan sonra; *"...Bu suretle güç bakımından birbirleriyle eşit olan iki tarafın galibiyet ve mağlubiyetlerinin bilinmesi mümkün değildir. Bununla beraber tarihî tecrübelerle bakarak Fransızların korkusuz*

¹²⁵ Yerlikaya, ...**Basiret Gazetesi**..., s. 87.

¹²⁶ Bu konuda Basiret Gazetesi'nde, "Muharebe-i Almanya ve Fransa", Sayı 754, 5 Teşrinievvel 1288, s. 2-3; "Muharebe-i Almanya ve Fransa", Sayı: 780., 2 Teşrinisani 1288, s. 2. adlı makaleler bu politikaya önemli örnektir.

¹²⁷ Davison, **a.g.e.**, s. 76.

¹²⁸ Basiret Gazetesi No: 153, 3 C 1287/31 Ağustos 1870'den naklen Yerlikaya, ...**Basiret Gazetesi**..., s. 87.

bir şekilde sonucu düşünmeden anî saldırı yapma yetenekleri olduğu kadar, Prusyalıların da azim, dayanıklılık ve inatçılıkları vardı. Fransızlar süratli hücumlarından kalabilirler. Fakat Prusyalılarda İngiliz inadı olduğundan dolayı, uzun vadede asla savaşı bırakmayıp, direneceklerdir. Şu anda bize gelen ilk haberlere göre her ne kadar Fransızların üstün olduğu açık olarak belli ise de, Prusyalılar kuvvetli ve uzun vadeli savaşabilme yetenekleri dolayısıyla zafere kavuşabilirler”¹²⁹.

Burada Hayreddin Bey’in ortaya koyduğu değerlendirmeyi, savaş sonrası ortaya çıkan durum doğrulamıştır. Polonyalı birçok asker Prusya ordusunda asker ve subay olarak görev yaptığından dolayı Polonyalıların Prusya ordusu hakkında kâfi derecede bilgi sahibi olduklarını belirtmek gerekmektedir. Bu bilgi ve tecrübe, Hayreddin Bey’in daha isabetli tahminde bulunmasına yardım etmiştir¹³⁰.

Osmanlı Devleti’nin bu savaşta tarafsız kalmasının savaş sonrasında ortaya çıkabilecek durumlar için bir tedbir olduğunu belirtir. Bununla birlikte Rusya’nın daha etkin olabileceği bir ortama yol verilmemiş oldu.

Basiret Gazetesi’nde çıkan Alman yanlısı haber ve Hayreddin Bey’in yazıları, Basiretçi Ali Efendi’ye Almanya’ya 29 günlük tatil bileti olarak döndü. Bizzat Alman Başbakanı Bismark tarafından Almanya’ya davet edildi. Alman büyükelçisine Bismarck tarafından yazılan mektupta: *“Basiret Gazetesi imtiyaz sahibini bulup görüşünüz. Savaş sırasında devletimiz hakkında yazmış olduğu fıkralardan dolayı bizi minnet altında bırakmış olduğundan tarafımdan Alman milleti adına teşekkürlerimi bildirmekle beraber yol giderleri büyükelçilikten ödenmek üzere Berlin’e kadar zahmete katlanarak kendisiyle görüşürsem başkaca sevineceğimi bildiriniz”¹³¹*

¹²⁹ Basiret Gazetesi, No: 123, 20 R 1287/20 Temmuz 1870’den naklen Yerlikaya, **...Basiret Gazetesi...**, s. 86.

¹³⁰ Osmanlı Devleti’ne sığınan birçok mülteci, Prusya ordusunda subay olarak görev yapmıştır. Bu önemli tecrübî bilgilerdir.

¹³¹ Yerlikaya, **...Basiret Gazetesi...**, s. 89.

Yine “İttihad-ı Osmanî” adlı başka bir makalesinde Hayreddin Bey Alman prensliklerinin savaş sırasında takındıkları tavrın, Osmanlı Devleti’nde yerleştirilmeye çalışılan Osmanlılık fikri için önemli bir örnek teşkil ettiği kanısındadır. Bunu: “*Prusya’nın tahakkümü altında bulunmaklığı ihtiyar eden Almanya küçük prensliklerini Fransa gazeteleri malûm olan bir kasıt ve niyet ile takbih sıralarında bulunarak Bavyera ve Wirtemberg kralları Baden Grandükası Prusya’nın tasallutunda bulundukça hukûk-ı müstakillerini gayb edeceklerinden bunlar, Fransa ile ittifak etmiş ve yahut hiç olmazsa şu muharebe-i hazırada bîtarafliğa riayet eylemiş olsalardı; o hukuklarını tamamıyla muhafaza eylerdi gibi lisanlar istimal etmekte bulunuyorlar. Hâlbuki bu Almanyalılık sıfat-ı milliyetleri mevcut olacağından Almanya’nın tehlikede bulunmuş olduğu böyle bir zamanda o kıtanın en büyük hükümdarının etrafına cem’ olmağa heyet-i umûmiyesiyle Almanya vatanlarının beka ve istikbalini muhafaza etmiş olacaklarını tamamıyla bilip Fransa gazetelerinin öyle mütalaat-ı mevhumesini bihakkın kapılmadılar... İşte bu küçük hükümdarların işbu vakıa-yı hoş gelecek bir şekilde memalik-i Osmaniye’ce hüsnî emsal tutulabilir*” diyerek belirtmiştir¹³².

Bu şekilde ortaya konacak fikrî bir birlik ile Osmanlılık düşüncesi yerleştirilebilir:

“*Osmanlı ülkesinde yaşayan bütün milletler Osmanlılık birliği altında bulunurlarsa Rusya gibi büyük bir devlete dahi karşı koyabilirler. Bu küçük idareler eğer kendi kuvvetlerine güvenecek olurlar ise, Kırım hanları ve Gürcistan hâkimleri ve Cezayir dayıları gibi kötü sonuca ulaşacakları açıktır*”¹³³ diyerek sayılan unsurların küçük Alman prensleri gibi bir birliktelik ile sultanın liderliğinde bir Osmanlılık ilkesi etrafında toplanmaları iyi neticeler verebilir diye yazmıştır. Bu fikrin ilk olarak ortaya atılması işini Basiret Gazetesi aracılığıyla Polonyalı Hayreddin Bey görmüştür. Bu, aynı zamanda Osmanlılık fikrinin sistematik bir temele oturmasında Hayreddin Bey’in rolünü ortaya koymaktadır. Bunda Basiret Gazetesi’nin yayın ilkelerinin önemli rolü olmuştur.

¹³² Basiret Gazetesi, No: 130, 29 R 1287/29 Temmuz 1870’den Yerlikaya, ...**Basiret Gazetesi**..., 168.

¹³³ Yerlikaya, ...**Basiret Gazetesi**..., s. 111.

Mustafa Celaleddin Paşa tarafından yazılan¹³⁴ “*Almanya’nın Tertibat-ı Askeriyesi*” adlı makalede de; “*Bugünkü gün bütün Almanya ümera ve zabitanı askeriyesi Almanya kuvve-i müctemi’a-ı berriyenin umûmen Prusya tertibatı üzerine tanzimiyle meşgul bulunuyorlar. İşbu tertibatın evveliyatı Paris şehrine Alman toplarıyla obüs daneleri yağdırıldığı vakit itmam olunmuş olup teşebbüsât-ı vakıanın derece-i ehemmiyetine göre kuvveden fiile çıkarılması Prusya Erkân-ı Harb-i Umumîsi General Moltke ile Harbiye Nâzırı General Raun’un muhavvel uhde-i istihkakları olmak cihetiyle müşarünileyhimâ gece ve gündüz buna hasr-ı himmet ikdâm etmekte olup bir sene içinde dahi orduları lağv ile bütün kuvveti teşkilat-ı umûmiye daire-i merkeziyesi altına alınmış olacak ve tertibat-ı mezkûrenin itmâm olduğu gibi Alman İmparatorluğu’nun âlemde hemen emsali namesbuk bir kuvve-i cesime-i askeriyesi bulunacaktır. ...asâkir-i muvazzafa-i mezkûreden başkaca olarak ihtiyat ve landor asâkirinin teşkilatı ne yolda olacağı henüz bilinmiyor ise de, Prusya tertibatı üzere teşkil olunacağından şüphesiz görünüyor. Prusya tertibat-ı askeriyesince asâkir-i muvazzafanın saf üç taburdan mürettep bulunan her alayı landor askerinin iki taburdan ibaret alayına ve muvazzaf tüfenkçi alayı dahi ihtiyatın bir taburuna müsavidir*”¹³⁵ şeklinde Prusya askerî sisteminin Almanya’nın askerî teşkilat ve teknik anlamda önemli katkılar sağlayacağını belirterek, Türk-Alman ilişkisinin faydalı olabileceği konusunda devlet adamlarının etkilenmesi işine katkıda bulunduğu söylenebilir.

19. Yüzyıl ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlayan Türk-Alman ilişkilerinde bu şekilde oluşturulan tarihî zemin, Osmanlı ordusunun modernizasyonu ile başlayan teknik¹³⁶, demiryolları imtiyazı ile başlayan iktisadî ve birinci Dünya savaşıyla başlayan siyasî ilişkiler için tek olmasa da, iki Polonyalı tarafından çizilen bir yayım politikası doğrultusunda hareket eden Basiret Gazetesi yayınları ile önemli bir katkıda bulunmuştur.

¹³⁴ ...Basiret Gazetesi..., s. 67.

¹³⁵ ...Basiret Gazetesi..., s. 171.

¹³⁶ 19. yüzyılın başında birkaç Prusyalı subayın Osmanlı ordusunda görev aldığını görmekteysek de, özellikle yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 1870 Prusya Fransa savaşının Prusya tarafından kazanılması sonrasında yoğunlaşan askerî ve teknik konulardaki alaka herkesin malumudur. Bu konu için İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, 6. Basım, İstanbul 2004.

Polonyalı Hayreddin Bey'in çok yönlü bir yazar olduğu ve birçok konuda önemli fikirlere sahip bulunduğunu yukarıda zikretmiştik.

A. 2. 2. Şura-yı Devlet, Millet Meclisi ve Polonyalı Hayreddin Bey

Osmanlı Devleti'nde vuku bulan fikrî hareketlenme Tanzimat'tan sonra gözle görülür bir şekilde artmış, önemli fikrî tartışmalar Osmanlı aydını arasından cereyan etmeye başlamıştı. Bu fikrî tartışmaların önemli konularından biri de yerleştirilmeye çalışılan Osmanlılık fikri ve bunun uygulanmasında en önemli unsur olarak görülen Millet Meclisi'dir. Bu konuda İstanbul ve İstanbul dışında vuku bulan tartışmaların önemli siması da Hayreddin Bey'dir. Özellikle Millet Meclisi konusunda ortaya koyduğu fikirleri ve gerekçeleri Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda içinde bulunduğu siyasî ve içtimaî hayatın gerçekleri ile çok uyumlu olduğu görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti, bu yüzyıla, yılların sonucunda birikmiş olan sorunların ağırlığında girmiş, bu sorunlar, Osmanlı unsurları içerisinde birlikteliğe hanel getirecek birçok durumun sebebini meydana getirmiş ve bundan kaynaklanan bir fikrî hareket, özellikle gayrimüslim unsurların devlete bağılıklarını zayıflatmıştır. Bu durum, Osmanlı unsurlarını Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi devletlerin politikalarının hedefi haline getirmesiyle birlikte Osmanlı ülkesi içinde siyasî, içtimaî ve iktisadî karışıklık ortamı doğurmuştur. Böyle olunca Osmanlı unsurları arasında birlik fikri zayıflamıştır. Polonyalı Hayreddin Bey'in önemi, durumu çok açık bir şekilde görebilmesi ve yapılacakların zamanının bu duruma göre ayarlanması fikrini ortaya koyabilmesidir. Yani birçok atılım için ortada bir zamansızlık durumu bulunmaktadır.

Hayreddin Bey'in Millet Meclisi konusunda ortaya koyduğu fikirleri değerlendirerek konuya bu açıdan bakmak yararlı olacaktır. Hayreddin Bey'in Millet Meclisi hakkında söylediklerine geçmeden evvel Şura-yı Devlet'in kurulması konusundaki Courrier d'Orient Gazetesinde Fransızca yayınlanıp Mecmua-i Maarif Gazetesi tarafından Türkçeye çevrilen makalesindeki değerlendirmelere bakalım.

“Her hükûmet, velev mutlakıyet Hükûmetinin en koyusu olsun, şu iki maksadı teslim eder ki, gerçekten bütün Terâkkiler bu iki esas üzerine istinad eder; çalışıp

servet ve saadet sağlamak için, halka lazım olan şeylerin, hükûmet ile olan münasebetlerde ne yolda ve nizama müstenid olacağının bilinmesi; devlete verilecek verginin miktar ve lüzumu öğrenilecek, bundan fazlasını vermek yolunda bulunulmamaktır. Aynı zamanda verilen vergilerin gereken yerlere sarf olundukta sonra bir miktarının da arttırılmasından ibarettir”.

“Bu suretle bir idare için halkın can ve malını muhafaza edecek yasalar lazım olduğu gibi, hükûmet dahi halkın ne halde olduğunu bilmelidir. Halkın halini ise halktan gayrisi haber veremeyeceğinden ve halk bir yerde toplanmış olmayıp seçtikleri milletvekilleri vasıtasıyla hallerini beyan edebilirler.”

İşte Avrupa’da Mebusan usulü bundan doğmuştur. Hükûmet ile halk arasından olan ittifak dâhilen emniyeti, haricen kuvveti müstelzim olur. Bu tür muntazam bir idare numunesi hükûmet-i mutlaka ile idare olunan Prusya Devleti gösterilebilir. Hükûmetin Prusya halkı uygarlıkta yavaş yavaş ilerlemiş ve nihayet Millet Meclisi usulü de kabul olunarak şân ve kuvvete kavuşturulmuştur.

“...Artık müceddeden teşkil buyrulan Şura-yı Devlet, devlet memurlarının hareketlerini muhakeme eyleyeceği için keyfi idarenin tamamıyla ilgasıyla Osmanlı memleketinde icra edilen ıslahatın en büyüğünün (Şura-yı Devlet) Danıştay olduğu sayılsa sezadır.”¹³⁷

Hayreddin Bey bu makalesi ile gazete sütunlarında ilk defa seçimden ve Ali Suavi’den sonra, Millet Meclisi’nden söz ederken Osmanlı Türkiye’sinden Millet Meclisi deyimini kullanmaktadır¹³⁸.

“Toplumu oluşturan halk fikren ve manen eğitim ve öğretim yoluyla yükseltilerek “Hürriyet ve Millet Meclisi gereksinimlerini duymalıdır. Bu olmadan yabancı propagandasıyla bu işleri yürütmek, o toplumu yabancıların istediği karışıklılığa sürükler. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu’nu oluşturan kavimler

¹³⁷ Kurdakul, ...Anayasal Fikir Hareketleri, s. 43-44.

¹³⁸ ...Anayasal Fikir Hareketleri, s.44, 51.

henüz bu düzeye gelmiştir. Bu düzeye yükselmeden Hürriyet ve Millet Meclisi mücadeleleri Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalar”

Bu görüşüyle Hayreddin Bey, “Osmanlı İmparatorluğu’nu oluşturan unsurları, tarihen yetişmiş kavimlerdir. Bu nedenle kurulacak bir millet meclisinde onların temsil edilerek yeni bir rejime gitmek, imparatorluğun parçalanmasını değil, bilakis kuvvetlenmesini; özgürlük, eşitlik ve adalet içinde yükselmelerini sağlar”¹³⁹ fikrini savunan ve başlıca temsilcisi Namık Kemal olan ikinci gurubun karşısındadır¹⁴⁰. Hayreddin Bey ve Namık Kemal, bu konuda oldukça ateşli bir fikir çatışmasına girerler.

Hayreddin Bey’e göre, Millet Meclisi yabancıların Osmanlı Türkiye’sinde kargaşalıklar yaratarak bundan hem siyasî hem de iktisadî yönlerden yararlar sağlamak için, Türkiye’ye sokmak istedikleri bir kavramdır: “Bir memlekette özgürlük ve millet meclisi fikirlerinin yararlı olabilmesi için, o toplumda fikren ve ruhen alışılmış ve o düzeye erişilmiş olmalıdır. Biz, yabancıların kendi memleketlerinde çok olumlu sonuçlar veren bu tür icraatını inceleyip öğrenmek düzeyine gelmeden, millet meclisi peşinde koşmamalıyız. Esasen Osmanlı toplumu, Türklerden başka muhtelif kavimlerden oluşmaktadır”.

“Bazı adamların (Namık Kemal, Hürriyet ve İstanbul Gazetelerindeki bazı yazarlar) bu konularda yetkisizliği o derecedir ki, alafranga usul ve idareyi bir mülke ithal eylemek alafranga pantolon giyinmek veyahut Alafranga bordo şarap ve şampanya içmek gibi kolay zannediyorlar”

“Millet Meclisi kurulmasında, milletvekilliğinin dirayetinden önce, asıl istenilen, ancak halkın anlayış ve zihin uyanıklığı (derk ve ferâset) meselesidir. Zira mebuslar umum millet tarafından seçildiğinden milletin, kamu çıkarlarından idari

¹³⁹ ...Anayasal Fikir Hareketleri, s. 52.

¹⁴⁰ Polonyalı Hayreddin Bey pratikte millet meclisine karşı bir fikrî cereyan içinde olmadı. Ancak Millet Meclisi için içtimâî, siyasî ve ekonomik şartların olgunlaşması ve halkın Millet Meclisi konusunda belirli bilinç düzeyinde olması lazımdır. Ancak böyle bir durumda meclisin zararlı bir kurum olarak kullanılmasının önüne geçilebilir. Bu konudaki temel itiraz noktası zamansızlıktır.

işlerinden haberi olmadıkça seçeceği adamın ne derecede dirayet sahibi olduğunu bilmedikçe, nasıl seçim yapabilir.

“İşte yazı sahibi, şurasını bilsin ki, kabiliyet ve sadakat sahibi milletvekillerini seçecek olan seçmenler önce kendi menfaatlerini kendisine zararlı olan şeyleri fark etmeleri gereklidir. Tâ ki, milletvekilleri bir aksi hâl zuhurunda millete siz bizi bilerek ve bilmeyerek bir kez seçmiş oldunuz; artık herhalde bizim düşüncelerimize (reyimize) tabi olmalısınız, gibi söz söylemeye hakları olmaya!

“İşte, hangi memlekette eğitim ile tamamen ilerlemeyen halka seçme hakkı verilecek olursa, o şekil sonuç verir”

“Ve bir de, Millet Meclisi, gerçekte millet demek olmayıp belki ıslahına çalışılan memuriyetten ziyade sorumsuz olarak, millete yeni bir yük olacak milletvekili sıfatıyla bir memur (sınıfı) meydana gelmiş olacaktır”

“Gerçi, bir ilde o il halkının bir dereceye kadar mahalli ihtiyaç ve işlerden haberdar olduğu ve yerel meclisleri kurmak iktidarında bulunabilirse, yerel halkın düşünce ve istekleri bu yerel meclisler vasıtasıyla tamamen yerine getirilirse, o zaman genel çıkarlara egemen olma ilkesi yaygınlaşır. İşte o zaman Millet Meclisi kurulmasının sırası gelir”

“Zira bir memlekette yerel meclislerden önce Millet Meclisi kurulması mümkün olamaz.

İl meclisleri, Millet meclislerinin anası mesabesinde, ana yetişip büyümedikçe evlâdı nasıl doğabilir?”

“Bu halde, Türkiye’nin ıslahını isteyenler dikkatlerini, İl Meclislerinin teşkilâtına çevirseler daha güzel olur”¹⁴¹

“Osmanlı gençleri Beyoğlu ve Galata kahvelerini terk ederek fûnûn ve maarif tahsiline çalışsalar; vatanın yükseliş amacının herkesin göstereceği çabalarla

¹⁴¹ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 165, R 1285’ten Kurdakul, ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 351.

elde edebileceği gerçeğini anlayarak bu maksada erişmenin kişisel ve bencillikle, havaî arzularda olmadığını anlarlar”

“Terâkkiyi sevip geleceğe şevk ve hevesle yürüyecek olursak, bireysel tutku ve çapraşık yollardan kurtulmuş oluruz. Fakat her şeyden önce isteyeceğimiz ve yapacağımız şeyi bilelim! Güneşi örnek alalım; bataklara götürecek ışık arkasında koşmayalım”

“Uygarlıkta bizden ileride bulunan milletleri taklit edelim; akıl ile hareket ederek incelemeyen, bize ve memleketimize yararlı olduğunu anlamadan bir şeyi kabul etmeyelim. Hâsılı maymun gibi tıraş olan insanı taklit ederken boğazımızı kesmeyelim. Her şeyin ne olduğunu inceleyip öğrenmeden havaî arzu ve heveslerle yetinmeyelim”¹⁴²

Gelişmenin temelinde yatan ilim ve maarif, Osmanlı gençleri arasında yayılmalıdır. Bu yüzden gençliğin kahve köşelerinde vakit öldürmeyi bırakması gereklidir. Uygarlığın ölçüsü ancak o ülke gençliğinin ilim ve maarifte iyi bir seviye tutturmasıdır. Bunun dışında uygar dünya içerisinde kendimize yer bulmakla başarısız olacağımız gerçeği karşımızda durmaktadır.

“Bize denilse ki, bakın Fransa, Millet Meclisi sayesinde ne güzel yükselmiştir. Biz deriz ki, pekâlâ bir kez bakalım ki Fransa’da Millet Meclisini nasıl meydana getirmiştir:

“On sekizinci yüzyıl Fransa için, eğitim öğrenim zamanı oldu. Felsefe, tarih, ekonomi bilimi, anayasal hukuk(irade-i Milliye) ve muhtelif bilimler birtakım meşhur müelliflerce incelendi: Volteir taassubu çürüttü(tezyif etti) Montesquieu Espliz des Lois (Ruh’ül Kavanini) kaleme aldı. Rousseau(Kaide-i Medeniyeyi) yazdı. Diderot ve d’Alembert tüm fûnûn ve maarifi kapsayan (Ansiklopedi) denilen büyük lûgat kitabının tanzimine başvurdu ki, bilimi (maarifi) yalnız yetişkinler için değil, sıradan

¹⁴² Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 170, 26 R 1285’ten Kurdakul, ... **Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 352.

halkın yararlanacağı bir hale getirdiler. Bu yapıtlar millet tarafından okunup incelendi ve bu suretle bir milletin düşüncelerini özlenen amaca terâkki etti”

Nihayet Fransa'nın 1789 yılında tamamen teceddüt edip fikirlerde yer edinen ıslahatı, hukukî olarak gerçekleştirebileceği sıra geldi. İşte bütün Fransız milleti amaçlarının ne olduğunu biliyordu ki, yetenekli adamlar aranacak yerde her eyaletin seçmenleri bir takım projeler oluşturacak(talimatnameler yapıp) Millet Meclisi'ne gönderdikleri milletvekillerine verdiler. Milletvekilleri de, halk tarafından verilen bu talimatlara uygun olarak hareket ettiler. Bu suretle toplanan meclis, gerçekten Millet Meclisi olup süratle maksada nail oldu¹⁴³

Hayreddin Bey'e göre Osmanlı Devleti bünyesinde bir meclis kurulması için eksik olan temel nokta entelektüel birikimlerdir. Zira böyle bir kurum için halk ve yöneticilerde belli entelektüel bilinç ve birikim gerekir. Fransa bu birikim ve bilinci bir asır önce oluşturmuştur. Bu yüzden Millet Meclisi Fransa'da başarılı olmuştur.

“Osmanlı ülkesi çok geniş olup her nevi üretime arazisi müsait ve halkı da yetenekleriyle birlikte geniş araziye uygun miktardadır. Gerçi makine sanayi, uygarlık bakımından halkın noksanlığı bulunamaz ise de, imparatorluğu oluşturan unsurların her yönden birlikteliği bu memleket ve halkının daha ziyade Terâkkisini sağlar. Hatta Fransa senato üyelerinden ekonomi bilimi müelliflerinden (Michele Suvalier) muhtelif milletlerden oluşan birliktelik maddesinin her yönden yararlığını saptamıştır. Osmanlıların birlikte çalışmalarıyla Devlet-i Osmaniye'nin servet ve refahı yüksek derecelere çıkmasında kuşku yoktur. Lâkin şimdilerde sonucun elde edilmesinde engel de olduğunu söyleyelim:

“Yabancı müdahalesidir. Yabancı her şekil ve heyetle ülkemize girişiyle, milletin aklını başına toplayıp da yeteneklerden yararlanmaya vakit bulamıyor. Bu halde bulunan bir kimse nasıl geleceğini düşünüp de kendisine bir meslek seçebilir?

¹⁴³ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 170, 26 R 1285'ten Kurdakul, ... **Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 352-353.

“Gerçi yabancı ile işbirliği her ülke için yararlı ise de, bizde çoğunu kendimizin yapabileceği şeyleri yabancından aldığımızdan dolayı ziyadesiyle zararlı çıkıyoruz”

“Avrupa devletleri başımıza ihtar yağdırıyorlar; bunu da yeterli bulamayıp bazı muahedeleri (Kapitülasyon) önümüze koyuyorlar. Bundan başka Avrupa’nın çoğu tarafından aç ve sefalet içinde olan kimseler karınlarını doyurmak için zararlı çekirgeler gibi, bizim verimli arazimizi yağmalıyorlar. Ve de bazıları Rusya toprağından memleketimize gelip halkımızı parça taksim ile Ortodoks mezhebi reisinin idaresi altında geçirmeye çalışıyorlar. Diğer taraftan da batıdan gönderilen Katolik mezhebi reisinin Avrupa’da kaybettiği nüfuzuna karşın Türkiye’de nüfuzlarını artırarak kendisine bir teselli vermeye uğraşıyorlar”

“İşte bu iddiamıza delil isteniyorsa geçenlerde Ermeni Katoliği’nin Roma’ya gidişinde milletin hukukunu Papa’ya terk etmesi gibi, bu defa da buna karşılık Rusya’dan (Celâlyan) namında bir psikologa gelip Rusya’da bulunan Ermenilerin milleti reis-i ruhanisi tarafından, Osmanlı memleketlerinde bulunan Ermenilerin gûya ruhanî işlerine memur oldum, demesi meselesidir”

“İşte yukarıda anlatıldığı üzere yabancıların böyle aralıklarla müdahalesi; memleketimizde her husumeti yaratacağı gibi, bu kişilerin girişimlerinden dolayı, millet arasında ayrılık hızla devam edecektir”¹⁴⁴

İktisadî kaynaklar açısından pek de kötü durumda olmayan Osmanlı Devleti, teknolojik açıdan kendini belli bir seviyeye ulaştıracak kapasiteyi içinde barındırmaktadır. Ancak yapabileceğimiz birçok şeyi yabancından aldığımız için zararlı çıkmaktayız. Böylelikle kendimize ait değerlerin yağmalanmasına sebep oluyoruz. Bunun sonucunda, onlarla eşit bir platformda işlerimize müdahale etmeden varlığımızı sürdürmek yerine sürekli onların ihtarlarına, kapitülasyon isteklerine boyun eğmek zorunda kalıyoruz. Yabancı devletler, böyle durumlarda işlerimize karışmayı fırsat bilerek Osmanlı tebaaları arasında fitneye sebep olacak

¹⁴⁴ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 168, 24 R 1285’ten Kurdakul, ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 359-360.

bir takım siyâsî ortamlara zemin hazırlamaktadır. Her devlet, Müslüman olmayan bir Osmanlı tebaasının koruma işini üzerine almayı bir hak olarak görmeye başlıyor. Bu da Osmanlı teb'aları arasında ayrılıkların artmasına, ortak şuurun yok olmasına sebep oluyor. İşte Polonyalı Hayreddin Bey, böyle bir ortamda Millet Meclisi yıkım getirir fikrindedir.

“Şimdiye kadar dünyada meydana gelen halk ihtilâlleri hep halk arasında eşitlik olmamaktan ileri geldiği bilinen bir şeydir. Bilgililere gizli olmadığı üzere; Avrupa’da zadegân sınıfı vergi ve askerlik yükümlülüklerinden muaftı: buna karşılık memleketin idarî ve askerî işleri kendilerine babadan evlada geçen bir haktı. Ayrıca, ülkenin tüm tarımsal toprakları bu sınıfın mülkiyeti altında bulunmakta, bunlara karşılık işlediği toprağın sahibi olmayıp beylerin esareti altında ırgatı idi”

“İşte bu içtimaî durumun devamı sonuçta halk ihtilâllerini meydana getirmiş oldu. Osmanlı memleketlerinde ise, halk arasında böyle bölünmüşlükler olmayıp devlet hayatında sahip olduğu yetenek ve beceri sahiplerine ait idi; en yüksek mevkide bulunan bir adamın evlâdı ile esnaftan bir kimsenin oğlu memuriyet hayatında sahip oldukları yeteneklerine göre muamele görürler, yüksek mevkideki adamın oğluna ayrıcalık tanınmazdı”

“Bu nedenlerle Osmanlılar bu konularda diğer milletlere üstün ve Avrupalıların nice kanlar dökerek kavuştukları şu uygarlığa zaten mâlik bulunmaktaydı”

“Avrupa’da birçok zorluklarla alınan sert önlemler sonucu elde edilen yaşam, Osmanlı Devleti için söz konusu değildi ve bu yaşamın devamı için Osmanlı Hükûmetine zorluklar çıkarılmamıştı”

“İşte, her zaman iddia ettiğim gibi, burada tekrar ederim ki, bizim Terâkki ve ıslahatımız bazı yabancılar, bazı düşünürlerimizin ileri sürdükleri Millet Meclisi çaresine bağlı değildir; yalnız, Hükûmetin alacağı isabetli önlemlere bağlıdır”

“Avrupa’nın çoğu yerlerinde ve özellikle İngiltere’de olduğu gibi bizde de mezhep değişiklikleri, halkımızın hukukî eşitliğini bozabilecek nedenlerden değildir.

Geçmiş zamanlarda öyle bir hâl bulunmuş olsa bile, yavaş yavaş bu hâller kaldırılarak, şimdiki halde bu mahzurlar yok edilmiştir. Müslüman olmayan “Osmanlılar da Türk asıllılar gibi her türlü devlet hizmetlerinde başarı ile çalışmaktadır”

Osmanlı uyrukları arasında ayrılık ve ihtilafa neden olabilecek bir iki hâl mevcuttur ki, bu ihtimallerin ortadan kaldırılması da Hükûmetimizin elindedir. Bu olası hâller, örneğin; muhtelif cemaat ruhanî reislerinin, Hükûmetin devleti ve ülkeyi idare etmek hakkına karışarak cemaat halklarını vergilendirmek, cezaî müeyyideler uygulamak gibi bazı muamelelere karşı çıkmasıdır”

“Oysa ruhanî reislerin dünya işlerine müdahaleye kesinlikle hak ve salahiyetleri yoktur. Hükûmetimizin bu hususta sürat ve yumuşaklıkla başarılı olacağı apaçıktır”

“Çünkü ruhanî reislerin halklarına bu suretle dünya işlerinde hükmeyledikleri millete mezhep itibariyle farklı bulundurmak gibi bir hâl olup, bu ise caiz değildir

“Özetle; halkın din işlerinde olacak sıkıntılarını hükûmetlerce gidermek devletin ödevleri dâhilindedir; bunun dışında devletin hukukuna müdahale edilmemeli ve milletler arası itilaflara sebep olabilecek, yukarıda açıklanan hâller ortadan kaldırılmalıdır”¹⁴⁵.

“Bizim kendi idare tarz ve gereksinimlerimizi düşünüp önlemler almamızdaki tembelliğimiz, her gelen yabancı kendisinin işlerimize karışmaya hakkı olduğuna inandırıyor”

“Milletler, Terâkki nedenlerini ve gereksinme duyduğu ıslahatın şekil ve içeriğini kendisine arayıp bulmalıdır; sahibi olduğu yetenek ve iktidarını bir tarafa bırakıp dışarıdan bulmaya kalkışmamalıdır¹⁴⁶”

¹⁴⁵ Terakki Gazetesi, No: 102, 11.3.1869’dan Kurdakul, ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s.363-364.

¹⁴⁶ Terakki Gazetesi, No: 102, 11.3.1869’dan... **Anayasal Fikir Hareketleri**, s.365.

Polonyalı Hayreddin Bey'e göre, Osmanlı içtimaî nizamı sert ihtilâl hareketine sebep olacak karışıklık ortamından uzaktır. İhtilâl ortamına götürecek eşitliksizlikler Osmanlı içtimaî yapısında görülmemektedir. Halk belli içtimaî sınıflara bölünmemiştir. Mezhep konusunda da bir belli bir kısıtlılık yoktur. Bunun yanında dinler arasında tam bir muvazene mevcuttur. Halk üzerinde ruhanî bir baskı görülmez. Devlet görevi bütün Osmanlı tebaasına açık haldedir. Osmanlı tebaası arasında dinî konularda olan sorunları bazı düzenlemelerle ortadan kaldırılabılır. Gelişme için gereksinim duyulan ıslahatın içeriğini kendi içinden çıkarmak konusunda istekli olması gerekli. Ancak böyle bir durumda gerçek bir Terâkki sağlanabilir. Hayreddin Bey'in serdettiği fikirleri ve ortaya koyduğu çözüm yolları Osmanlı muhafazakâr düşüncesine yakın, Osmanlılık fikri içerisinde değerlendirilebilir. Zaten yazdığı gazetelerde ortaya attığı fikirleri, Osmanlı yönetimi tarafından tasvip gören fikirler olduğu için gazetelerin kapatılmamasını sağlamıştır.

“Millet(heyet-i millet) aynıyla insan vücuduna benzer. İnsan yaşamı korunmasına; başkalarından organlar (âzâ-yı bedeniye) borç alıp tedarikiyle olmayıp, kendi organlarını, bedenini yolunda idare ile başarılı olduğu için olduğu gibi, millet de, millî varlığını yabancılardan talep edeceği ıslahat reçeteleriyle şifa bulmaya kalkışmamalıdır. Kendisinin sahip olduğu ve gizli kalmış yeteneklerini, kabiliyetlerini yerinde kullanarak, ancak sağlıklı yaşam imkânlarına kavuşur”

“Biz de, yerinde ve olumlu fikirler var. Düşüncelerimiz ve tasarruflarımız gereksinimlerimize uygun. Lakin önlemlerin uygulamaya dönüşümü daima gecikmekte; bu da tembellik (atalet) ve tanperverliğe olan şiddetli düşkünlüğümüzden ileri geliyor”

“...ahlâk ve hareketlerimizi ıslah edelim. Uygarlığımızı ilerletmeye çalışalım: ve de yetenek ve iktidarımız kendimizde mevcut olduğumuzdan dışarıda aramayalım. Kendilerini bizi yetiştirmeye(terbiyemize) haklı ve kudretli zannedenlerin müdahalelerine muhtaç olmayalım, fırsat vermeyelim¹⁴⁷

¹⁴⁷ Terakki Gazetesi, No: 103, 16.3.1869'dan Kurdakul, ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s.365-366.

Hayreddin Bey, Osmanlı Devleti'nin 19. asırda içinde bulunduğu sorunların farkında olan bir kişidir. Aynı zamanda çözümlerin de yine kendi içinden çıkaracağı reçeteler ile sağlıklı neticeler alacağını ve dışarıdan alınacak reçetelerin olumsuz sonuçlarının bilincindedir. Çarenin içerde aranması taraftarıdır.

“İktidara müdahale etmeye çalışan fırkalar gittikçe kuvvetlenecek halk üzerinde nüfuzlarını arttırma çabasına düştükçe hem halk hem de milleti oluşturan bireyler arasında ayrılıklara neden olunur ve de bunun sonucu, sahibi olduğu kuvveti de Hükûmetin yardımı olmadıkça muhafaza edemeyecek düzensiz ve belirsiz kalır. Böyle olmaktan ise bu gibi fırka ve heyetler (partiler) hiç bulunmamalı ve devlet işlerine müdahaleye hükûmetten başka kimsenin salâhiyeti olmamalıdır”¹⁴⁸

“Bununla beraber o fırkaların üyeleri milleti oluşturmaktadır ki, tümü eşit olarak hükûmetlerin bir kanun-ı adaletinden hukukun üstünlüğünden eşit olarak yararlanmalıdır... ta ki, herkes millî mutluluğu bireysel ilerlemeyi başka vasitalardan değil iktidardan beklemelidir. Bu da, iktidarlar halkın yaşam ve geleceğini sağlamakla iktidarların sağlayacağı yaşamdan hoşnut kalmakla elde edilebilir”

“Hükûmet-i Osmaniye ise, halen ferdî servetin çoğalmasında gereken ortamı sağlayacak kudrettedir. Yeter ki, öteden beri işaret ettiğim gibi hükûmet tüm teşkilat ve memurlarıyla Müslim ve gayrimüslim halkının refah ve saadetini eşit olarak sağlayarak eksiksiz uygulayabilsin. Yoksa ıslahımız fikirler ileri süren bazı yabancı yazarlar gibi, Millet Meclisi ve genel seçim kabulü geçersizliği aşîkârdır”¹⁴⁹

Meclisin en önemli unsurları olan partiler hakkında olumsuz fikirler serdeden Hayreddin Bey, partilerin de millet arasında ayrılıkların çıkmasında önemli bir unsur haline geleceği düşüncesiyle, millet meclisi hakkında belirttiği zamansızlık durumunu fırkalar için de belirtir. Partiler de yine meclis gerçeğinde olduğu için yabancılara iç işlerimize karışmak için fırsat durumları yaratır.

¹⁴⁸ Polonyalı Hayreddin Bey, siyasî fırkalara karşı olmasının temelinde devlet yönetiminde neden olacağı zafiyetin halka ve devlete verebileceği zararlardır.

¹⁴⁹ Terakki Gazetesi, No: 104, 17.3.1869'dan Kurdakul, ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s.366-367.

Böyle bir değerlendirmede bulunmasının temel sebebi, yukarıda söylediğimiz gibi, belli eğitim seviyesi oluşmadan millet meclisinin zararlı bir araç haline getirilmesi konusunda yabancıların fırsat beklediği gerçeğidir. Zaten 19. asır, Osmanlı Devleti'ne karşı yabancı faaliyetlerinin çok sık görüldüğü yılları içinde barındırmaktadır.

Burada Hayretin Bey'in söylediği ve altının çizilmesi gerekli bir nokta vardır. O da 19. asır itibarıyla devletin meclis tarafından yönetimini sağlayacak nitelikli insan varlığının yeterince olmamasıdır. Zira millet meclisi gibi bir organın kurulup yaşatılması için belli entelektüel birikimlerin oluşması gerekir. O'na göre;

“Evvela, devletin bütün işlerini, bunları bilip anlayabilecek kimseleri nereden bulabilirsiniz? Kürtlerden mi, Araplardan mı, Arnavutlardan mı?”

“Bunlar meclise davet olursa niçin gelmiş olduklarını acaba kendileri bilebilecekler mi? Millet Meclisi gerçi Fransa ve İngiltere'nin selametine mucip oldu; velâkin ne vakit olduğunu biliyorlar mı? Onlar halkın çıkarlarını tamamen anlayıp bunları vücuda getirecek vasıtaları bildikten sonra millet meclisi kurdular. Fakat bir çöl Arabı yanında bir Bulgar yanında bir Kürt bir yerde toplansalar birbirlerinin sözlerini anlayamayacaklarından acayip bir şey olacağını dikkatli kimseler derhal fark ederler. Biri fazla müstakil krallık, diğeri vergi vermemek için yol yapmamak, diğeri yapmak ve meselâ bir Kürt kervanı soymak ve bir Arnavut da düşmanını sağ bırakmamak için her biri birer hukuk isteyeceklerdir.”¹⁵⁰

Görüldüğü gibi, belli birlik şuuru da görülmemektedir. Bunun yanında kültür, dil ve din farkı, kurulmak istenilen Millet Meclisi için uygun ortamın oluşmasını zorlaştıracığı da açık bir şekilde görülür. Bunlar meclisin zararlı bir araç olarak kullanılmasının önünü açıcı siyasî ortamın oluşmasına sebepler yatabilirler.

¹⁵⁰ Kurdakul, ...Anayasal Fikir Hareketleri, s. 53.

Hayreddin Bey'in bu görüşlerine Namık Kemal yazdığı mektuplarda çok sert şekilde karşılık vermektedir¹⁵¹.

Macarlı Abdullah Bey, Hayreddin Bey'in söylediklerini doğrulayan şu değerlendirmesi dikkat çekici görülüyor:

"...Açıķça söyleyeyim ki, başka memleketlerde rastlanılan yurtseverlik bu memleketlerde oldukça nadir bulunmaktadır. Bunun sebebi, millet ve din ayrılıklarıdır. Ve bu durum samimi birlik ve menfaat dayanışmasını kösteklemektedir ki, bu eksiklik devlet için fedakârlık, yurt için kendini esirgeme ve nihayet bir millî yurt severlik olmamasının mesulüdür"

"Alelâde bir kişide, özel çıkarlar, yurt severlik duygularını aşmaktadır. Katolik, Protestan, Rum, Ermeni, yerli Musevî genellikle Türkiye'ye kendi vatanları gözüyle bakmamakta, bu memleket kazanmaya ve servet yapmaya çalışmakta, millî yurtseverliğe az çok nankör olarak kalmaktadırlar. Burada bizim kuruluşumuzun, özellikle gelişmesini engelleyen bir başka faktöre de işaret edelim. diğer memleketlerde herkesin orduda bir oğlu, bir kardeşi veya babası bir dostu... Vardır. Bundan dolayı can ve gönülle bağlı olduğu dövüşene yapılan bağışa iştirak için yardım derneğine katılır. Tartışmasız olarak birçok insan bu nedenle yardıma katılmaktadır. Bize göre, bu güdü, İstanbul'da hiç yoktur; zira iyi bilindiği gibi muhtelif din mensupları Katolikler, Yunanlılar, Ermeniler ve Musevîler askere

¹⁵¹ "Devletin idaresi ve yararına aşına nerede ve ne bulabiliriz. Kürd'lerde mi, Çöl Arapları'nda mı, Arnavutları mı? Bunlar bir meclise davet olunursa niçin gelmiş olduklarını acaba kendileri bilecekleri mi? demiş ve bu sözünden o kadar cehalet göstermiştir ki, Osmanlı memleketlerine ayak basmamış ve şu bu sayılan unsurların tarihlerini okumamış bir Amerikalının kaleminden çıkmış olsa ayıplanmaz idi.

İkinci mektubunda da "Kürt, Türk, Çöl Arapları ne hususa mebni bir meclise davet olduklarına akılları eremeyeceğini beyan eylemiş ise de, ancak bunların içinde yetişkin adamlar ki, Hayreddin Bey, bunların ayak tozu bile olamayacağını erbab-ı dikkat tasdikler. Fakat onun haklı olan yeri şurasıdır ki, yalnız kuvvetli bir kaleme kuvve-i nutkuyeye sahip başka konularda hiçbir bilgisi olmadığı yazılarından anlaşılmaktadır. Meşhur kelimedir: kestane kabuğundan çıktıktan sonra kesb-i enaiyet ederek kabuğunu beğenmemiştir." Kurdakul, **...Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 55. Yine İstanbul Gazetesi'nde Selehaddin adı ile bir kişi, "İmdi Hayreddin Bey gibi bazı yüksek fikirlere sahip kimseler, milletimizin cehaletiyle milletimizi teşkil eden muhtelif unsurların mevcudiyetini, böyle bir meclisin olumlu bir şekilde teşkilinde engel görmektedirler. Vah milletimiz! o kadar cahil ve müteassıb mı zannolunuyor? Her ne kadar cahil ise de mensubu olduğumuz memleketin iklimi etkisiyle sahibi bulunduğumuz sağduyu ile bu duygudan yoksun, akıllı görünenlerden daha alayızdır" **...Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 57.

alınmamakta ve keza İstanbul'un Müslüman ahalisi de bundan muaf tutulmaktadır"¹⁵².

Böyle bir zihnî yapı içerisinde millet meclisinin iyi netice vermeyeceği ortadadır. Bu konuda "*Rusya'da yaşanan tecrübe de bizim için önemli bir gösterge olmalıdır*" der.

*"İşte, böyle bir millet Meclisi'nin neticesi şundan da anlaşılıyor ki, Rusya İmparatoriçesi Katarina'nın vaktiyle tebaası bulunan muhtelif ırklardan oluşan bir meclis kurmuş, fakat kısa bir zaman sonra, bu işin yürüyemeyeceğini görerek feshetmiştir"*¹⁵³

Bu şekil bir meclis denemesinin başarılı bir şekilde sonuçlanmadığı Rusya örneğinde görüldüğü gibi anlaşılmaktadır.

*"Böyle bir meclisin kurulmasını, Devlet-i Aliye'nin düşmanları olanlar istiyor. Çünkü bunun icrası devletin temelini sarsacağından başka birbirlerinin hallerinden bilgi sahibi olmayan halk bunları birbirine bağlayan bağları koparıp devleti yabancı çıkarlarına yöneltir"*¹⁵⁴

Birliktelik şuuruna varmamış ve birkaç farklı kültür, dil ve inanç sistemi için meclis devletin devamlılığına halel getirir. Bunu bilen yabancılar böyle bir kurumun kurulmasından yana olacaktır.

*"Halen Millet Meclisi istemek devlet işlerinden haberdar olmamak demektir. Gerçi, milletin çıkarlarını gözetip teftişi, önemli işlerdendir; velâkin bulunduğu hâl ve mevkiye göre nezâret etmelidir"*¹⁵⁵

¹⁵² E. Kadri Unat, "Macarlı Miralay...", s. 12-13; E. Kadri Unat, "Macarlı Dr. Abdullah Bey...", s. 149.

¹⁵³ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 160, 26 C 1285'ten Kurdakul, **...Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 349-350.

¹⁵⁴ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 160, 26 C 1285'ten **...Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 349-350.

¹⁵⁵ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 160, 26 C 1285'ten **...Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 349-350.

Millet Meclisi lehinde fikirleri ileri süren ve meclisli yönetim sistemine geçişi savunan Osmanlı aydını için devlet işlerinden habersiz ve devlet çıkarlarının önemini kavrayamadıkları değerlendirmesini yapar.

*“Daha sonra açıklayacağımız gibi, Osmanlı Milleti, usûl ve yasalarının genişlemesiyle düşmanlığa meydan vermeden, özgürlüğe kavuşabilir. Terâkki, mevcut temeli bozmakla değil, öteden beri mevcut olan temel üzerine daha büyük ve muntazam bina inşasıdır”*¹⁵⁶

Meclisin böyle bir içtimaî ve siyasî bünyede kurulup işlemeye başlamasının kötü sonuçlar vereceği gerçeğinden hareket edip belli bir düzeye gelerek, devlet bünyesine zarar vermeden meclis sisteminin kurulabileceğini belirtir.

Avrupa’da Millet Meclisine geçişin belli bir entelektüel birikimin arkasından yapıldığını bilmek, Osmanlı Devleti’nde Millet Meclisinin zamanının gelmediğini anlamaya yeter. Hayreddin Bey’in Millet Meclisi konusunda ortaya koyduğu fikirlerinde bir karşıtlıktan ziyade, bir zamansızlık durumu bulunmaktadır: *“Her memlekette muhtelif kavimlerin ittihadı ancak şu yolla husule gelir ve illâ başka suretle mümkün değildir. Ve şu ittihad kâmil menafi-i umûmiyenin gerçekten muhafızı olmak üzere millet meclisi de yeni çiçeklenen meyve gibi yetişip tabiatıyla vücuda gelir”*¹⁵⁷ Hayreddin Bey’in dikkat çekmeye çalıştığı şey, tepeden inme bir şekilde bir millet meclisi sisteminin başarısızlıkla sonuçlanması halinde, bu nimetten yararlanmak olanaklarının kaybedileceği gerçeğidir¹⁵⁸. Yeni Türk devletinin kuruluşuna kadar bu nimetten yararlanmak mümkün olmamış, hatta çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Bu yüzden Hayreddin Bey’in bu konudaki fikirleri bu açıdan değerlendirilmelidir.

¹⁵⁶ Mecmua-i Maarif Gazetesi, No: 160, 26 C 1285’ten Kurdakul, ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 349-350.

¹⁵⁷ ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 58.

¹⁵⁸ ...**Anayasal Fikir Hareketleri**, s. 64.

A. 2. 3. Polonyalı Hayreddin Bey ve Latin Alfabesi

Polonyalı Hayreddin Bey Osmanlı Devleti'nde Latin alfabesi konusunda ilk fikir belirtenler arasında yer alır. Terâkki Gazetesinin 192 numaralı ve 31 Temmuz 1869 tarihli makalesinde, ortaya koyduğu fikirleri Yeni Türk Devletinde Harf İnkılâbı'nın hemen öncesinde ortaya koyulan fikirlerle yakın benzerlikler gösterir:

“Terâkki-i maarife medâr olacak kütüb-ı müfidenin tercümesi için bir tercüme cemiyeti şekli çend mah mukaddem ihtâr eylemiş olduğumuzdan bunun bu defa mevk-i husûle gelmesi memnûniyetimizi müstelzim olmuştur. Maarif-i Umûmiye nâzırı devletlû paşa hazretleri uhde-i liyâkâtlerini tefviz ve ihale burulmuş olan memûrîni derece-i matlûbeyeye îsâl etmek arzûsundadır. Çünkü Türkistan'ın derece-i a'lâ-yı medeniyete irtifası intişar-ı maarif ile husûlpezir olacağı tamamıyla hissolundu. Memâlik-i mahrûse-i Şahanede âsâr-ı kadîme ihracına ve nûmûnehaneler tesisine ve tercüme cemiyetleri teşkiline dair müteallık buyurulan evâmîr-i seniyye-i Türkistan'ın Avrupa ile muadil bir halde bulunmasına ne kadar sa'y ve gayret edilmekte olduğunu isbât eder. Fakat Türkistan'da maarıften bahsolunduğu halde kavâlib-i mâni olan elfâzın müterekkip olduğu hurûfattan dahi bahsetmek lazım gelir. Bunun bir nâzik mesele olduğunu bilirim. Türkler harflerini âbâ ve ecdâdının bir eser-i bergüzidesi ve milliyetlerinin bir alâmeti addeder. Çünkü Kur'an-ı Azîmüştân dahi o harflerle yazılmıştır. Fakat nihâyet itirâf olunacaktır ki hurûf-ı müst'amele tebdil olunmadıkça Türkistan'da Terâkki müşkil olacaktır. Çünkü Avrupa'da sıbyan bir iki mah zarfında öğrendikleri halde burada bu hurûf ile okumak yazmak birkaç senelerde ancak öğrenilebiliyor. Bu hâl ile riyâziyat, hikmet, coğrafya, kimyâ ve fûnûn-ı sâire ne vakit tahsîl olunacaktır? Yalnız bir okuyup yazmak öğrenmek için bunca vakitler lâzım olan fûnûn-ı nâfianın tahsiline vakit kalır mı?”

“Hurûf, fûnûnun kapısı değil midir? Kapıyı niçün o kadar ağır yapmalı ki onu içeri girmek için sabahtan akşama kadar çalışılsın?”

“Türkler aklâm-ı şâhaneye girmekten başka bir şeye heves eylemediklerinden nâşî şikâyet olunuyor. Fakat her çocuğa hüsn-i hattan başka bir şey öğretilemez ise başka bir yola gidilemeyeceği aşikârdır”

“Rusya’da müsta’mel hurûf ile dahi tahsîl-i maarif gayet müşkil ve müeassir idi. Ancak elhalelû hazihi tebdil olunup pek yakışıklı ve güzel değilse de tahsili daha kolay bir yazı isti’mal olunmağa başlanılmıştır. Ve eski yazı yalnız kütüb-i mukaddesede kalmıştır”

“Türkistan’da dahi niçün tebdil olunmamalıdır. Kur’an-ı Azimüşşanın hurufâtı havî olduğu hakâyık gibi bakî kalsın. Fakat fünûn, idare ve ticaret için hurûf-ı müsta’mele daha sade ve kolay bir usûle tebdil olunsun”

“Bunun için ashâb-ı liyakat ve dirayetten bir komisyon teşkili mutlaka lazımdır. Zannederim ki hurûf tebdil olunmayıp daha sade bir kalıba ifrağ olursa kâfidir. Bunun hâsıl olacak muhassenat-ı saireden başka politikaca dahi faidesi olacağı meydandadır. Çünkü ol vakit hurûf-ı Osmaniye’nin tahsili kolaylaşıp bütün memalik-i mahrûsa ahalisi onu kullanacaklarından en kuvvetli bir vâsıta-i İttihad olacaktır”¹⁵⁹.

Türkiye’nin yüksek medeniyete yükselmesi ve eğitimin yaygınlaşması düşünüldüğü bir zamanda belli bir kalıba sokulamayan kelimelerden oluşan harflerden bahsetmek gerektiği, Türkler için atadan gelen ve önemi olan, bunun yanında Kuran’ın da alfabesini oluşturmaya rağmen, eski harflerle Türkiye’de Terâkkinin zor olacağı, Avrupa’da çocuklar bir iki ay zarfından okuma yazma öğrenmelerine rağmen bizde bu iş birkaç sene almaktadır. Böyle bir hâl ile Matematik, Mantık, Felsefe Coğrafya ve sairenin öğrenilmesi için zaman kalmamaktadır. Harfler ilmin kapısıdır. Ve bu kapı bu kadar ağır açılıp içeri girmek için akşama kadar uğraşmamak lazımdır.

¹⁵⁹ Terakki Gazetesi, No: 192., 31 Temmuz 1869’dan Hüseyin Yorulmaz, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları**, İstanbul 1995, s. 29-31.

Bu yüzden Türkler yeterince eğitim alamadılar. Bu tarz bir eğitim ile -sadece hüsn-i hat yazısından başka bir şey öğretilmezse- Türkler “*aklâm-ı şâhâned*” yer almaları mümkün değildir.

Rusya dahi bu meselesine belli bir çözüm getirmiş ve alfabenin öğrenilmesini biraz daha kolaylaştırmıştır. Pekâlâ, bu Türkistan’da da yapılabilir. Eski yazı daha kolay bir şekle sokularak fûnûn, idare ve ticaret için değiştirilmelidir. Bunun için uygun bir komisyon kurulabilir. Hurufun değiştirilmesi mümkün değilse de en azından daha kolay bir usulle değiştirilsin. Böylelikle hayırlı işlerden başka politikaca dahi faydalı olacaktır. Zira bu durumda Osmanlı alfabesinin kolaylaşacağından ve bütün Osmanlı memleketlerinde kullanılacağından kuvvetli bir birlik vasıtası olacaktır.

Görüldüğü gibi Polonyalı Hayreddin Bey’in, harf konusunda ortaya koyduğu fikirleri, harf inkılâbı tartışmaları sırasında söylenenler ile hemen hemen aynı minvalde olmuştur. Hayreddin Bey bunları yaklaşık 60 yıl önce belirterek aslında harf inkılâbının tarihî sürecinin ne kadar geriye gittiğini göstermektedir.

Hayreddin Bey’in diğer birçok yazı ve makalelerinde olduğu gibi bu makale de ses getirmiş ve çoğunlukla karşılık bulmuştur.

Hayreddin Bey’in bu yazısı, Ebuzziya Tevfik Bey tarafından her cümlesi olmak üzere sert bir şekilde cevaplanmıştır¹⁶⁰.

Ebuzziya Hayreddin Bey’in dile getirdiklerini daha önce bir yerde duymadığını, “*Şimdiye kadar acaba maarifin lüzum-ı intişarı ve usûl-i tahsilin bir kaide-i sehlü’l-istifadeye vaz’ı arzûsuyla milletimiz üdebasından ihtâratta bulunan zevâtın hiçbirisi böyle bir fikirde bulunmuş mudur, münâsebitsizliği cihetiyle bulunmaz ya?*” diyerek göstermektedir¹⁶¹. Bu konuda ilk fikir belirtenler arasında Hayreddin Bey olduğu görülmektedir.

¹⁶⁰ Terakki Gazetesi, No: 194-196., 2-4 Ağustos 1869’dan naklen Yorulmaz, **a.g.e.**, s. 33-40.

¹⁶¹ Terakki Gazetesi, No: 194., 2 Ağustos 1869’dan naklen **a.g.e.**, s. 332-34

Ebuzziya böyle başladığı yazı dizisinde Hayreddin Bey'e madde madde cevap vererek, onun fikirlerini çürütmeye çalışır.

Bunun yanında Hayreddin Bey, sözünü esirgemeyen bir kişidir ve bu konuda Basiret Gazetesinin 30 Ocak 1872 tarihli nüshasında yayınladığı makalesinde, dönemin gazetecilerinin zabıta neferi kadar haysiyet sahibi olmadığını belirtmiş ve bu yazısı dolayısıyla Basiret Gazetesinin sahibi Basiretçi Ali Efendi'nin 96 gün hapsine ve gazetenin iki ay müddetle kapatılmasına sebep olmuştur¹⁶². Hayreddin Bey'in böyle bir yargıda bulunmasının gerekçeleri de mutlaka bulunmaktadır. Bunun nedenini görmek lazım.

A. 3. Kont Leon Valerian Ostrorog

Biz bu başlık altında fikrî dönüşümün hukuk koluna değinerek Osmanlı-Türk Devlet sisteminin içinde önemli bir alan olan hukukta ortaya çıkan reform hareketlerinin nedenlerinin bir mülteci torunu ve aynı zamanda bir Avrupalı İslâm hukukçusu olan Kont Ostrorog'un gözüyle ne olduğunu ortaya koymak düşüncesindeyiz. Kont Ostrorog, aşağıda da göreceğimiz gibi hukukta modernleşme sürecinde Osmanlı devlet adamları tarafından kendisine danışılan dolayısıyla da modernleşme sürecinde hukukî gereklerini daha iyi tahlil edeceğini düşündüğümüz bir kişidir. Kendisi hakkında biraz bilgi edinirsek süreç için daha sağlıklı bir bakış açısı elde etmiş oluruz.

Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerden üçüncü kuşağı temsil eden Kont Ostrorog, diğer mülteciler gibi nitelikli kişiliklerden birisidir. Dedesi muhtemelen 1848 ihtilâlleri sonrasında Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan Kont Ostrorog Fransa vatandaşı¹⁶³ bir Polonyalı idi¹⁶⁴.

¹⁶² Basiretçi Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 16; Ali Kurt, "Genel olarak yayın hayatı boyunca yönetimden yana tutum takınmış, bu tutumu dolayısıyla diğer gazeteler tarafından yarı resmi gazete ilan edilmesine bile sebep olmuştur. Buna rağmen hükümet tarafından birçok kez kapatılmıştır" şeklindeki açıklamasıyla gazetenin birçok kez kapandığını söylemiştir. Kurt, *a.g.t.*, s. IX.

¹⁶³ "Kont Leon Ostrorog, Leh asıllı bir aileye mensup olmakla beraber Fransız'dır. İslam hukukunu iyi bilen çok ünlü bir oryantalist olduğu kadar ünlü bir hukukçudur". Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler, İkinci Meşrutîyet Dönemi**, Cilt: 1., (2. Basım), İstanbul 1988, s. 143.; M. Ş. Güzel, "Babadan Oğullara Ostroroglar", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 16., Sayı: 92., İstanbul 1991, s. 9.

Kont Ostrorog 1867 yılında Varşova'nın Gorh kentinde doğdu¹⁶⁵. Tam adı Kont Leon Valerian Ostrorog'dur. İlk ve orta öğrenimini doğduğu yer olan Gorh'ta yapmış, yüksek öğrenim için Paris'e gitmiş ve burada hukuk öğrenimi alarak 1894 yılında, "*Droit Romain de la Comptabilité des Banquiers/Droit Français et la Législation Comparée de la Constitution des Sociétés Anonymes en France dans l'Empire allemand, et en Grande Bretagne*" adlı tezi ile hukuk doktoru olmuştur¹⁶⁶. Aynı yıl Yanya'lı bir Türk arkadaşı ile İstanbul'a gelmiştir. Bu gelişinde İstanbul'da fazla kalmamıştır. Doktorasını verince Fransa tarafından 26-27 yaşlarında görevli olarak Duyun-ı Umumiye bünyesinde Türkiye'ye gönderilmiştir¹⁶⁷. Bu görevi sonrasında Avrupa'ya gitmiştir.

Çok yönlü bir insan olan Ostrorog, 29 dil biliyordu ve Osmanlıca'yı kısa sürede öğrenmişti. Çalışmalarında ortaya koyduğu fikirler, Onun liberal olduğu konusunda ipuçları vermektedir¹⁶⁸.

Ostrorog, İslam hukuku alanında önemli bir eser olan El Maverdi'nin El Ahkâm'us-Sultâniyye adlı eserini "Le Droit du Califate" adıyla üç cilt halinde 1901-1906 yılları arasında Fransızcaya çevirdi¹⁶⁹. Bu çeviriye 74 sayfalık bir de zeyl yazdı. Bu çevirisi Arapça ve İslâm hukuku alanlarına ne kadar vakıf olduğunu göstermesi bakımından önemli bir ipucudur¹⁷⁰.

¹⁶⁴ Kont Ostrorog'un maaş ve ihsan talebini içeren bir belge de "müteveffa pederim kont Ostrorog bendelerinin, emri üzerine cennetmekân Sultan Abdülmecid Han zamanından beri hanedan-ı Osman'a karşı zimmetimizde olan deyn-i şükrân ve sadakati ifa etmek maksadıyla Dersaadet'e gelmiş ve hizmet-i hazret-i şehriyarilerine layık bir dereceyi kemâle vasıl olmak için ..." demek suretiyle babasının Sultan Abdülmecid döneminde Osmanlı Devleti hizmetinde bulunduğunu görmekteyiz. BOA, Y. PRK. AZJ., 38/47; Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz**, Cilt: 1(1888-1918), İstanbul 1970, s. 103. "...bu meyanda din değiştirmeyenlerden Yüzbaşı Stanislas Ostrorog'u da belirtmek gerekir. Ostrorog sadece askerî hizmetleriyle değil, fakat İstanbul'un kültür hayatında uzun zaman parlak bir rol oynamış bir ailenin başıdır". Ortaylı, "...Subaylar", s. 21; "Kırım Savaşı'na gönüllü olarak katılan Stanislas Ostrorog Polonyalı asil bir kont ailesine mensuptu. Savaşta mızraklı alayında Yüzbaşı iken Rusların eline düşerek sürgüne gönderildi" Toros a.g.e., s. 30.

¹⁶⁵ Nurhan Atasoy, **From Count Ostrorog To Rahmi M. Koç The Story of A Yali The Bosphorus**, İstanbul 2004, s. 207.

Ostrorog, a.g.e., s. 10.

¹⁶⁶ Güzel, a.g.m., s. 9.

¹⁶⁷ Atasoy, a.g.e., s. 208.

¹⁶⁸ Güzel, a.g.m., s. 11.

¹⁶⁹ Ostrorog, a.g.e., s.13; Tunaya, a.g.e., s. 143; Güzel, a.g.m., s. 11.

¹⁷⁰ Atasoy, a.g.e., s. 207; Güzel, a.g.m., s. 10.

Kont Ostrorog, Babiâli tarafından Meclis'e getirilecek yasa tasarılarını hazırlamak ve Osmanlı yasalarını Avrupa yasaları ile aynı çizgiye getirmek¹⁷¹ görevleri ile Adalet Nazırlığı'nda adli danışman olarak görev almak üzere davet edilmiştir. Melami Selim Paşa kendisinden hukuk danışmanı olmasını istemiştir¹⁷². Bu davet, 1908 yılında İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinden sonra olmuştur. *"1909 yılının temmuz ayında Meclis-i Mebusân'da yapılan övgülerle Zamanın tekel idaresinde işe başlamıştır"*¹⁷³. Bu görevi kısa sürmüş ve hemen sonrasında Manyasizade Refik Bey'in delaletiyle¹⁷⁴ Babiâli hukuk müşavirliğine atanmıştır¹⁷⁵. Buradaki görevi, adaletin örgütlenmesi, usul hukukunun ve avukatlık mesleğinin düzenlenmesi, ticaret hukukunun ve kapitülasyonların gözden geçirilmesi gibi konularda Osmanlı Hukuk'unun ıslahı için projeler vermektir¹⁷⁶. Ostrorog'un ilk raporu 6 Şubat 1909 tarihinde Adalet mekanizmasında yapılacak reformla ilgili olarak Manyasizade Refik Bey'e sunulmuştur¹⁷⁷. Çalışmaları sebebiyle 1317 yılında *"vezâif-i memuriyetlerini hüsn-ü ifada mesaisi olan müşahed"* olduğundan Ostrorog'a rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisi ile taltif edilmiştir¹⁷⁸.

Kont Ostrorog, yukarıdaki önerilerinden başka kısa sürelerde birbiri ardına yasa önerileri vererek Osmanlı Devleti'nde, hukuk alanında yapılacak ıslahatlar için bir temel ve zemin oluşturmaya çalışmıştır. Osmanlı Hukuku'nun ıslahı için ortaya koyduğu projeler ve fikirlerini *"Pour la Réforme de la Justice Ottomane"* adlı eserinde topladı¹⁷⁹. Bu eseri Paris'te 1912 yılında basıldı. Eserinde ortaya koyduğu fikirleri, Osmanlı Devleti'nde hukuk alanında yapılması gerekli ıslahatlar için önemli

¹⁷¹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, İstanbul 1999, s. 87.

¹⁷² Atasoy, **a.g.e.**, s. 208.

¹⁷³ Tunaya, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁷⁴ Güzel, **a.g.m.**, s. 10.

¹⁷⁵ *"...Kont Ostrorog'un şehri yüz elli liradan senevi bin sekiz yüz lira maaş ile Babiâli birinci hukuk müşavirliğine ta'yini ..."* BOA, MV., 232/61.

¹⁷⁶ *"Muhterem âlim Ali Himmet Berki'nin bizzat anlattığına göre Osmanlı İmparatorluğunun son devrindeki sulh hukuk mahkemelerinin teşkilâtını kuran kanunun taslağını bu zat hazırlamıştır"*. Ostrorog, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁷⁷ Güzel, **a.g.m.**, s. 11.

¹⁷⁸ BOA, İ. TAL., 192/1317 C 160.

¹⁷⁹ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 13; Tunaya, **a.g.e.**, s. 143.

kaynaklar arasında görülebilir. Ayrıca 1916(1332) yılında Kont Ostrorog’a birinci sınıf orta elçilik payesi verildi¹⁸⁰.

Ali Hikmet Berki’nin bizzat anlattığına göre; Osmanlı Devleti’nin son devrindeki sulh hukuk mahkemeleri teşkilatını kuran kanunun taslağı da Kont Ostrorog tarafından hazırlanmıştır¹⁸¹.

Yine Kont Ostrorog, 8 Ekim 1908 tarihli ve 35 sayılı Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat (TECHKM) ile bunun devamı niteliğindeki 9 Ağustos 1909 tarihli ve 116 sayılı Tatil-i Eşgal Kanunu(TEK)’nun hazırlamıştır¹⁸².

Bununla birlikte Yeni Türk Devleti bünyesinde hukuk alanında yapılacak reformlar arifesinde Adliye Nazırı Mahmut Esat Bozkurt ile fikir alışverişinde bulunmuştur¹⁸³.

Türkleri ve İslâmiyet’i iyi tanımış, senelerce aralarında kalmış ve hatta birçok mühim hadiselerde ve Meclis-i Mebusan müzakerelerinde bizzat hazır bulunmuştur¹⁸⁴.

Osmanlı Ahrar Fırkasının programının hazırlanmasında, parti kurucusu Nurettin Ferruh Bey’e danışman olarak yardım etmiştir¹⁸⁵.

A. 3. Konferansları

Kont Ostrorog, Cumhuriyet döneminde de hukuk alanında hukuk reformu konusunda düşüncelerini ihtiva eden ve “*The Angora Reform*” adını taşıyan üç konferans vermiştir. Bu konferanslar “*Fıkıh Usulü*”, “*Türk Ruhiyatı*” ve “*İnkılâp*” adlarını taşımaktadır. Konferanslarını, Londra Üniversitesi’nde öğretim üyeliği yaptığı sırada üniversitenin 100. kuruluş yıldönümü dolayısıyla 27, 28 ve 29 Haziran

¹⁸⁰ BOA, MV. 232-117; BOA, İ. HR., 1332 S 14.

¹⁸¹ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 11. dipnot.

¹⁸² Güzel, a.g.m, s. 10.

¹⁸³ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 93-95.

¹⁸⁴ **a.g.e.**, s. 13.

¹⁸⁵ Tunaya, **a.g.e.**, s. 143.

1927 tarihlerinde vermiştir¹⁸⁶. Buradaki fikirlerinin biraz daha süzgeçten geçmesi gerekse de, çizdiği genel tablo önemlidir. Yaptığı çıkarımların tarihe şöyle bir baktığımız takdirde pek de isabetsiz olmadığını görebiliriz. İlk konferansı olan “*Fıkıh Usulü*”, İslam tarihi genelinden bir fıkıh usulü yaklaşımı getirerek doğu ve batı hukukunun temellerini ortaya koymaktadır.

Birkaç medeniyet ve din değişikliğine uğratan inkılâplardan sonra Türk milleti kendisine en büyük medeniyeti kurma imkânı veren İslâm medeniyetine ve dinine girmiştir¹⁸⁷. Bu medeniyet dairesine girişle birlikte Türkler, tarihlerindeki en büyük, en uzun, en devamlı ve en yaygın medeniyeti kurmuştur. Şüphesiz bu inkılâp, İslâm medeniyeti kültürü ve dini ile oluşmuş ve bu vasıflarla büyük bir mertebeye ulaşmıştır. Bu durum 10-11 asır kadar sürmüş, bu süreçten sonra 18. asrın sonuna gelindiğinde Türkler için bir başka inkılâbın merhalesi başlamıştır. Bu yeni inkılâp yeni bir medeniyet dairesini göstermeye başladı: Batı(Garp) medeniyeti. Türkler bu yeni medeniyete intibak etmek için, başlangıçta her yeni şeyde olduğu gibi gönülsüz davrandı. Ancak süreç Türkler için bir tercih yapmak durumunda olduğunu göstermeye başladı¹⁸⁸. Süreç ilerledikçe 9-10 asır süren Türk-İslâm Medeniyeti’nin, bu süreçle birlikte Türklerin hayatında garp medeniyeti ile yaşayacağı bir yeni bir dönem başladı.

Türklerin ruhuna İslâm-Doğu medeniyeti iyi bir şekilde yerleştiğinden, batı medeniyeti o dönem için Türklerin indinde İslâm medeniyetini bir kenara itecek kadar güçlü ve kat’i bir unsur olmadı. Çünkü hem batı medeniyetine iltihak seçeneği yeni yeni gündeme gelmeye başlamıştı hem de Türkler tarafından ne olduğu konusunda yeterince bilinmeyen bir durum söz konusuydu. Ancak her şeye rağmen

¹⁸⁶ Güzel, a.g.m, s. 12.

¹⁸⁷ Count Leon Ostrorog, **Ankara Reformu**, (Tercüme Eden: Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1972, s. 9.

¹⁸⁸ Zira Osmanlı Devleti artık mensup olduğu medeniyet dairesi içinde yeterince rahat yaşayacak bir durumdan uzaklaşmaya başladı. İslâm medeniyeti, yükseldiği Türk devleti ile inhitata başlamış, askerî ve malî, gibi önemli alanlarda gelişmeyi bırakalım, mevcudu sürdürme noktasında sıkıntılı bir sürece girmiştir. Bu da Türkler için yeni bir şeyler yapmak zamanının geldiğini göstermekteydi. Bunun için birkaç yol vardı: ya geçmiş yeniden canlandırılmalı ya da yeni bir hareket alanı oluşturulmalıydı. Dönüp tarihe baktığımızda geçmişin yeniden canlandırılması imkânı pek netice alıcı gözükmediğini görmekteyiz. O halde yeni bir hareket alanı oluşturulması gereklidir. O hareket alanı batı ekseninde kendine yer bulmaktaydı.

batı medeniyeti bir seçenek olarak Türklerin karşısına gelmeye başladı. Süreç ilerledikçe batı, Türklerin zihninde daha canlı ve daha somut bir şekilde oluşmaya başladı. Bu durum kanımızca, Türkler için sürecin “Garp-Türk-İslâm medeniyeti”ne yol aldığını gösteriyordu.

Burada şunu söylemek lazımdır ki, doğu dairesi içinde bulunan Müslüman Türkler, doğudan kendini çekme durumuna gelmiştir ve Doğu (Şark)-Türk-İslâm Medeniyeti, Türklerin İslâmlığı ruhlarında kalarak batı medeniyeti dairesinde kendilerine yeni bir medeni felsefe oluşturmaya başladılar. Aslında bu, bilinçli bir tercihten çok sürecin Türk felsefesinde oluşturduğu yeni maddî-manevî donanımlar oluşmasından kaynaklanmıştır. Buradaki maddî (Pozitivist) düşünce tarzı, batı medeniyeti içinden kopup gelen batı felsefesinden kaynaklanmış, manevî felsefe de bizatihi İslâm’ın içinden doğan ve Türk ruhuna işleyen hayat felsefesi olmuştur.

Zaman geçtikçe ve yaşanan siyasî, içtimaî ve iktisadî sıkıntılar, batı medeniyetini daha hissedilir hale getirdi. Bu durum 18. asrın sonları ile 19. asır boyunca kendini çok açık bir şekilde hissettirdi ve kesin hal aldı. Batı kültürüne intibak için girişimler daha yoğun bir hâl aldı. Başlangıçta ihtiyarî olan bu girişimler daha resmi bir şekil alarak devlet tarafından sürdürülmeye başladı. Bu durum arkasından 1808 Sened-i İttifak, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve 1859 Islahat Fermanı gibi belgeler bırakarak sürdü gitti. Yani, bu girişimler hukuk, siyaset, ekonomi, yeni bir hayat tarzı oldu, kısacası toplum ve devlet hayatını çerçeveleyen maddî örüntüler oldu. Ama şurası da bir gerçektir ki, manevî örüntü olan İslâm, Türk ruhiyatında devamlı ve güçlü bir şekilde var oldu¹⁸⁹. Bu var oluş, Garp-Türk-İslâm Medeniyeti’ne dönüşümü daha bilinçli ve manevî ruha uygun bir çerçeve içinde olması gerektiği gerçeğini hep yanında taşıdı. Bu yüzden bahsettiğimiz medenî dönüşüm bu gerçeği göz ardı ederek bir sonuç alamazdı ve aynen öyle oldu. Dönüşümün içeriği hâlâ tam olarak dolmadı. Süreç devam ediyor. Yukarıda

¹⁸⁹ Şunu da söylemek lazımdır ki, bahsettiğimiz süreç içerisinde maddî (dünyevî) içerik lehine denge bozulunca manevî örüntü derhal bir savunma durumunu aldı. Bu iki yüz yıldır süren Garp-Türk-İslâm medeniyeti dairesinde bir takım uyumsuzlukların vukua geldiğini ve bir bocalamaya sebep olduğunu söylemek gerekir. Zira Türklerin Muasır medeniyetler seviyesine ulaşma hedefi ve hevesi hâlâ tam bir neticeye ulaşmamış, bir süreç olarak kalmıştır, Zaman zaman Garp- Türk-İslâm medeniyetine dönüşüm bir zorlama halini almış ve biraz sancılı olmuştur.

bahsettiğimiz girişimlerin çerçevesinde ortaya konulan düzenlemeler, tarihî zemini ve gereklilikleri ortaya konulduğu ölçüde anlamlı olacağı, dolayısıyla da bunların iyi bir tahlille günümüze aktarılacağı ve buna göre daha sağlıklı bir yol haritası çizileceği hepimizce bilinmektedir.

Şimdi konferansların ana hatlarını aşağıya alarak meselenin bir Batılı gözü ile değerlendirilmesine yardım ederek konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabiliriz kanaatindeyiz.

A. 3. 1. Usulü Fıkıh

Bu konferans, adından da anlaşılacağı gibi fıkıh usûlü adı ile İslâm fıkıh usûlünü konu edinmektedir. Fıkıh usûlü tarihî süreç içinde ele alınarak örneklerle açıklanmıştır.

“Dünyanın medeniyetimizle bilhassa ilgisi olan bölgelerinde temel iki hukuk telâkkisinin mevcut olduğu söylenebilir. Biri Yunan, Roma, Kelt ve Cermen ve daha umumi bir ifade ile Ari telâkki¹⁹⁰ ve diğeri de Sami telakki¹⁹¹”

“Ari telâkki ana özellik olarak, hukukun insanlık refahı, daha kesin bir ifade ile belli bir memleket halkının ekseriyetine gözüktüğü şekilde insanlar tarafından meydana getirilmiş bir şey olduğunu belirtir¹⁹². Bu telâkki kendini On İki Levha kanunlarında bulur ve bunu Titus Luvius çok iyi bir Psikolojik tasvirle ortaya koyar. Onun III/34 bölümde yer alan ve Müslüman Arap hukukçuları tarafından geliştirildiği gibi Sami hukuk telakkisinin takdimi hususunda faydalı ve gerçekten en zaruri esas teşkil etmektedir. Bu bölüm şu şekildeydi”

¹⁹⁰ “Arî hukuk sistemi üzerinde gelişen bugünkü batı hukuku, batı kültür âlemi, batı dünya görüşü ve hayat anlayışı içinde mütalâa edilir ve bunu Yunan–Lâtin veyahut Atina–Roma mihveri temsil eder” Hasan Özket, **Sanayileşen Fıkıh XIX. Asır İslâm Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)**, İstanbul 2003, s. 18.

¹⁹¹ “Samî hukuk sistemi üzerinde gelişen bugünkü doğu ki onu da İsrail–Arap (Filistin–Hicaz) veyahut Kudüs–Mekke mihveri temsil etmektedir; bu iki hukuk sistemi diyalektik zıtlar olarak karşılaşmaktadırlar” Özket, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁹² Ostrorog, **a.g.e.**, s. 21.

Ostrorog'un böyle bir ayırım yapması sosyolojik bağlamda hukukun kaynaklarını açıkça belirtmekte ve hukukun şekillenmesinin bu sosyolojik kaynağa göre olduğunu ortaya koymaktadır. Bu hukuk telâkkisine sahip olan milletler hukuk anlayışını buna göre şekillendirir. Bu telâkkiler arasında etkileşimin olması muhakkaktır.

“On hâkim insan akli müsaade ettiği nispette kanunları herkes için anladıklarını söylediler. Fakat insanların akli ve düşüncesi daha üstündü. Binaenaleyh vatandaşlar her meseleyi bizzat düşünmeli sonra da o noktaları münakaşa etmeli veya buldukları tarafları bildirmelidirler. Çünkü Roma halkı teklifi nispetle müeyyidelendirdikleri ve kesin rızası olduğu söylenebilen kanunlara sahip olmalıdırlar”.

“Kanunların her mevzu için halk tarafından beyan edilen reye göre kâfi derecede ıslah edildiği kabul edilince o zaman onlar “Comitia Centuriata”’dan geçirirlerdi. İşte bu gün umumi ve hususi bütün kanunların esasını onlar teşkil etmektedir. Roma hukuk telakkisi için dayandığı esas buydu”

İşte Roma ve dolayısıyla da Avrupa hukuk telâkkisinin hukukun uygulaması, kendine göre bir şekil almıştır.

“Beşeri münasebet kaideleri muayyen bir insan topluluğunu en iyi tarzda refaha götüren bir husus olarak telâkki edildi. Sonunda da öyle kabul edildi; o cemiyetin çoğunluğu kendi tasvip ve kabullerini beyan edince de bu bağlayıcı oldu.”¹⁹³ Ancak Sami hukuk bundan tamamen farklıdır”

Sami telâkki ise Roma hukuku telâkkisinden farklı bir durum ifade eder ve Sami hukuk telâkkisi farklı bir anlayış ve sosyolojik içerik yüklüdür.

“İslâm hukuku mütehassısları, hukuku bünyenin güzellik ve çirkinlik (hayır ve şer) ve teknik ifadesiyle husn ve kubh hususundaki felsefi yakın meselesine yapacak çözümünden daha başka anlaşılar. Hiçbir esasının mevcut olmadığı açıkça beyan edilip

¹⁹³ Ostrorog, a.g.e., s.22.

güzel olan yapılmalıdır. Ahlakî yönden çirkin olan yapılmamalıdır. Hukuk budur. Peygamberlerin mühürü olan Abdullah oğlu Muhammed son bir¹⁹⁴ vahiy halinde Cebrail tarafından kendisine vahiy edilen hayır ve şer ilmini ebedî varlığı ve mucizevî güzelliği bulunan Arapça kitabın, Kur'an'ın içinde olduğu gibi insanlara tebliğ etti”

“Peygamberin devri Saadet denen bütün hayatı boyunca ahlakî güzellik ve çirkinlik meselesinde yakın kitabın ayetlerini veya peygamberin tatbikatı olan sünnet şeklinde insanlığa sunulmuştur”¹⁹⁵.

“İslâm telâkkisine göre de aslında bir tasnif ilmidir ki, ben ondan şunu kastediyorum: beyaz ahlakî güzellik rengi siyah ahlakî çirkinlik rengi gri de daha çok iyiye çalan ne güzel ne de çirkin şeylerin rengidir”¹⁹⁶

“Allah mutlak hikmet ve iyi olarak ahlaken güzel olandan daha başka bir şey emredemez; ahlaken çirkin olandan başka bir şey yasaklanamaz; hiç olmazsa iyiye çalan şeyden başkasını mübah kılamaz buradan aksi bir muhakeme ile kurucu bir hukukçu, Kitap'ta (Kur'anda) veya sünnette yazılı olan güzeldir, yasak edilen çirkindir, müsaade edilen de daha çok güzel olmasına rağmen ne birincisidir ve ne de ikincisidir diyebilir ve böylece o, çok miktardaki renksiz fiilleri ve eşyayı muayyen ve mutlak bir tasnif ile damgalamak için kendisine üç gölgenin verildiğini görür.”¹⁹⁷

“...Hukukun mevzuu bu olduğu halde İslâm hukukçusunun görevi ilk bakışta mantıken pek basit olduğu görülür, böyle basit bir görüş şüphesiz kendini Peygamberle sahabelerden biri arasında geçen ve bir hadis halinde rivayet edilen son derece mühim bir konuşmada gösterir. Peygamber (Hz. Muhammed (S.A.V) ashaptan biri olan Mu'az'ı bir bölgenin vali-kadısı olarak gönderdi; bu vazife adalet tevziini de içine alıyordu. O zaman tahsil görmüş hâkimler de yoktu. Peygamber sordu:

¹⁹⁴ Ostrorog, a.g.e., s. 23-24.

¹⁹⁵ a.g.e., s. 24.

¹⁹⁶ a.g.e., s. 25.

¹⁹⁷ a.g.e., s. 26.

“Neye göre hüküm vereceksin”

O cevap verdi:

Allah’ın kitabı’na göre

“Ve eğer orada bir şey bulamazsan?”

Resulullah’ın hadisine göre

“Ve eğer orada bir şey bulamazsan?”

O zaman kendi içtihadıma göre tefsir ederim

Ve bunun üzerine Peygamber şöyle dedi. “Allah’a hamd olsun”

“Bu konuşma iki bakımdan mühimdir. O, bir hâkimin düşünce hürriyetinin sınırlarını vaz’ eder: Bu telâkki içinde çok mantikî olarak hâkim Kitab ve sünnette bulunduğu hükümlerle bağlıdır. Fakat aynı zamanda bu bir temel prensip olarak Kitab’ın ve hadisin doğrudan tetkik ve tefsir hak ve salahiyetini pek açık bir tarzda ifade eder. Bu hürriyet uzun müddet İslâm imanında esas bir akide olarak kalmıştır.”¹⁹⁸

Yukarıda anlatılan felsefe Allah tarafından Cebrail’e, Onun aracılığıyla da Hz. Muhammed’e (S.A.V) gönderilmiş ve Hz. Muhammed (S.A.V) de gerek hukuk kurallarının oluşmasında ve gerekse uygulama sahasına koyulmasında önemli bir kaynak meydana getirmiştir.

Sami ve dolayısıyla ona felsefî bir içerik kazandıran İslâmî telâkki kendi içinde özgün bir içerik kazanmıştır. Bu içerik doğunun kendine has sosyolojik anlayışına oldukça uygundur. Bu içerik manevî bir bütünlük içinde hukuk anlayışını güzellik ve çirkinlik ve hayır şer üzerine bina etmiştir.

“Peygamber Hz. Muhammed (S.A.V) döneminde hukukî hükmün üzerinde tenkit (icthât) kapısı açık olduğundan ve insan aklıyla bir hüküm verebilirken bu daha sonraları kapı kapanmış¹⁹⁹, bu durum İslâm hukuku sahasında orijinal fikrî ve

¹⁹⁸ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁹⁹ Burada “icthât kapısı kapanmış” demek tam olarak durumu anlatmadığından İcthât kapısında aralığın biraz kısıldığı gerçeğini kabul etmek gerekir diye düşünüyoruz. Zira bu düşüncemizi destekleyecek müctehitler birçoklarımızca bilinir herhalde. Bu bile, ayrıca başka bir çalışmanın konusunu oluşturacak nitelikte bulunmaktadır. Meseleye küllî bir kapanmışlık yaklaşımı getirmek tarihte ortaya çıkan İslâmî hukukta karar vericiler ve tarihi seyri içinde İslam hukukundaki

zihnî faaliyetlerin durgunlaşmasına sebep olmuştur. XII. Asrın sonlarına doğru başlayan bu süreç altı asır kadar sürmüştür. Bu süreç sonunda içtihadî bir yaklaşım neredeyse bir cesaret halini almıştır. Daralan çerçeve İslâm hukukunun sertleşmesine sebep olarak içtimaî hayatta uygulanmasının zorlaşmasına yol açmıştır. Bütün bu durumlar hukukun uygulanmasında ortaya çıkan çeşitli sorunlar ve beraberinde çatalı bir hukuk sisteminin ortaya çıkması ve bunun neticesinde de devlet bünyesinde ortaya çıkan sorunlar... Bu sürüp gitti”²⁰⁰

“Esas prensiplerinde ve nihaî kısaca tetkik edilen İslâm Hukuku, hukuk reformu meselesinde Türk ruhiyatının gelişmesini takip ederken asla gözden kaçmayacak olan bir sebeptir. Kapıları tarihî tefsire, iş’ârî tefsir ve teville ve metinlerin serbest tenkidine kapalı olan çok işlemiş ve pek kuvvetli mantikî bünyeye sahip tamamen sert eski skolâstik bir yapı, nihaî olarak XI. Yüzyılda tahdid edilen tefsir ilmine ve teamüle tam uygunluğu emreden bir yapı; Yunan mantığıyla ve İran tasavvuruyla mayalandırıldığı zaman tefsir ilminin birçok ana kaidelerini Arap lügatine ve Arap gramer kaidelerine, usûl ve Furû’ eserlerinin hepsi tamamen kilise hukuku içi ve Hristiyan garp ilahiyatı için de aynı değerde kalan Arap dilinde yazılan saf Sâmi telâkkisine sahip bir Arap yapı”²⁰¹.

Türk hukuk anlayışı, temelde Sami telâkki içinde İslâm hukuk anlayışını içinde mütalaa edilmesine rağmen son iki asır içinde Türk ruhiyatında meydana gelen değişiklikler neticesinde batı eksenli pozitivist bir anlayışı benimsemiştir. Bu nedenle hukuk anlayışı değişmiştir. Böylece Doğu’ya has sosyolojik gerçeklerle örülü ve insana bakışı belli bir manevî temele dayandıran bir anlayıştan uzaklaşmıştır. Batının hukuk telâkkisine uygun kanunların kabul ve uygulanması neticesinde Sami hukuk telâkkisinden yavaş yavaş uzaklaşma başlamıştır. Cevdet Paşa’nın Mecelle’si ve birkaç cılız düzenlemelerden başka, Doğu ve İslâm telâkkisi içinde düşünülecek bir çalışmaya imza atılmamıştır.

çeşitlenmelerin temelini açıklamak mümkün gözükmez; Ancak İslâm uleması (ilmiye mensupları) nitelik olarak bir bozulma sürecine girmesine sebep olan olaylar Kanunî Sultan Süleyman devri ile başlamıştır. Abdullah Aydemir, **Büyük Türk Bilgini Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu**, Ankara 1968, s. 22-23.

²⁰⁰ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 30-35.

²⁰¹ **a.g.e.**, s. 39.

Yeni Türk Devleti'nin kurulmasından sonra da hukuk telâkkisi tam anlamıyla Doğu içinde Batı telâkkinin uygulanması yolu tutulmuştur. Sosyolojik anlayışın ortaya çıkardığı ve bir uyumsuzluk durumunun hüküm sürdüğü günümüzde bu durum açıkça müşahede edilebilmektedir.

A. 3. 2. Türk Ruhiyatı

“Bu konferansında ise geçmişteki yöneticilerin almış oldukları kararları hatırlatarak, onların zamanlarında İslâmî olarak kabul edildiğini belirtmiş ve bugün yapılanların da onların yaptıklarından farklı olmadığına göre neden bunların İslam dışı kabul edildiğini haklı olarak sorgulamıştır. Bunun bir çelişki olduğunu vurgulamak için Fatih Sultan Mehmed ve Sultan Süleyman'ın hazırlattıkları kanun ve fermanları örnek olarak göstermiştir”²⁰².

“İslâm hukuku Arap ruhiyatının temel özelliğinin mantikî tekâmülü olduğu gibi bizim tetkik etmek üzere olduğumuz reform da aynı öyle Türk ruhiyatının mümeyyiz bir hususiyetidir. Ve bu iki ruhiyat birbirinden farklıdır”

Son iki asırdır devam edegelmekte olan yeni anlayışın belli bir temele oturtulması elbette Türklerle, İslâm dairesinde olmaları dolayısıyla Araplarla ve bunun yanında tabii Sami telâkki ile aralarındaki farkın ortaya koyulması gereklidir. Çünkü Türklere özgü bir anlayışın yerleşmesi lazımdır.

“İki millet aynı dine inandıkları ve yazı alfabesi aynı olduğundan bu iki millet arasında yakın benzerlikler olduğu zannedildi. Fakat İtalyanlar ile Norveçliler arasında ne kadar benzerlik varsa Türk ve Arap benzerliği ancak o kadardır”

“Türkler Araplar gibi ne metafizik bir kâinat telâkkisine karşı eğilim sahibidirler ve ne de varlıkları esas olarak ebedî ve ilâhî bir veçhe altında düşünmek için herhangi bir mümeyyiz temayüle sahip olma özelliğinde tanınmaktadırlar”²⁰³.

²⁰² Özket, a.g.e., s. 126.

²⁰³ Bu fikirler Kont Ostrorog'a bir başka Polonyalı mülteci olan Mustafa Borzecki tarafından geçmiş gibidir. ““Güçlü, kanaatkâr, cesur, iyi ve sabırlı bir ırk olan Türkler, pratik pozitivizmleriyle kendilerini her zaman fark ettirmişlerdir. Bu pozitivizme doğuştan sahip olan Türkler, doğal olarak

Onlar ne metafizik inceliğinde ve ne de selis bir belâgate karşı özel bir zevkle mücehhezdirler. Nadiren şiir inşad ederler. İslâm tarihi sahnesine evvelâ mükemmel, sebat sahibi ve sadık birer ücretli asker olarak çıktılar. Bir zaman için İslâm diyarında İsviçre'nin VI. Asır Avrupa'sındaki gibi savaşmayı bir ticaret olarak kabul eden ve onu pekiyi beceren kimselerden müteşekkil bir ırk olarak kaldılar. Zaman geldi halifeye hükmetmeye başladılar. Devlet kurdular”²⁰⁴.

“Vahye dayanan ilâhî iradenin tatbiki hukukun imkân dâhilinde yegâne bulunduğu fikri Araplara ne kadar tabii ise Türk psikolojisine de o kadar yabancı bir telâkkidir. Araplarda en üstün iktidara sahip olan bir kimseye dinden alınmış bir kelime ile “İmam” derdi. Türklerde iktidarının son günlerine kadar, sultanların kraliyet(hanedan) adı olarak savaşçı kabilenin reisi manasına gelen turundan alınmış bir kelime olan “Han” tabiri kullanılmıştır”.

“Araplar insanı Allah'ın fakat sadece Allah'ın kulları olarak kabul ederken Türkler insanı esas olarak bir askerî birlikte bir asker olarak asker ve subay kabul ettiler”²⁰⁵.

Hem Arap ve hem de Sami telâkki içinde bulunan Türkler ve diğer kavimler arasında ruhî bakımdan ve anlayış bakımından farklılık kesin çizgilerle kendini göstermektedir. Kont Ostorog bu değerlendirmesi, Türklerin Avrupaî bir kavim olduğunu söyleyen Mustafa Celaledin Paşa'nın “Eski ve Yeni Türkler” adlı eserinde ve ondan aynen oğlu Hasan Enver Paşa'ya geçmiş olan yaklaşımla yakından benzerlikler arz etmektedir²⁰⁶.

Sayılan durumlar, Türklerin Araplardan birçok çizgide kesin olarak ayrıldığıнын birer göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrılıkların siyasî, içtimaî, iktisadî ve devlet felsefesi bağlamından ayrı bir kültür olarak teşkilatlanmayı getirdiği muhakkaktır.

Yahudilerin, Arapların Yunanlıların ve Perslerin mistisizmine pek eğilimli değillerdi” Mustafa Celaledin, **a.g.e.**, s. 52-53'ten Çetin, **a.g.e.**, s. 355-356.

²⁰⁴ Ostorog, **a.g.e.**, s.44; Ancak bu fikirlerin, Türklerin tarihî geçmişleri ve ortaya koydukları medenî unsurların sonrasında doğruluğunu yitireceği kanaatini taşıyoruz.

²⁰⁵ Ostorog, **a.g.e.**, s. 45.

²⁰⁶ Bu konuda Mustafa Celaledin başlığı altında ortaya konulan delillere bakabiliriz.

“Bizim “muhteşem” dediğimiz Süleyman’ın babası ve Türk sultanlarının en kuvvetlisi ve en serti Sultan Selim, Arapçayı tek dil ve İslâm’ı yegâne din olarak kabul etmek suretiyle Türk İmparatorluğunu esaslı bir birleşmeye mecbur etmek için bir plan düşündü. Böyle bir durumda Hristiyan ve Yahudilere İslâm ile kılıç arasında bir tercih yapmalarına imkân verildi. İslâm’a aykırı olan bu duruma Ulemalar “olmaz” dedi. Sultan Selim de daha ileri gitmeye cesaret edemedi. Bunun yanında İslâm âlimleri devlette bütün kuvvetleri ve üstünlüklerine rağmen Türk ruhiyatı teşri’i sahada derhal kendini hissettirdi. Arap tarihlerinin herhangi bir halife veya emir tarafından yapılan bir tek teşri’i faaliyet vakasına rastlanmaz. Zira Araplar teşri’i salahiyyet Allah’a; icra salahiyyeti halifenindir telâkkisine sahiptiler. Türklerde durum aynı olmamıştır. Türk hanları iyi bir Müslüman olmayı iddia etmişler ve cidden de öyle olmuşlardır; fakat öyle olmasını istedikleri için vesikanın başına “mucibince amel oluna”²⁰⁷ yazmak lütfunda bulunarak icap eden nizamları mer’iyete koyma hakkını başlangıçtan beri iddia etmişlerdir. Böylece İslâm hukuku tarihinde biri Allah tarafından vahyedilmeyip bir insan tarafından beyan edilmiş olarak ve diğeri de kâfi derecede bilgi sahibi iseler hukuk mütehassıslarından neş’et eder müphem şeklindeki fikir veya not olmayıp beyaz üzerine siyah, yazılı ve kesin tarzda bağlayıcı metinler bulunmak üzere çifte özelliği temsil eden tamamen yeni ve çok mühim hukuki bir vakıa doğdu. Bununla birlikte hukuk diline dini olmayan fakat tamamen insan yapısı laik, yeni bir terim, kanun kelimesi ortaya çıktı. Aynı zamanda da vazı’ hukuka karşı olan bu Türk temayülü kendisini İslâm telâkkisine aykırı bir şey olarak göstermedi²⁰⁸.

Yukarıda bahsedilen farklılıklar neticesiyle kaçınılmaz olan felsefi farklılıklar, böylece hukuka da sirayet etmiş ve insan yapısı, Sultana has bir örfi hukuk telâkkisi, şer’î telâkkinin yanında hayat bulmaya başlamıştır. Buradaki temel özellik, Türk ruhiyatındaki farkın hukuk sahasında işleyiş kazanmaya başlamasıdır ve Türklüğün Orta Asya geçmişinden getirdiği bir mirastır. Bu mirasın kalıntıları, içtimaî, siyasî ve iktisadî hayat felsefidir.

²⁰⁷ Bu roma hukukunda “*Quod imperatori placuit ita ius esto* (İmparator ne vaz’ ederse hukuk (kanun) olur)” prensibine yakın anlamındadır. Bu Türk ruhiyatını bir sonucu olarak “mucibince amel oluna” şeklinde kendisine göstermiştir.

²⁰⁸ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 50.

“İslâm hukuku hükümdara düşünüp karar verecek çok şey bırakacak askerî teşkilat hakkında ne kesin prensipler ve ne de fethedilen yerlerde tatbik mevzuu olacak genel kaideler dışında herhangi bir şey sunmuştu. Hukuk artık sultanların yazılı emirleri içinde ifade edilmiştir. Osmanlı sultanları bu sınırlar içinde kalmayarak daha geniş alanda hukukî kaideler koydular. Bütün bunlar Türk ruhiyatının tesiri ile ortaya çıkan birer tavır olarak düşünülmelidir. Böylece ilâhi menşe’li ilâhî hayır ve şer vahyine dayanan ve Arapların telâkki tarzlarına uyan bir hukuk bulunan şeriat ile kendini güçlü bir şekilde hissettiren Türk ruhiyatının bir eseri olan Türk milletin başkanı ve hükümdarı han tarafından en iyi siyaset diye düşünülen telâkkilere istinat eden “kanun” arasında yarışma başladı²⁰⁹. Bu durum vazi’ kanunları muazzam ilerleme kaydettiği ve dev adımlarla ilerlediği, kendisini adil diye ortaya koyduğu ve nihayet yalnız birbiriyle yarışan uzun seri kanunları değil de, hâkimlerin ve hukukçuların yarışan bir teşkilatını takdim etmiştir. Politik telâkkiler krizi ortaya çıkarmıştır. Ancak bu iki sistem arasındaki bu yarış birbirinin yerini alma ile sonuçlanmamış aksine her iki sistem de devletin hukuk yapısına sıkı sıkıya tutunmuştur”

Sultanın elinden çıkan kanunlar, İslam hukukunun kesin prensipler, maddeler koymadığı bir alana ait karar verirken tek başvuru kaynağı oldu ve bu durum uzun bir zaman devam etti. Böylelikle bir hukuk külliyeti ortaya çıktı. Giderek geniş bir perspektifle koyduğu kaideleri genişledi. Böylece ilâhi menşe’li ilâhî hayır ve şer vahyine dayanan şeriat ile kendini güçlü bir şekilde hissettiren Türk ruhiyatının bir eseri olan kanun, düşünülen telâkkilere istinad ederek ayrı sistem oluştu. Şer’i ve örfî hukuk sistemi devletin hukuk ihtiyacının kaynağı oldu.

“Türk devleti XVII. Asırdan bu yana inhitata başlamıştır. XVIII. Asırda sultanlar ağır malubiyetlere maruz kamilşlar; Avusturya ve Rusya yapılan savaşlar sonunda ile birçok bölgenin kaybedilmesini onaylayan anlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardır. XIX. Asrın başlaması, kendini çok felaketli olarak göstermiştir. Mora paşalığındaki bir isyan müstakil bir Yunanistan’ın zuhurunu neticelendirmiştir; Mısır paşası sultana karşı kıyam etmiş ve tâ Kütahya’ya kadar

²⁰⁹ Ostrorog, a.g.e., s. 53.

yürümüştür. Rusya Hünkâr İskeleyi Anlaşması'yla bir himaye kurmaya çalışmış ve tehlikeli bir tarzda tehdit eder kalmıştır. Sultan Mahmut ve kendisinden sonra da Sultan Mecid, Rusya tarafından avukatlığı yapılan anatominin mukaddimesi olan muhtariyetle İngiltere ve Fransa'nın ancak bu şartla Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü prensibini desteklemeye hazır bulundukları reformlar arasında bir tercih yapmak lüzumunu görmüştür. Sultanların tercihi reformlardan yana oldu. Gayr-i Müslim tebaaya eşit muamele yapmayı vadeden devlet beyannameleri - 1839 Hatt-ı Şerif'i ve 1856 Hatt-ı Hümayun- yüksek sesle ilan edilen siyasî reformlar bunların içindedir. Bu reformlar İslâmî kaidelerin gayr-i Müslimlerin durumlarını tayin eden hür prensiplerin teyidinden biraz daha ileride idi²¹⁰. Böylece bu reformlar, bazıları doğrudan doğruya Kur'an'ın hükümlerine aykırı hükümler vazeden ve Hristiyan batının sırf akıl mahsulü kodlarını model olarak alan va'zi ve yazılı kanunlar bulunan hakikî mecelleler şeklinde düşünülebilecek yeni şeyler zuhur etti. Kur'an'ın zahirî ayetleriyle tamamen menedilen bir hareket olan faizi nakit ikrazlarda şart koşmayı ticaret kanunu; zina edenlerin recmedilmesi, içki içenlerin kamçılanması, hırsızların azalarının kesilmesi ve eşkıyanın idam gibi İslâm Hukukunun bütün ceza sistemlerini tamamen bir tarafa atan Ceza Kanun Mecellesi; Hristiyanların ve Yahudilerin Müslümanlarla yan yana oturdukları ve Fransız kanunlarından tercüme edilen veya daha ziyade onları taklit eden usul kanunlarına göre hüküm verdikleri birinci derece mahkemeleriyle ve temyiz mahkemeleriyle Hristiyanların ve Yahudilerin Fransız teşkilatından kopya edilmiş hukuku müesseselendiren bir kanun mecellesi. Bu durum o kadar ileri bir şekli ifade ediyordu ki, ne Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim ve ne de Kanunî Süleyman cesur tedbirlerinde XIX. Asır sultanlarının Kırım Savaşı'nı takip eden devirde yaptıkları kadar köklü ve cesaretli herhangi bir şey yapmışlardır. Bu açıkça ilâhî olan hukuktan uzaklaşma idi ve siyaset tarafından dikte ediliyordu. Yani, siyaset bu değişimleri zorunlu kılmıştır. Bu reform ve radikal değişikliklere karşı ulemadan ciddi bir ses de yükselmedi. Zira ulema ticaret ve ceza hukuku alanındaki sorunlarda kendilerini görevli görmüyor, ticarî ihtiyaçların halli tüccarların işi olarak, ceza hukukunun da bir siyasi mesele değil, hükümdar tarafından halledilmesi gerekli bir polis meselesi olarak

²¹⁰ Ostrorog, a.g.e., s. 54.

*görüyordu*²¹¹. *Aile ve miras hukuku ilâhî hukuk dâhilinde ve İslâm hukukunca kurulan mahkemelerin kaza salahiyetinde bırakıldı aynı şekilde ilmiye teşkilatına dokunulmadı*²¹²”

19. yüzyıl ile ortaya çıkan siyasî, içtimaî ve iktisadî sıkıntılar Türk ruhiyatında ciddi etkiler yaptı. Bir anlamda felaketler, Türk ruhiyatında Pozitivist bir yaklaşımın yerleşmesinde itici bir etki yarattı. Pozitivist etki yapısal ve fikrî alanda yapılan düzenlemelerde kendini gösterdi. Hukuk alanı da bu etki içinde kendine yer buldu. Avrupa menşeli kanunlar Osmanlı hukuk sistemi içine yerleşmeye başladı. Avrupaî kanunlar, köklü düzenlemeleri beraberinde getirdi. Bu dönem, Şer’i hukuktan uzaklaşma eğilimlerinin ortaya çıktığı değişimin ilk örneklerinin görüldüğü bir sürecin başlangıcıdır.

Köklü değişim düzenlemeleri, tepkili bir ulema gurubu ile karşılaşmadı. Ulemanın kendini sorumlu tuttuğu alanlar haricinde bazı tartışmalar dışında bir karşı çıkış sergilemedi²¹³. Zira ulema ticaret ve ceza hukuku alanındaki sorunlarda kendisini görevli görmüyor, ticarî ihtiyaçların halli tüccarların işi olarak, ceza hukukunun da bir siyasi mesele değil, hükümdar tarafından halledilmesi gerekli bir polis meselesi olarak görüyordu.

Aile ve miras hukuku ilâhî hukuk dâhilinde ve İslâm hukukunca kurulan mahkemelerin kaza salahiyetinde ulemaya bırakıldı.

*“1878 Osmanlı- Rus harbi felaketinden sonra Abdülhamid dünyevî ağır kayıplara ilk hilafet devrinin İslâmları birleştirmeye dair manevî otoriteyi şahsen elde etme teşebbüsüyle telafiye çalıştığı zamandaki âlimlerin saygınlığı artmıştır*²¹⁴. *Sultan Abdulhamid saltanatı en yüksekteki âlim olan şeyhülislâm tarafından alınan bir fetva ile gerçekleşti Ne sultanın ve ne de her hangi bir kimsenin önceden görebildiği hayrete şayan bir netice ile XX. Asır Türk hanı zamanında Türkiye’de*

²¹¹ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 55.

²¹² **a.g.e.**, s. 55-56.

²¹³ Aslında bunun temel sebebi, Osmanlı Devleti’nde bir ruhban sınıfının oluşmaması olarak gösterilebilir. Böyle bir sınıfın oluşmaması kitleleri arkasından sürükleyecek tepkisel bir karşı çıkış temsil eden güçlü ve etkili bir otokontrol mekanizması meydana gelmesini engelledi.

²¹⁴ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 56.

Ortaçağ Bağdat Valisi halifelerinin çok kuvvetli dini siyasetlerine benzer bir şey müşahade edildi. 1908’de Türkiye’de ihtilâl nüksedip ihtilâlciler Nisan 1909 kıyamından sonra sultanı tahttan indirmeye karar verdikleri zaman şeyhülislâma müracaat ettiler, ulemanın reisinden sudur eden resmî bir beyan ve Sultan Abdulhamid’in azledilmeye layık günahkâr bir halife olduğu mealinde bulunan bir fetvaya istinadendir ki, o hal edilmiş ve devletin bir mahpusu olarak Selanik’e gönderilmiştir²¹⁵.

“1909 tarihinde ulemanın günlerinin de sayılı olduğunu görmek zor olurdu. Onlar asla daha güçlü gözüküyorlardı. Diplomatik heyete ayrılmış bulunan birinci kattaki mahfilden görülen Türk parlamentosunun toplandığı büyük uzun salon hocalarının çoğunluğunun toplandığı teşkil ettiği gözükcek tarzda beyaz sarıklıların göz kamaştırıcılığını sunmuştu. Arnavutların isyanı Makedonya’da tehlikeli bir durum arz edince yaşlı Sultan Reşat Selanik’e gitmek Kosova meydanına yürümek, devlet muhitlerinden ümide göre orada Arnavutlar arasında azalan Osmanlı vatanseverliği olan İslâm birliğini temin edecek bulunan dinî merasimler- bir halife olarak- idare etmek zorunda kalmıştır. Her şey bir İslâmî inanış, dinî temayüllerin hakîm olduğu ve teokratik bir devlet telâkkisine meyil gösteren meşrutî bir Türkiye manzarası arz ediyordu”

Ulema siyasî alanda bir takım politik gerekçelerle kendisine hazır olarak bulduğu bir ortamla hem saygınlığının artmasını ve hem de topluma yansıttığı olumlu hâlin bir süre daha sağlam bir şekilde devam etmesini sağlamıştı. Bu durum işini kolaylaştırmasına yararken pozitivist bir yönelime giren Türk ruhiyatı karşısında etkili hayatiyetini bir süre daha devam ettirme şansı yakalamasına vesile olmuştu. Bu durum, bu ortamı kendilerine sunan Sultanın azl edilmesinde verilen kararın sahibi olduklarının ortaya çıkmasına kadar sürmüştür. Bundan sonra ulemanın uzun ömürlü etki sahası oluşturacak ortamı bulamayacağı açıktı. Bu durum bir yıl sonra anlaşıldı.

“Halkı parçalayan farklı siyasî görüş ne olursa olsun, onların hepsi Türkiye’nin ancak bütün idare ve hukukunun açıkça üstün ve müreffeh olan batı

²¹⁵ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 57.

Avrupa'nın büyük devletlerin verdiği modele göre reforma tabi tutulması yoluyla yeniden sıhhat ve kuvvete kavuşabileceği kanaatinde birleşmişlerdi. Batıdan gelecek herhangi bir sisteme şiddetle muhalif olan ulema için bu durum pek olumlu değildi. Batılı bir hukukçunun hukuk müşaviri olarak tayin edilmesi teklif edildiği zaman onlar kollarını kaldırdılar ve İslâm'a hıyanet edildiği feryadını bastılar²¹⁶”

Osmanlı Devleti'nin, ancak batı hukuku ve idare sistemini batılı modele göre düzenlediği zaman sıhhat ve kuvvete kavuşabileceği fikrine karşı bir duruş sergileyen ulema, böyle bir sistemin kendisi için olumlu bir durum olmadığı fikrinde idi. Karşı çıkışın temel sebebi Ostrorog'a göre içtimâî hayatta sahip oldukları statünün ortadan kalkacağı korkusudur²¹⁷. Yine bu korku ulema da bir reaksiyon oluşturuyor ve yapılan bazı işler İslâm'a karşı olarak kabul ediliyordu.

“Meclis hükûmeti tatbikatı ve Turancılığın romantik görünüşü yoluyla temel ırk temayüllerine verilen yeni ve kuvvetli bir itme, Türk ruhiyatının gelişmesinde çok mühim ve devamlı bir faktör olmuştur. Biz teşri'i meselede en son Romalıların olan “quod imperatori placuit”²¹⁸ formülü altında kendini açığa vuran Türk ruhiyatını görmüş bulunuyoruz. Türk ruhiyatının başkanı olan han beşerî bir hukuk olan kanun yapıcısı olarak ortaya çıkmaktadır. Abdulhamid'in istibdadı neticelerinden çok zarar görmüş olan kızgın bulunan onlar 1908'de mutlak iktidarı yok edip meşrutî bir hükûmeti tesis edince, istidatlarındaki hukuk telakkisi kaldı ve fakat Romalıların bir numaralı ilk ve esas prensibi olan “lex id est quot populus voluit atque constituit”²¹⁹” inkilabetti. Milli hâkimiyet prensibi derhal Osmanlı Teşkilat-ı Esasiye Kanununun temeli olarak kabul edildi ve Türk inkılâp liderlerinin kafalarından o, Türk milletinin mutlak ve inhisarî hâkimiyetinden başka bir manaya asla alınmadı. Bu mutlak iktidar, kendi telakkilerine Türklerin durumlarında milliyetçi duygunun aşırı bir tansiyonuyla gelişen ve Arap, Yunan, Romen, Bulgar ve Sırp temsilcilerinin

²¹⁶ Kont Ostrorog'un bahsettiği olay, kendisinin Babîâli tarafından hukuk müşaviri olarak atanması sırasında gösterilen tepkilerdir.

²¹⁷ Aslında Osmanlı uleması içtimâî statü durumu kazanacak bir yönelime girmemiştir. Bu durum aslında Osmanlı Devleti'nin temel özelliği olan dinin içtimâî bir statü kazanmak için kullanılması gerçeğinden uzaklığını göstermektedir. Osmanlı uleması tarafından din, bir merdiven olarak kullanılmazdı.

²¹⁸ İmparator ne vaz' ederse hukuk (kanun) olur.

²¹⁹ Kanun halkın isteyip inşa ettiği şeydir.

Türklerin hâkimiyet iddialarına muhalif milliyetçi iddiaların eşit bir duyguyla karşı koyduğu meclis müzakereleriyle ateşlenen ve teşri'i kudreti, bir düşünüşü tabi'i olarak içine aldı’²²⁰.

Türk ruhiyatındaki bu değişme, onların yönetim taleplerinde de bir değişiklik olmasını beraberinde getirdi. Bu durum kendini meşrûî yönetimin devlet yönetimi haline getirilmesi ile gösterdi. Yine Türk ruhiyatında yer edinmeye başlayan millî hâkimiyet prensibi belirmeye başladı. Bu prensip Osmanlı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda kendine gösterdi. “*Ve Türk inkılâp liderlerinin kafalarından o, Türk milletinin mutlak ve inhisarî hâkimiyetinden başka bir manaya asla alınmadı.*” Yani, atide kurulacak olan yeni Türk Devleti’nin rejiminin içeriği yavaş yavaş belli olmaya başlamıştı. Bu, yine başka bir şeyi de gösteriyordu: Türk Milleti’nin tek millete dayanan bir yönetim şekli Osmanlı Devleti’nin içinde, milliyetçi taleple ortaya çıkmaya başladı. Hukuk Türk ruhiyatının değişimine uygun bir yapılanmaya doğru gidiyordu.

“Abdülhamid idaresinin politik durgunluğu sırasına rastlayan birkaç yıl için o tarihi nazariyelerden doğan uyanıklık duyguları özellikle edebi sahada olmak üzere kendilerini iyiden iyiye açığa vurdular. Genç münevver yazarlar Türkçe dilini sadeleştirme hakkında büyüyüp gelişen sevgilerini izhar ettiler; mutat olarak bir Türkçe nesir sayfasında Gibbon ve Macaulay’ın bir sayfasında bulunan Latince veya Norman-Fransız menşe’li kelimeler kadar çok rastlanan Arapça ve Farsça kelimelerin kullanılmasından dikkatle kaçınıp onlar dışarıda bırakılmış ve eski Çağatayca’da kelimeler onların yerini almıştır. 1908 İhtilali ve meşrutiyet rejiminin münakaşalarıyla edebi yabancılaşma politik bir husus olmuştur. Türk vatanseverleri Arapların tefriki işine Arap vatanseverlerinin gururundan ve Türklerin zulmü dedikleri şeyden nefret ettikleri kadar çok kızıyorlardı. Büyük harp yabancılaşmayı (garplılaşmayı) derinleştirmiştir”

Büyük harp öncesinde dilde bir kıpırdanma başlamış 1300 yıllık İslâmî geçmişten meydana gelen dildeki etkileşim sonucu Türkçenin içinde kendine yer

²²⁰ Ostrorog, a.g.e., s. 62.

bulmuş Arapça ve Farsça kelimeler atılarak yerine Çağatayca'dan alınmış kelimelerle Türkçede bir sadeleşme ve buna dayanan bir edebiyat akımı oluşturulmaya başlamıştı. 1908 ihtilâli ve Meşrutiyet rejimi ile yabancılaşma politik bir mahiyet almaya başlamış büyük harp ile yabancılaşma derinleşmiştir.

“Türklerin Asya’da imtiyazlı bir ırk olarak ortaya çıktıkları hususu tarihi neşriyatla ateşlenen muazzam bir millî gurur, garp modellerine göre reformların yeniden uyanışı için zaruri faktörler olduğu duygusuyla çoğaltılan saf akılcı hukuk telakkisine karşı derin bir iç temayül ve nihayet hanedana ve İslâm hukukçularının dinî hiyerarşilerine karşı yeni ortaya çıkan fakat derin olan kin duygusu, işte bunlar Lozan’da muzaffer olarak Ankara’ya dönen Türk liderleri 1923 hukuk devrimine giriştikleri zaman içlerinde bulunan ruhî faktörlerdi”

Değişen bu ruhî yapı 1000 küsur yıldır oluşan birçok şeye başka bir mana vermiş birçok şeyi de Türk içtimaî hayatından çıkarmak gibi bir eğilim kazanmıştır. Bu durum yeni hukuk sistemi için bir zemin oluşturmuştur. Yeni Türk ruhiyatı hukuku, hukuk da Türk ruhi yapısını besleme temayülüne girmiştir. Dinî kaynaktan doğan hukuk sistemi ve sultanın yaptığı “kanun” yerini halkın isteyip inşa ettiği kanuna bırakmaya başladı.

İnkılâp düsturu 1923’e geldiğinde kendine işte böyle bir zemin buldu. Yeni Türk Devleti’nde yapılan hukuk inkılâpları Türk ruhiyatının bir tezahürü olarak karşımıza çıktı.

A. 3. 3. İnkılâp

“1908 ihtilâli patlak verdiği zaman Türk ihtilâlcileri onun bir inkılâp değil de, bir tekâmül olduğunu beyanla iftihar ediyorlardı. Ve bir gerçek olarak iktidarın sultandan alınıp meclis çoğunluğuna intikali gibi temel fark hariç her şey görüldüğü gibi el dokunmadan terk edilmiştir. İyi olmayan hareketlerine rağmen Abdülhamid, Türk hanlığı ve Müslümanların halifesi sıfatlarını taşıyarak Yıldızdaki sarayında hâlâ yaşamaya devam ediyordu”.

“İnsan yapısı statü hukuku olan kanun sahasında hemen yapılacak reformlar düşünüliyordu; fakat ilâhî hukuk veya şariat Müslümanların bütün hukuk işlerinde hâkim olan kadılar tarafından mahkemelerde veya İslâm teşkilâtı mahkemelerde tevzi edilen, müftüler tarafından izah edilen, müderrisler tarafından öğretilen ve medreselerde veya ortaçağ tipi Müslüman kolejlerinde binlerce softa tarafından tahsil edilen bir dal olarak tam hâkimiyetini devam ettirdi.”²²¹

“1923 sulh anlaşmasını(Lozan) imza edildikten sonra Lozan’dan dönüşünde inkılâp kelimesi kullanılmadı; fakat onun gerçekten bir tekâmül olmadığını, bilakis İslâm dünyasının asla görmediği tipten bir inkılâp olduğunu hususunda işler derhal kendini gösterdi”²²².

Hukukun, bizatihi kendini batı içeriği ve batı kaynağı doğrultusunda yenileme içinde olduğu görülüyor. 1908 yılındaki yeni meşrutiyetin bu yenilemenin tekâmülü olarak değerlendirmesi icap ediyor. Bunun yanında Osmanlı uleması halen yerinde durmaktadır. Ancak bu duruş 25-50 yıl öncesi gibi değil, etkinliği -bu etkinlik ruhban sınıfı etkinliği değildir-biraz daha azalmıştır. Artık yeni devlet için olgunlaşma yoluna giren yeni Türk ruhiyatı hukukî, içtimaî ve siyasî bir içerik ile bezenmiş bir hâl almıştır.

“İnkılâp, Amme hukuku sahasındaki sert kararlarla ve mühim bir tarzda başladı. Türk delegesi müveccihen yola çıkmadan önce bile, hâkimiyet sahibi Sultan Vahdettin, sert ihtar üzerine İngiliz harp gemisinin himayesini rica etti ve ebediyen ayrılıp gitti. Veliaht Abdümecid Efendi, sultan unvanını tevariüs etmedi. İstiklâl savaşı sırasında Anadolu’da seçilen ve Ankara’da oturan Büyük Millet Meclisi, onu sadece manevî bir halifelik şerefiyle salâhiyetlendirdi. Abdümecid henüz hilafet makamını işgal ederken Türkiye’de resmen Cumhuriyet ilan edildi”²²³.

Yeni Türk devletinde açılan inkılâp devri, yeni Türk ruhiyatı ile şekillenmiş bir halde başladı. Hukukî, siyasî, içtimaî düzenlemeler, yeni Türk ruhiyatına uygun olarak yapılmaya başladı. Osmanlı hükümdarı siyasî yönünü alarak gitti. Halefi ise

²²¹ Ostorog, a.g.e., s. 73.

²²² a.g.e., s. 74.

²²³ a.g.e., s. 74.

dinî makamı işgâl eden bir yapı ile yeni devlet yönetimi tarafından sadece halifelik makamı tevdi edilerek meclisin ona verdiği salahiyetle halife oldu. Bunun yanında Osmanlı sultanının siyasî makamının yerine Cumhuriyet ilan edildi. Böylece siyasî boşluk giderildi.

Bütün bu süreçte ulemanın;

1. Her şeye rağmen Osmanlı Devleti'nin son on dört yılı içinde bile hâlâ devlet içinde önemli bir ağırlığa sahiptir;

2. Kriz içinde bulunan ulema ilk defa II. Meşrutiyet idaresinde bu krizin analizini yapabilmektedir;

3. Ulema İstiklâl Savaşı içinde Milliyetçi harekete müstesna bir yardım sağlamıştır;

4. Nihayet Cumhuriyet devrinde yapılan reformlara bir kısım ulema meşrutiyet kazandırmakta hâlâ vazgeçilmez bir unsur olduğunu göstermiştir²²⁴ gibi önemli bir yerde olduğu belirtiliyor.

“3 Mart 1924 tarihinde Büyük Millet Meclisi hilafetin ilgasını kabul etti. Ve tarihte sık sık vuku bulduğu gibi bir masum, suçluların adına kurban oldu. Yüksek kültürlü ve kendisine yaklaşan herkesin kalbini kazanan sevimli ve hür mizaçlı bir prens olan Abdülmecid, kendisinden çok çektiği Abdülhamid'in istibdadından ve hiç tasvip etmediği Vahdettin'in siyasetinin kefareti ödemenin zorunda bırakıldı”²²⁵.

“İstiklâl için savaşanları İslâm hukuku adına itham eden fetva, hukukî mesnedini teşkil ettiği hanedan beyannamesinden daha çok unutulmuş ve affedilmiş değildi”²²⁶.

²²⁴ Faruk Bilici, “İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması”, **V. Milletlerarası Türkiye İktisat ve İktisat Tarihi Kongresi** (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Ankara 1990, s. 710.

²²⁵ Ostrorog, **a.g.e.**, s. 74.

²²⁶ **a.g.e.**, s. 75.

3 Mart 1924 tarihinde bu müstakil daire dahi sıkıştırılmış ve başbakanlığın nezareti altındaki Diyanet İşleri Başkanlığı onun yerine ikame edilmiştir²²⁷.

“8 Nisan 1924 tarihinde İslâm hukukuyla ilgili işlerde kadıların oturup adalet tevzi ettiği bütün mahkemeler veya şer’iye mahkemeleri ilga edildi ve onların kaza salahiyetleri garp modelleri göre kurulan laik mahkemelere verildi”.

3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu denen bir kanunla dinî vakıfların gelirleriyle beslenen eski ve müstakil Müslüman kolejleri olan bütün medreseler, laik Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış ve vakıf gelirleri bakanlık bütçesinin içine alınmıştır²²⁸.

“7 Ekim 1925 tarihinde bir kararname ile cübbe ve sarık giyenlerin sayısı azaltıldı”²²⁹.

“Son asır sultanları tarafından Türk Hukuk’unda yapılan ticaret ve ceza kanunları sahasında çok ileri giden yeniliklerin Avrupa hukukçularının ticaret ve ceza hukuklarına mukabil medeni hukuk dedikleri, yani aile, miras, vasiyet ve borçlar hukuklarını ifade etmek üzere günlük hayat hukuku diyebileceğimiz büyük ve son derece mühim bir hukuk sahası bulunan İslâm hukukunun esas kısmına dokunmadığını beyan imkânı bulmuştur”²³⁰.

“Batı Avrupa’da, bu büyük hukuk sahasının da bir reformu ve garp telâkkisine ait bir hukuk sisteminin ithalini müşahede ettiği, sebebinin de Sultan Abdülhamid devrinde 1869-1877 yılları arasında bir kanun eserinin meydana getirilmesi ve dış görünüşü bakımından bir garp hukuk kodu bulunması, muhtelif kitaplara ve bölümlere ve sayıları 1851 olan bir seri maddeler halinde bir kanunu meriyete koymakla neticelenmesi hususlarında tamamen boş inanç olmasına rağmen hoş bir cereyan mevcuttur”²³¹.

²²⁷ Ostrorog, a.g.e., s. 75.

²²⁸ a.g.e., s. 75.

²²⁹ a.g.e., s. 76.

²³⁰ a.g.e., s. 80.

²³¹ a.g.e., s. 81.

“İslâm hukuku muazzam Arapça kitaplarının içinde müphem ve muattal kalma yerine, açık Türkçe maddelere dercedilmek suretiyle muayyen seviyedeki bir kültüre sahip bütün Türklerin nüfuz edebileceği muhtasar bir hale sokulmuştur; bu bizzat çok mühim bir şey idi”. Fakat hepsi bu kadardı²³². Kanun bütünüyle Sünnî esaslara göre hazırlandı ve dört mezhep esasına göre kendine içerik buldu²³³.

“Mecelle akideleri ne olursa olsun Müslüman, Hristiyan ve Yahudi bütün Osmanlı tebaası için müşterek bir kanun demektir²³⁴. Mecelle, İslâm hukuku çerçevesinde mütalaa edilir ve o da, İslâm hukuku gibi Sami hukuk telâkkisinde tamamen bir şark hukukudur”²³⁵.

“İslâm hukuku çok geniş imkânlarla boşanmayı tanımaktadır”²³⁶.

“Pratik olarak bu hususta İsviçre kanunları, tarihi 1907 yılına varan ve çoğu hukuk nazariyatından ilham alan meşhur hukukçuların ortaya çıkardığı modern bir mahsuldür. Bu şu demektir: Aile hukuku sahasında taaddud-i zevcatın yasaklanması, değişik dinlerden kadın ve erkek arasında evlenmenin cevazı, sırf bu maksatla vaz edilen bir dava içinde ispat edilecek hususî sebepler için kabul edilen boşanma bakımından karı-kocanın müsavvâtı; vasiyet ve miras sahasında Roma Hukukuna dayanan, benim hulasa ettiklerim tamamen farklı bulunan ve dinî telâkkilere müstenit bütün engelleri ve farkları dışarıda bırakan kaideler durumu bilhassa İslâm müesseseleri, adetleri ve ön hükümleri noktasından düşünen bir kimseye bu ameliye, yalnız tahakkuku mutlak olarak imkânsız, vahşi ve tehlikeli bir plan halinde gözükür”²³⁷.

“Kasım 1926 ve Aralık 1926 yılından itibaren Sünnî İslâm hususî hukuku, pek yakına kadar asırlardır en büyük ve en kuvvetli destekleyicisi bulunan Türklerin diyarında artık kanun olmaktan çıkmıştır. 1908 Türk ihtilâlini takip habersiz kalan

²³² Ostorog, a.g.e., s. 81.

²³³ a.g.e., s. 81.

²³⁴ a.g.e., s. 82.

²³⁵ a.g.e., s. 83.

²³⁶ a.g.e., s. 84.

²³⁷ a.g.e., s. 92-93.

kimselere şaşırtıcı gözüken bu hususun size daha az sürprizli geleceğinden eminim”²³⁸.

“Temelli aklî reformlar üzerine fikirlerini beyan ederken o (Mahmut Esat Bozkurt), sadece Miller Meclisinin sivil çoğunluğu ve Türkiye’nin bütün genç münevverlerinin sözcüsü değil, fakat aynı zamanda hür düşünlü askerî şeflerin tercümanı idi”²³⁹.

“Ve böylece Büyük Millet Meclisi Sünnî hukukunun ilgasına rey verip karar malum olduğu zaman hiçbir kimsenin kımıldamaması hadisesi vuku bulmuştur. İlgisiz olmadığı hallerde yumuşak bir dinî bağlılığa sahip olan münevver gençlik, her şeyden önce Türkiye’nin, eğer Japonların neticeleri istihsal ediliyorsa, Japon emsaline uygun olarak insafsız bir Avrupalılaştırmanın lüzumuna kani idiler. Ayrıca Turancılık romantizminin nüfuz ettiği heyecanlı milliyetçiliği, Arap telâkkisi ve bünyenin eski bir yapısını silip süpürmek, sadece Arap fikirlerini değil de Arapça olan Türk hukukunun eski hukuk terimleri bulunan Arapça bile yeni kanunlarla mümkün oldukça sistematik olarak, eski formasyona sahip hukukçular için biraz bilmece de olsa sadık turan menşe’li ve Turancılık temayüllerine yol açan yeni terimlere yerlerini bırakmak suretiyle zevkle hukuk reformu yapmayı uygun buldu”²⁴⁰.

“Son ve en mühim mesele olarak efrad ve Türk askerleri, hiç düşünmeden hemen ilk emirde harp sırasında vatanperver gördükleri ve muzaffer şeflerinin güvendikleri ve tasvip ettikleri meclisin sivil üyelerine itimat etmiş, onları tasvip etmiş ve ilk anda desteklemeye de hazır bulunmuştur. Ve bu, çok mühim olduğu kadar ve tarihî bakımdan da Türk ruhiyatındaki esas amiller olan kuvvetli bir millî gururun ve askerî disiplinden doğan derin bir iç meylin faaliyetlerinin belki en önemli misalini teşkil ettiği kadar, hiç şüphesiz nihaî idi”²⁴¹.

²³⁸ Ostrorog, a.g.e., s. 93.

²³⁹ a.g.e., s. 94.

²⁴⁰ a.g.e., s. 95.

²⁴¹ a.g.e., s. 95.

“Türkiye’de mer’iyetten kalkan o İslâm Hukuk inşasına tekrar tekrar Sünnî (Ortodoks) vasfını vermiş olmam sebepsiz değildir”²⁴².

“Türkiye’de İslâmiyet’in terk ettiği ve Türkiye Cumhuriyetinin İslâm imanına ve dinî prensiplere düşman, saf dinsiz bir devlet olduğu neticesi mi çıkarılacak? Türkiye yalnız sultanları ve Türk hanları reddetmemiştir; fakat İslâm Amme hukukunun Sünnî telâkkisinde bütün meşru otoritenin temel taşı bulunan hilafeti de reddetmemiştir. Ayrıca dört Sünnî mezhebin kurucuları büyük imamlar tarafından tayin edildiği gibi İslâm Hususî Hukukunun bütünüünü reddetmiş ve böyle yaparak da kendi vasıtasıyla eski fakihlerin fer’i hukuk meselelerini dört ana kaynak olan Kitap, sünnet, icma-i ümmet ve hukukî kıyastan istihraç ettiği pek ince işlenmiş Usulü Fıkıh ilmini zımnen reddetmiştir. İslâm hukukunun reddi işine, esas itibariyle ve zarurî olarak İslâm Hukuku kaidelerine tabi olduğu tasavvur edilen hususlarda kaza salahiyetine sahip mahkemelere tazyik edilmesi işi refakat eder. O halde Türkiye’de İslâmiyet’ten ne kalıyor. Cevap şudur: Türkiye’de arta kalan gene İslâm’dır; şu var ki, yeni bir telâkki içinde, daha doğrusu şark için yeni olan bir telâkki içinde”²⁴³.

Bütün bu hukukî yenileşme sürecinde hukuk sistemi batıya uyum sağlama yolunda önemli değişiklikler geçirmektedir. Yine hukuk millileşmektedir. Bu durum, hukukun Türk ruhiyatının etkisiyle daha pozitivist yaklaşıma doğru gitmektedir. Batı içerikli hukuk Türk ruhiyatında Sünnî bir vasıf kazanmakta gecikmedi. Ancak Osmanlı hukuk sisteminin en önemli kaynağı olan İslâm’ın olduğu gibi yerinde durduğu gerçeği karşımızdadır.

“Türkiye Cumhuriyeti bizim din ile devlet işlerinin ayrılığı diyebileceğimiz şeyi bile kurmamıştır. Bundan çok uzaktır. İslâmî telakkide rahiplere benzeyen, camilerde namaz kıldırان dinî nikâhı kıyan, cenaze namazını kıldırان imamlar, alay imamları, ezan okuma vazifesi olan müezzinler, vaizler, fetva veren fakihler ve Müslüman köylerdeki vaizler, bütün bunlar maaşlarını devletten alan birer amme

²⁴² Ostrorog, a.g.e., s. 95-96.

²⁴³ a.g.e., s. 96.

*hizmeti gören kimseler idiler; sarıkları ve cübbeleri de, yukarıda görülmüş olduğu gibi, sadece onlara giyme müsaadesi verilen bir üniforma kabul edilmiştir*²⁴⁴.

Ulema devletin bir memuru durumuna getirilerek, devlete ait bir grup olmuştur.

“Türkiye’deki din adamlarının durumu Katolik Fransa’daki benzeyebilir şu var ki, Türk İslâm âlimleri sınıfı, resmi bir devlet dinini temsil ederler; hâlbuki Fransa Katolik rahiplerini Fransız anayasası hiçbir devlet dini tanımadığından bunu yapmamıştır”.

Durum yine Türk’e özgü bir hâldedir. Bu, batıdan farklı bir şekil arz etmektedir. Düzenlemeler batı kaynaklı olmasına rağmen, çeşitli değişikliklerle Türk’e mâl edilmiştir de denilebilir bunda tam başarı sağlanıp sağlanmadığı tartışılabilir²⁴⁵.

*“Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetinin gerçekten başardığı şey, dar mütehassıslar muhiti hariç, bugün unutulacak kadar eski ise de garp tarihinin de görmüş olduğu hukukun ve adaletin laikleştirilmesidir*²⁴⁶. *Gaye de, dini inançları tahrip değildi; Sadece dinin beşeri ihtilaflar zirvesinden inmiş ve bakanları ahlâkî istekleri kadar dünyevî sahada da hâkimiyet kurma iddiasında bulunduğu devirden daha büyük fazilet ve emniyet içinde yaşamak maksadıyla vicdan kalesine yükseltilmiş oldu. Türk inkılâpçıları, dünyevî menfaatler sahasıyla vicdan sahası arasında aynı ayrılıktan başka hiçbir maksat düşünmediklerini beyan edecekler. İslâm Hususî Hukukunun Türkiye’de tahttan indiren Medeni kanununa başındaki esbab-ı mucibesinde temel inkılâbı planlayıp icra eden pek büyük adam olan*

²⁴⁴ Ostrorog, a.g.e., s. 96.

²⁴⁵ Gülnihal Bozkurt bunu, “ Cumhuriyet Dönemi’nde ise çağdaşlaşma kalkınma, bağımsızlığı koruma ve Batı kalıpları içinde, ama “ulusal” bir hukuk sistemi oluşturma amacı hâkimdir” şeklinde belirtmektedir. Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, Ankara 1996, s. 3.

²⁴⁶ Ostrorog, a.g.e., s. 98.

Mahmut Esat Bozkurt Efendi bizzat şu beyanda bulunmuştur: Din, devlet nazarında vicdanlarda kaldıkça muhteremdir ve masundur”²⁴⁷.

Laiklik yine Türk’e özgü bir hâl olarak Türk devlet sistemine girmiştir. Batıda içerik bulmuş bir laik anlayıştan ziyade Türkiye’de Türk’e özgü bir içerik kazanmıştır.

“Şimdi başarılan hukuk inkılâpları Sünnî bünyeye uygun değildir; içtihat kapısı aşırı derecede açılmış ve fukaha tabakaları doktrin ve eski müşahede tarafından desteklenen temel akideler yeniden gözden geçirme temayülü gösteren bir şeydir; reform değil, yepyeni bir müessese getirme (reformation) işidir”²⁴⁸.

Ostorog’a göre, bu hukuk inkılâpları ile Türkiye’de içtihat kapıları iyice açılarak yeni bir müessesenin, içtihat müessesinin vücuda gelmesini sağladı.

“Türk inkılâpçıları dünya işlerini modern medeniyet ölçülerine göre tanzim etmek niyetinde idiler; fakat tekrarında fayda var, onlar aynı zamanda İslâmiyet’in Türkiye’nin devlet dinî olduğunu çok kuvvetli olarak ifade ettiler. İnkılâpçıların başardıkları Türkiye’nin hukukun ve adaletin laikleştirilmesi vak’asına gelince, onun hukuku ve adaleti laikleştirme hususunda eşit bir işlemin İngiltere veya Fransa’da Hristiyanlığı silip süpürme derecesinden daha ileri giderek Türkiye’de İslâm’ı ilga etmemesi pek muhtemeldir”²⁴⁹.

Yaklaşık 75 yıl süren bir süreç sonunda ki ilk kez batı kaynaklı hukukî düzenlemeler Ceza Kanunu²⁵⁰ ile başlamış ve iktisadî, siyasî ve içtimaî alanda genişleyerek devam etmiştir²⁵¹. Bütün bunlar yukarıda sık sık değindiğimiz Türk ruhiyatında meydana gelen değişikliklerle ilişkilidir. Buna uygun düzenlemeler ve değişiklikler Türk hukuk tarihinde modernleşme olgusunu oluşturmaktadır.

²⁴⁷ Ostorog, **a.g.e.**, s. 99.

²⁴⁸ **a.g.e.**, s. 99-100.

²⁴⁹ **a.g.e.**, s. 101.

²⁵⁰ Timuçin Faik Ertan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara 2001, s. 265.

²⁵¹ Bozkurt, **a.g.e.**, Anayasa hukuku s. 62-67, Ceza Hukuk 96-105, Toprak Hukuku 149-151, Ticaret Hukuku 151-155.

Yeni kanunlaştırma hareketlerinin Fatih Sultan Mehmet ve Kanunî Sultan Süleyman gibi hükümdarların örfî kanunlarla yakından benzerlik gösterdiği muhakkaktır. Osmanlı sultanlarının her birinin örfî kanunları İslamileştirdiği tarihen sabittir. Osmanlının son dönemlerinde ortaya çıkan hukukta yenileşme hareketlerinin bu minvalde değerlendirilmesi gerektiği Ostrorog'un genel kanaatidir²⁵².

Kont Ostrorog'un serdettiği fikirler, şüphesiz hukukta modernleşmenin genel ideolojisini açık bir şekilde ortaya koyması yönünde faydalı bir görev yerine getirmiştir diyebiliriz. Ancak bu başlı başına bir çalışma konusu teşkil edebilir.

4. Leh- Macar Mültecileri, (Genç Osmanlılar, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki)

Macar ve Leh mültecilerinin fikrî alanda etkide bıraktıkları Osmanlı fikir gruplarının en önemlisi şüphesiz Genç Osmanlılar(Jöntürkler)'dir. Bazı Macar ve Leh mülteciler Genç Osmanlılarla fikrî ilişki içerisine girmişlerdir²⁵³. Genç Osmanların fikrî dünyalarının şekillenmesinde, Genç Osmanlı fikrinin yayılmasında yine mültecilerin önemli etkileri bulunmaktadır. Birçok Genç Osmanlılar mülteci dostlar edinmiştir. Bunlar arasında önemli fikir alışverişleri olduğu muhakkaktır. Mustafa Fazıl Paşa ve Namık Kemal gibi Genç Osmanlıların önde gelen simaları yurtdışında mültecilerle temas kurmuşlardır²⁵⁴. Bu temas ve dostlukların en önemli sonucu şüphesiz Genç Osmanlıların fikirlerinin, Osmanlı kamuoyun yayılmasıdır²⁵⁵.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Nizamnamesinin hazırlanmasında da mültecilerin katkıları bulunmaktadır. 1867 yılında Baden Baden'de yapılan

²⁵² “Geçmişteki yöneticilerin almış oldukları kararları hatırlatarak, onların zamanlarında İslâmî olarak kabul edildiğini belirtmiş ve bugün yapılanların da onların yaptıklarından farklı olmadığına göre neden bunların İslam dışı kabul edildiğini haklı olarak sorgulamıştır. Bunun bir çelişki olduğunu vurgulamak için Fatih Sultan Mehmed ve Sultan Süleyman'ın hazırlattıkları kanun ve fermanları örnek olarak göstermiştir” Özket, **a.g.e.**, s. 126.

²⁵³ “Mülteci Macar ve Leh devrimcilerin doğal olarak Türk devrimcileri ile ilişkileri vardı” Odabaşı, **a.g.m.**, (I), s. 37.

²⁵⁴ Davison, **a.g.e.**, s. 214-215.

²⁵⁵ Nevin Yazıcı, **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Ankara 2002, s. 53.

toplantıda Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin nizamnamesi mültecilerin katkılarıyla hazırlanıp imza edilmiştir²⁵⁶.

Genç Osmanlıların üyeleri arasında Galatasaray Lisenin kurucularından Polonyalı Hayreddin Bey, Mustafa Celaledin Paşa, Ömer Naili Paşa gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır²⁵⁷. Bu mültecilerin her biri genç Osmanlıları fikrî manada etkiledikleri şüphesizdir²⁵⁸.

Hayreddin Bey ile Namık Kemal arasında yapılan tartışmalar meşhurdur. Bu tartışmalar dönemin önemli fikrî birikimlerini oluşturur ve Osmanlı fikrî dünyasında önemli izler bırakmıştır. Bu yönden değerlendirilse bile Genç Osmanlılar ve sonrasındaki sürece dikkate değer entelektüel katkılar sağlamıştır. Yapılan tartışmalarda oluşan fikrî cereyan meclis, millet, millî hâkimiyet ve cumhuriyet gibi fikrî ürünlerin fikir dünyamızda yer almasında önemli etkileşimlerde Leh ve Macar mültecilerinin katkıları bulunmaktadır²⁵⁹.

Bunun yanında Mustafa Celaledin'in eserinin İttihat ve Terakki'yi etkilediğini iddia etmek mümkündür. Mustafa Celaledin Paşa'nın bu eseri, Osmanlı fikir hayatına getirdiği yeni bir fikrî hareketin dil, tarih ve etnoloji yönü için kaynak niteliğinde önemli bir eser oldu. Kendinden sonraki Türkçülerin çoğunu etkileyerek bir fikir hareketi için kendinden söz ettirdi. Onun fikirlerinin taşıyıcıları arasında Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Köprülü, Velet Çelebi, Necip Asım, Mehmet Emin ve Ahmet Hikmet gibi Türk fikrî hayatının önemli kişileri bulunmaktadır²⁶⁰.

²⁵⁶ Davison, **a.g.e.**, s. 215-217; Ancak Enver Koray buna, "*Roderic Davison'un ileri sürdüğü gibi "bir takım Polonyalı ve Macar ihtilâlcileri tarafından hazırlanan ve gereğince kan dökmeyi bine göze alan bir nizamnamenin hazırlanması için olduğunu" söylemek kanaatimizce şimdilik mümkün değildir*" diyerek karşı çıkmaktadır. Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", **Belleten**, Cilt: XLVIII., Sayı: 186., Ankara 1983, s. 576.

²⁵⁷ "*İstanbul Karakollar Feriki Paşa'ya kadar azasından oldukları... (Ömer Naili Paşa) riyasetini haiz olduğu kuvve-i müsellâha itibariyle yevmi icraatta işi deruhte edecek bir kumandandı*" Kuntay, **a.g.e.**, s. 359; "*...Dersaadet Karakollar Feriki (Tümgeneral) olan ve şimdiki tabirce Merkez Kumandanı bulunan Macar "Ömer Naili" Paşa merhum Cemiyetin mühim temel direği idi... çünkü elinde silahlı kuvvet bulunuyordu*" Ebuzziya Tevfik, **a.g.e.** s. 85-86; Yazıcı, **a.g.e.** s. 53.

²⁵⁸ Yazıcı, **a.g.e.** s. 54.

²⁵⁹ Kurdakul, **...Anayasal Fikir Hareketleri**, Ankara 2000; Kurdakul, **...Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, Ankara 1997. eserlere bakılabilir. Fikrî tartışmaların basındaki yansımalarını görmek bakımından önemlidir.

²⁶⁰ Büşra Erşanlı Behar, **İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, 2. Basım, İstanbul 1996, s. 64.

Bu kişilerin İttihat ve Terakki içinde önemli yerlerde bulunduğunu söylersek, iddiamızın mesnetsiz olmayacağı aşîkârdır.

Mültecilerden bazıları İttihat ve Terakki ile fikrî ve fiilî ilişkiler içine girmişlerdir. İttihat ve Terakki içindeki en belirgin kişilik Seyfeddin Bey (Tedausz Gasztowtt) bulunmaktadır²⁶¹.

Genel olarak görüldüğü gibi mültecilerin Osmanlı fikrî dünyası üzerinde önemli ve kayda değer etkileri olmuştur. Bu etkiler Yeni kurulan Türk Millî Devleti'nin kuruluşunda da kendini göstererek etkilerinin Osmanlı Devleti'ni aşarak Osmanlı son dönem fikir hareketlerinin yeni devletin siyasî ve kültürel politikaları için malzeme sağladığı şüphesizdir. Ancak bu etkileme ve etkilenme yalnız bir etkene bağlı değil, bir etkenler silsilesine bağlı olmuştur. Durum bu şekilde değerlendirildiği zaman mesele daha sağlıklı bir şekilde anlaşılır.

²⁶¹ Ewa Odachowska- Zielinska, **Polonya Millî Şairi Adam Mickiewicz 1798-1855 (Hayatı ve Eserleri)**, (Yer Tarih yok), s. 38.

SONUÇ

Osmanlı devlet adamlarının 19. Yüzyılın en önemli diplomasi başarısı olarak karşımıza çıkan Macar ve Leh Mültecileri Meselesi; Ahmet Refik'in deyiimiyle *“Türkiye'nin diplomasi tarihine şeref verebilecek mahiyette”* bir olaydır.

1849-1851 yılları bu diplomasi zaferinin yazıldığı dönem olarak tarihteki yerini almıştır. Başta Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa, Keçecizâde Fuad Efendi- daha sonra Paşa- ve Kostaki Musurus Paşa'nın Macar ve Leh Mültecileri Meselesinde ortaya koydukları devlet adamlıkları vasfı ile bu diplomasi zaferinde imzaları bulunmaktadır. Böyle bir diplomatik zafer bir yanda Osmanlı devlet felsefesinin bir kez daha güncellenmesine vesile olmuş, bir yandan da hangi şartlarda olunursa olunsun Türk devlet felsefesinin işlerliğinin devam ettiğini göstermiştir. Bu cümleden olarak devleti maddî-manevî birçok sıkıntı ile baş başa olduğu bir dönemde Rusya ve Avusturya gibi iki güçlü devlete karşı devlet ve milletin onurunun korunması için, mültecilerin her birine kucak açılmıştır. Onların sahipsiz bırakılmaması; meselenin siyasî yönünün gölgede bırakıldığı ve insanî yönünün ön plana çıkarıldığıının ispatıdır.

Osmanlı devlet adamlarının ortaya koydukları diplomasi girişimleri ile geçici de olsa İngiltere ve Fransa gibi dönemin süper güçlerini Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmış, Kırım Harbi'nde de çok önemli iki müttefik kazandırmıştır. Kırım Harbindeki bu ittifak, Rusya'yı bir kez daha dizginlemiş ve bir süre daha bir tehdit olmaktan çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Mülteciler Meselesi'nde gösterdiği çabalar ve duyduğu insanî kaygılar, başta İngiltere, Fransa ve Amerika'da Osmanlı Devleti lehine bir kamuoyu oluşmasını sağlamıştır. Bu durum Osmanlı devlet adamlarına daha cesaretli davranma fırsatı vermiştir. Bütün bu saydıklarımız aslında Mülteci meselesinin siyasî süreci içinde olup bitmiştir.

Mülteciler Meselesinin halledilmesi sırasında ve sonrasında bir kısım mülteci memleketlerine dönmüş, bir kısmı da ya Müslüman olup ya da olmadan Osmanlı

hizmetine girmişlerdir. Bunlar arasında başta (generalden-ere kadar çeşitli rütbelere sahip) askerlik mesleğinde mahir kişiler olmak üzere onlarca subay, doktor, tabip, eczacı, mühendis, makinist, haritacı, baytar, ekonomist, müderris, kimyacı, ressam gibi önemli mesleklerin yanında arabacı, değirmenci, berber, garson mücellit, terzi, kahveci, tatlıcı, at uşağı inşaat ustası, marangoz, itfaiyeci gibi mesleklere sahip, işinde başarılı olmuş kişilerde bulunmaktaydı. Bu meslek sahipleri arasında önemli fikir adamları da bulunmaktadır. Bunların hemen hepsi profesyonel okullarda iyi eğitim alarak yetişmişlerdir.

Mültecilerin bu durumu, nitelikli nüfus hareketlerine de önemli bir örnektir. Siyasî, içtimaî ve iktisadî birçok alanda yapısal ve fikrî etkiler bırakan bu kalifiye insan gurubu, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ikinci yarısında ya önemli değişimler gerçekleştirdi, ya da önemli değişimlere zemin hazırladı. Çok geniş bir alanda yetişmiş insanlar barındıran bu grup, çok çeşitli sayılabilecek alanlarda Osmanlı Devleti'ne hizmet etme bahtiyarlığına ulaşmışlardır. Bu cümleyi özellikle bu şekilde kullanmak istedik. Çünkü Osmanlı Devleti topraklarını ikinci vatan olarak gören, vatan hasret, sevgi ve bağlılık duygularını Osmanlı Devleti'ne hizmet ederek tatmin etmek yoluna giden bu insanların çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeyi bir bahtiyarlık vesilesi olarak görmüştür. Özellikle askerî alanda kayda değer başarılar, kahramanlıklar, bazı tatsız örneklerde olduğu veçhile başarısızlıklar da gösteren mülteci subay ve erlerin çok önemli bir kısmı görevlerinde samimiyete karşılık gelen bazı hâl, hareket ve tavır sergilemiş, düşünceler ileri sürmüşlerdir.

Mültecilerin hemen hemen her birinin ruhuna işlemiş olan Rus ve Rusya düşmanlığı, hem Osmanlı devleti'ne daha sıkı sarılmalarını sağlamış hem de hizmetlerini daha iyi yapmaları için bir gösterge olmuştur.

Mülteci gurubunda onlarca kişi başarı ve çalışkanlıklarının karşılığını devlet teşkilatında gelebildikleri en yüksek mevkilere gelerek almışlardır. Birçoğu önemli işler çıkararak Osmanlı Devleti için önemli birer kazanım olduklarını göstermişlerdir. İçlerinde Sultanın yakın hizmetine girecek kadar güven telkin etmiş insanlar bulunmaktadır. Bu özellikleri dikkate aldığımızda yukarıda da değindiğimiz gibi 19 yüzyılın en kalifiye nüfus hareketi olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Etkileri dikkate alındığında Osmanlı rejimini aşan ve Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar gelen ve aynı zamanda da yeni Türk devletinin önemli içtimaî politikalarının en önemli zemin oluşturucularından birini teşkil etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün fikirlerini etkileyen örneklerden birini oluşturmuşlardır. Bu durum mültecilerin etkilerinin Osmanlı rejimini aştığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

A. Belgeler

Sadaret Amedi Kalemi

A. AMD., 51/64.

A. AMD., 55/5.

A. AMD., 62/70.

A. AMD., 74/65.

Sadaret Divan-ı Hümayûn Kalemi

A. DVN., 78/43.

A. DVN., 93/91.

A. DVN., 94/2.

Sadaret Mektubi Kalemi Deavi

A. MKT. DV, 76/87.

Sadaret Mektubi Mühimme

A. MKT. MHM, 58/30.

A. MKT. MHM., 227/24.

A. MKT. MHM., 259/77.

A. MKT. MHM., 278/41.

A. MKT. MHM., 307/86.

A. MKT. MHM., 308/44.

A. MKT. MHM., 414/67.

A. MKT. MHM., 416/11.

A. MKT. MHM., 419/62.

A. MKT. MHM., 422/78.

A. MKT. MHM., 476/10.

A. MKT. MHM., 565/18.

A. MKT. MHM., 579 14, 1-2.

A. MKT. MHM., 593/13,1-3.

A. MKT. MHM., 596/27, 1-2.

A. MKT. MHM., 596/5;

A. MKT. MHM., 65/57.

A. MKT. MHM., 17/49.

A. MKT. MHM., 296/70.

A. MKT. MHM., 431/81.

A. MKT. MHM., 348/80.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deavir

A. MKT. NZD, 234/70.

A. MKT. NZD, 396/87.

A. MKT. NZD., 153/51.

A. MKT. NZD., 203/25.

A. MKT. NZD., 205/100.

A. MKT. NZD., 21/47.

A. MKT. NZD., 220/86.

A. MKT. NZD., 222/35.

HR. MKT., 95/46.

A. MKT. NZD., 223/24.

HR. MKT., 71/29.

A. MKT. NZD., 244/3.

http://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Debauvre_Guyon 24.06.2006HR.
MKT., 33/99.

A. MKT. NZD., 246/38.

A. MKT. NZD., 357/42.

HR. MKT., 35/42.

A. MKT. NZD., 99/41.

İrade Cebel-i Lübnan

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat

İ. MTZ. CL., 261.

A. MKT. UM, 562/56-1.

İ. MTZ. CL., 5/262.

A. MKT. UM, 565/94.

İ. MTZ. CL., 294.

A. MKT. UM, 566/60.

İ. MTZ. CL., 311.

A. MKT. UM., 187/86.

İ. MTZ. CL., 7/318.

A. MKT. UM., 272/48.

İrade Dahiliye

Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defteri

İ. DH 318/20533-1

DH. SAİD., 0001/640.

İ. DH., 315/20318.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

İ. DH., 382/25236-1.

HR. MKT., 120/5958.

İ. DH., 382/25236-2.

HR. MKT., 70/19

İ. DH., 393/26005.

HR. MKT., 91/8.

İ. DH., 505/34391.

HR. MKT., 53/36.

İ. DH., 601/41901, 1-3.

HR. MKT., 48/90.

İ. DH., 625/43432.

HR. MKT., 80/51

İ. DH., 708/49562-3.

HR. MKT., 34/27.

İ. DH., 790/64198.

İ. DH., 797/64454.

İ. DH., 797/64687.

İ. DH., 808/65305.

İ. DH., 523/36052.

İ. DH., 833/67034.

İ. DH., 850/68221.

İ. DH., 930/73679.

İ. DH., 961/76031.

İ. DH., 258/15906-1.

İ. DH., 338/22214.,

İ. DH., 632/43862-1.

İ. DH., 647/44948-1,2.

İ. DH., 981/78371.

İrade Hariciye

İ. HR., 1332 S 14.

İ. HR., 344/1311 L 1, 1-3

İ. HR., 361/1316 Ş 18.

İrade Hususi

İ. HUS., 1/ 1310 M 012, 1-2.

İ. HUS., 13/1310 Z 93.

İ. HUS., 1311 M 59.

İ. HUS., 14/1311 M 36.

İ. HUS., 16/ 1311 RA 137.

İ. HUS., 16/1311 Ra 085, 1-2.

İ. HUS., 16/1311 RA 154.

İ. HUS., 17/ 1311 R 074

İ. HUS., 17/ 1311 R 119.

İ. HUS., 18/1311 CA 49.

İ. HUS., 29/1312 RA 005.

İ. HUS., 54/1315 S 60.

İ. HUS., 54/1315 S 67.

İ. HUS., 6/ 1310 CA 46, 1-2.

İ. HUS., 6/1310 CA 046.

İ. HUS., 7/1310 C 59.

İ. HUS., 9/1310.

İ. HUS., 54/1315 M 72.

İrade Meclis-i Mahsus

İ. MMS., 22/959.

İ. MMS., 59/2769.

İrade Bulgaristan

İ. MTZ(04)., 7/158-1-2.

Meclis-i Vâlâ

İ. MVL(1)., 13/332.

İ. MVL(1)., 13/337.

İrade Sıhhiye

İ. SH., 1/ 1310 C 2, 1-2.

İrade Şura-yı Devlet

İ. ŞD., 7/340-1.

İrade Taltifat

İ. TAL., 333/1322 RA 016

İ. TAL., 333/1322 RA 067

İ. TAL., 34/1311 RA 015

İ. TAL., 192/1317 C 160.

İ. TAL., 461/1327 C 4.

İ. TAL., 491/1332 C 34.

İ. TAL., 54/1311 Z 041.

İ. TAL., 90/13.

Meclis-i Vükela

MV. 232-117.

MV., 232/61; İ. 1332.

Yıldız Esas Evrakı

Y. EE., 41/65.

Y. EE., 11/25.

Y. EE., 2/32.

Y. EE., 46/127

Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y. MTV., 89/150.

Y. MTV., 218/91.

Y. MTV., 298/8.

Y. MTV., 74/35.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret

Y. PRK. A., 13/92.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

Y. PRK. ASK., 127/19.

Y. PRK. ASK., 4/16-1-15

Y. YPR. ASK., 172/19.

Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller

Y. PRK. AZJ., 38/47.

Y. PRK. AZJ., 52/35-2.

Yıldız Perakende Başkitâbet Dairesi Evrakı

Y. YPR. BŞK., 50/23.

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti

Y. YPR. HR., 32/76.

Yıldız Perakende Yâveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı

Y. PRK. MYD., 6/88.

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf

Y. PRK. PT., 15/25.

Yıldız Perakende Saray Görevlileri Evrakı

Y. PRK. SGE., 8/86.

Yıldız Perakende Sıhhiye Nezareti

Y. PRK. SH., 3/31.

Y. PRK. SH., 4/53.

**Yıldız Perakende Evrakı
Umumi**

Y. YPR. UM., 72/48, 1-2.

B. Kitaplar

ADAMSKA, Jolanta; (Yayına Hazırlayan); **Polonezköy Mezarlığı**, (Çeviren: Osman Fırat Baş) Makprint Yayını (Yayın Yeri ve Yılı Yok).

AHMAD, Feroz; **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayını, İstanbul 1999.

AHMED RÂSİM; **Eşkal-i Zaman**, (Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay), Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1969.

AHMET CEVDET PAŞA; **Tezâkir**, (Yayınlayan: Cavit Baysun), Cilt:4., Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1986.

AHMET REFİK; **Türkiye’de Mülteciler Meselesi**, Matbaa-i Amirâ, İstanbul 1926.

AHMET RÜSTEM BEY; **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul 2001.

AKARLI, Engin Deniz; **The Long Peace Ottoman Lebanon, 1861-1920**, University Of California Pres, Los Angeles 1993.

AKÇURA, Yusuf; **Türk Devletinin Öncüleri (1928 Yılı Yazıları)**, (Yayına Hazırlayan. Nejat Sefercioğlu), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.

AKÇURA, Yusuf; **Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978.

AKGÜN, Seçil Karal-Murat Uluğtekin; **Hilal-i Ahmer’den Kızılay’a**, Beyda Basımevi, Ankara 2000.

ALİ FITRÎ; **91-92 Hersek Seferi, 92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi**, İkinci Kitap, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Dersaadet 1327.

ALLEN, W.E.D.-Paul Muratoff; **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

ANAFARTA, Nigâr, Mehmet Kavala; **Osmanlı İmparatorluğu İle Lehistan Arasındaki Münasebetleri ile İlgili Tarihi Belgeler**, (Yayın Yeri ve Yılı yok)

ANDRİÇ, İvo; **Ömer Paşa**, (Çeviren Ali Berktaş), İletişim Yayını, İstanbul 2004.

ARMAOĞLU, Fahir; **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.

ATASOY, Nurhan; **From Count Ostorog To Rahmi M. Koç The Story of A Yali The Bosphorus**, Rahmi M. Koç Museum and Culture Foundation Publication, İstanbul 2004.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; **Nutuk 1919-1927**, (Bugünkü Dille Yayınlayan Zeynep Korkmaz), Atatürk Dil, Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara 1998.

AYDEMİR, Abdullah; **Büyük Türk Bilgini Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara 1968.

AYDIN, Mahir; **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.

BANARLI, Nihad Sâmî; **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1983.

BASİRETÇİ ALİ EFENDİ; **İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme**, (Yayına Hazırlayan: Nuri Sağlam) Kitabevi Yayını, İstanbul 1996.

BAUER, Antonowicz Lucyna; **Polonez Köyü**, (Türkçesi: Yeşim Şentepe), İstanbul kitapçılığı, İstanbul 1990.

BAYTOP, Turhan; **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, İstanbul 1985.

BEHAR, Büşra Erşanlı; **İktidar ve Tarih, Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, 2. Basım, Afa Yayını, İstanbul 1996.

BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma** (Yayına Hazırlayan Ahmet Kuyaş) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

BOLAY, Süleyman Hayri; **Ferîd Kam**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1988.

BOZKURT, Gülnihal; **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1996.

BREWNİNG, Charles; **The Age Of Revolution And Reaction 1849-1850**, Norton And Company Pres, United State Of Amerika 1980.

CENGİZ, Recep(koordinatör); **Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar, Altını Çizdiği Satırları, Özel İşaretleri; Özel Yazıları İle**, Anıtkabir Derneği Yayını, Ankara 2001.

ÇAKIR, İsmail; **Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995.

ÇETİN, Mahmut; **Boğazdaki Aşiret**, Edille Yayını, İstanbul 1997.

DAVİSON, Roberic; **Reform İn Ottoman Empire 1856-1876**, Gordian Press, New York 1973.

DEDE, İstvan; **The Lawful Revolution 1848-1849**, Newyork 1979.

ECKHART, F.; **Macaristan Tarihi**, (Çeviren: İbrahim Kafesoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1949.

EKREM REŞAT- Osman Nuri; **Nevsâl-i Osmaniye**, Maarif Matbaası, Dersaadet 1326.

EROL, Mine; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Elçisi Alfred Rüstem Bey**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.

ERTAN, Timuçin Faik(Editör); **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasî Yayını, Ankara 2001.

ERTUĞ, Hasan Refik; **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi**, 2. Cilt, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü Yayını, İstanbul 1970.

GENELKURMAY; **Tarihte Türk Macar İlişkileri**, Genelkurmay Yayını, Ankara 2002.

GENELKURMAY; **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, Cilt 3., 5. Kısım (1793-1908), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

GÜLER, Ali-Suat Akgül; **Türk Tarihinde Harbiye**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara 1999.

GÜNER, Hamza; **Tarihte Kütahya**, Ankara 1935.

HABİB, İsmail; **Yeni Edebî Yeniliğimiz, Tanzimat'tan Beri 1 Edebiyat Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1940

HALÁSZ, Zoltan; **Hungary**, (English Translation By Zsuzsa Béres), Kossuth Printing House, Fourht Edition, Budapest 1998.

HERBERT, Von William; **Plevne Müdafaası**, (Çeviren: Ali Kurdoğlu), Kültür Bakanlığı Yayını, İzmir 1990.

HERMANN, Robert; **Doğumunun 200. Yıl Dönümünde Louis Kossuth 1848-1849 Macar Özgürlük Savaşı**, (Çeviren Yılmaz Gülen), Budapeşte 2003.

HETNAL, Andrew Adam, **The Polish Question During The Crimean War, 1853-1856**, (Degree 1980), University Microfilms International, Michigan 1986.

İBNÜLEMİN, Mahmut Kemal; **Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar**, Cüz: I., Maarif Matbaası İstanbul 1955.

İHSANOĞLU, Ekmelettin-Ramazan Şeşen-M. Serdar Bekâr; **Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, Cilt: 2**, İstanbul 2004.

İNAL, İbnü'l Emin Mahmut Kemal; **Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar**, Cüz: I., (2. Basım), Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

İNUĞUR, Nuri M.; **Basın ve Yayın Tarihi**, 3. Basım, Der Yayını, İstanbul 1993.

İPEK, Nedim; **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri 1877-1890**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994.

İSMAİL FAZIL PAŞA, **Meşâhîr-i Askeriyemizden Bir Sahife**, Necm-i İstikbâl Matbaası, Dersaadet 1329.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, Cilt 5., (6. Basım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994.

KAYA, Sezgin; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ordusu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2005.

KAZANCIĞİL, Aykut; **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, 2. Basım, Ufuk Kitabevi, İstanbul 2000.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; **100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi**, Işıl Matbaası, İstanbul 1955.

KMETY, George; **A Narrative Of The Defence Of Kars On The 29th September 1855**, Third Edition, London 1856

KOMLOS, John H.; **Kossuth İn Amerika 1851-1852**, East European İnstitu, Newyork 1988.

KUNERALP, Sinan; **Son Dönem Osmanlı Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber**, İsis Yayını İstanbul 1999.

KUNTAY, M. Cemal; **Namık Kemal(1) Devrin İnsanları ve Olayları Arasında**, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1948.

KURAT, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.

KURDAKUL, Necdet; **Tazimat Devri Basınında Siyasî ve Anayasal Fikir Hareketleri**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2000.

KURDAKUL, Necdet; **Tazimat Devri Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1997.

KURT, Ali; **Basîret Gazetesinin Edebiyat ve Kültür Yazılarının Sistematik İndeksi(1870-1908)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.

KUSHNER, Davit; **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ay Köprüsü Yayını, İstanbul 2004.

LAKE, Atwell Colonel C.B.; **Narrative Of The Defence Of Kars, Historical And Military**, London 1857.

LATKA, Jerzy S.; **Lehistan'dan Gelen Sefirler: Türkiye-Polonya İlişkilerinin Altı Yüzyılı**, (Çeviren: Antony ve Nalan Sarkady), Perka A.Ş Yayını, İstanbul 1993.

LATKA, Jerzy S.; **Lehistan'dan Gelen Şehit**, Boyut Yayını, İstanbul 1987.

LATKA, Jerzy S.; **Polonezköy Adampol Cennetten Bir Köşe**, (Çeviren Nalan ve Antony Sarkady), Sanat Yayını, İstanbul 1992.

LEVAK, A.; **Dzieje Emigracji Polskiej w Turkcji (1831-1878)**, Warszawa 1935.

LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çeviren Metin Kırıatlı), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984.

LUKACS, Lagos; **Chapterson the Political Emigration 1849-1967**, Edited By Z. Szasz, Akademiai Kiado Budapest 1982.

MEHMET MEMDUH; **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e (1) Mir'at-ı Şuûnât**, Sadeleştiren: Hayati Develi, İşaret Yayını, İstanbul 1990.

NAZIR, Bayram; **Mülteciler Meselesi (1845-1851)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1999.

NYKIEL, Piort (Komite Başkanı); **Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya**, Ankara 2003.

OBA, Ali Engin; **Türk Milliyetçiliğın Doğuşu**, İmge Kitapevi, Ankara 1995.

ONUR, Vedat; **Tanzimat Döneminin Unutulmaz ve Büyük Devlet Adamları**, İstanbul 1964.

ORKUN, Hüseyin N.; **Türkçülüğün Tarihi**, Berkalp Kitapevi, Ankara 1944.

ORTAYLI, İlber; **Avrupa ve Biz**, Turhan Kitabevi, Ankara 2007.

ORTAYLI, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 19 Basım, İletişim Yayını, İstanbul 2004.

ORTAYLI, İlber; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 6. Basım, İletişim Yayını, İstanbul 2004.

OSTROROG, Count Leon; **Ankara Reformu**, (Tercüme Eden: Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1972.

ÖZKET, Hasan; **Sanayileşen Fıkıh XIX. Asır İslâm Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)**, Medhal Bilimsel Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2003.

PALMER, Alan; **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Tarihi**, 7. Basım, Sabah Yayını, (Tercümesi: Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul 2000.

POOLE, Stanley L.; **Lord Standford Canning'in Türkiye Anıları**, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1999.

S.RYAN, Charles; **Kızılây Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 (Rus-Türk Harbi)**, Çeviren Ali Rıza Seyfioğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962.

SARAY, Mehmet; **Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, 2. Basım, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara 2004.

SAYAR, Ahmed Güner; **Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e**, Der Yayını, İstanbul 1986.

SHAW, Stanford; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çeviren: Mehmet Harmancı), 2. Basım, Cilt: I., E yayını, İstanbul 1994.

SHAW, Stanford-Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (Çeviren: Mehmet Harmancı), Cilt: II., E Yayını, İstanbul 1994.

ŞAPOLYO, E. Behnan; **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın**, Güven Matbaası, Ankara 1969.

ŞENTÜRK, Hüdei; **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.

ŞİMŞİR, Bilâl; **Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler (1880-1885)**, Cilt: III., Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1993.

TEMPERLEY, Harold; **England And The Near East The Cirimea**, Cambridge University Press, London 1936.

TEVFİK, Ebuzziya; **Yeni Osmanlılar Tarihi**, (Sadeleştiren: Ziyad Ebuzziya), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.

TOPUZLU, Cemil (Paşa); **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 yıllık Hatıralarım**, (4. Baskıya Hazırlayan Cemalettin Topuzlu), Topuzlu Yayını, İstanbul 2001.

TOROS, Taha; **Geçmişte Türkiye Polonya İlişkileri**, İstanbul 1983.

TUNAYA, Tarık Z.; **Türkiye'de Siyasî Partiler**, Cilt.I., Hürriyet Vakfı Yayını, İstanbul 1988.

TURAN, Şerafettin; **Atatürk'ün düşünce Yapısı Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982.

TÜTENGİL, Cavit Orhan; **Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1969.

UÇAROL, Rıfat; **Siyasî Tarih**, Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü Yayını, Ankara 1979.

UNAT, Kadri E.; **Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji**, Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul 1970.

UNAT, Kadri E.; **Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Jeolojisi ve Parazitolojisi**, Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul 1970.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; **Kütahya Şehri**, Devlet Matbaası, İstanbul 1932.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayını, İstanbul 1998.

ÜNAL, Uğur; **Sultan Abdülaziz Dönemi Kara Ordusu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

VAK’ANÜVİS Ahmet **Lûtfi Efendi Tarihi**, C. X., (Yayını Hazırlayan: Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.

WARDAW, Sir, G.P. Guach; **The Cambridge History Of British Foreign Policy (1783-1919)**, Volume II., (1815-1866), Cambridge Universty Press, Londra 1923.

YALMAN, Ahmed Emin; **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Cilt: 1(1888-1918), Yenilik Kitapevi, İstanbul 1970.

YAZICI, Nevin; **Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.

YERLİKAYA, İlhan; **II. Abdulhamid Döneminde Basın, Yarı Resmi Vakit Gazetesi 1875-1884**, Kırıkkale 1996.

YERLİKAYA, İlhan; **XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve (Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlıcılık Fikirleri)**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Van 1994.

YILMAZ, Durmuş; **Osmanlı’nın Son Yüzyılı**, Çizgi Kitapevi, Konya 2001.

YORULMAZ, Hüseyin; **Tanzimat'tan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları**, Kitabevi Yayını, İstanbul 1995.

YÜCEL, Yaşar-Ali Sevim; **Türkiye Tarihi**, Cilt: 4., Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.

YÜZBAŞI Fevzi; **1853-1855 Türk Rus Harbi ve Kırım Seferi**, Devlet Matbaası, İstanbul 1926.

C. Makaleler

ADELSEN, Charge E.; “The Poles in Turkey: A Little Known History”, **Sheraton Magazine Journal**, Volume: 3., Page: 7-12., İstanbul 1984.

AHMET REFİK; “Mülteciler Meselesine Dair Fuat Efendi'nin Çar Birinci Nikola ile Mülakatı”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, (1 Teşrinisani 1341), Numara 41., İstanbul 1341.

“Ahmet Rüstem Bey” Maddesi, **İnönü Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayını Ankara 1946.

AKYOL, İ. Hakkı; “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, **Tanzimat 2.**, Sayfa: 511-571., İstanbul 1999.

AYDIN, Mahir, “Bulgaristan Komiserliği”, **Belgeler**, Cilt: XVII., Sayı: 21., Ankara 1997.

BERİNDEİ, Dan; “Osmanlı Devleti ve Eflak'taki 1848 İhtilâli”, **XII. Türk Tarih Kongresi**, (14-18 Ekim 2000), Cilt III., Kısım I., Sayfa:133-138., Ankara 2002.

BERRY,Robert,“MichalCzaykowski”,www.ohiou.edu/chastain/ac/zajkow.htm (28 Haziran 2006).

BEYDİLLİ, Kemal; “Bonnaval’in İzinde: Muhtedi Osman Bey veya Avusturyalı Firarî General Karlo De Kotzi,”**Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Sayı XI., Sayfa: 73-101., Basım, İstanbul 1991.

BİLİCİ, Faruk; “İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması”,**V. Milletlerarası Türkiye İctimâî ve İktisat Tarihi Kongresi**, Tebliğler (İstanbul 21-25 Ağustos 1989), Sayfa: 709-719., Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1990.

BİLİM, Cahit Yalçın; “Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askerî Okullar”, **Osmanlı**, Cilt: V., Sayfa: 237., Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999.

BİRİNCİ, Ali; “Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması Münasebetiyle: Hayreddin’ler Hakkında”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 11., Sayı: 66., Sayfa: 63-64., İstanbul 1989.

CSORBA, György; “Kossuth’un Ayrılmasından Sonra Macar Mültecilerinin Hayatı ve Faaliyetleri”, Sayfa: 127-134, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

CSORBA, György; “Macar Mültecileri”, (Çeviren: Erol Hatipli), **Türkler**, Cilt: 12., Sayfa: 805-812., Ankara 2002.

DAVİD, Geza; “Macarların Millî Kahramanı Lajos Kossuth ve Kütahya’da Kaleme Aldığı Eserler”, 103-112, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

DOĞAN, İsmail; “XIX. Yüzyıl Macar Tarihsel Romanında Türkler”, **Türkiye’de İctimâî Bilimlerin Gelişmesi ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (24-26 Nisan 1996)**, Sayfa: 393-406., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1998.

DOPIERALA, Kazimierz; “Adampol (Polonezköy)”, **Savaş Ve Barış: 15-19. Yüzyılları Arasında Osmanlı-Leh İlişkileri**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayını, İstanbul 1999.

DOPIERALA, Kazimierz; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Polonyalılar”, **Savaş Ve Barış: 15-19. Yüzyılları Arasında Osmanlı-Leh İlişkileri**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayını, İstanbul 1999.

DROZDS, Jerzy; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Polonyalılar”, www.polonya.org.tr (17 07 2005).

ERGUVANLI, Kemal; “Türkiye’de Miralay Dr. Abdullah Bey’in Jeoloji Öğretiminde ve Araştırmalarındaki Öncülüğü”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı:1-2., Sayfa: 17-27., İstanbul 1975.

FADOR, Pal; “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi”, Sayfa: 43-53, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

GÖKBİLGİN, Tayyip; “19. Asır Sonlarında Türk-Macar Münasebetleri ve Yakınlığı”, **Nemeth Armağanı**, Yayına Hazırlayanlar: Janos Ercman, Ağâh Sırrı Levent, Mecdut Mansuroğlu, Sayfa: 171-182., Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1962.

GÖKDEMİR, Orhan; “Türkçülüğün Kökenleri ya da Milli Türkçülüğe Giriş”, **Fabrika Dergisi**, Sayı:4., Sayfa: 3-22., İstanbul 2005.

GÖYÜNÇ, Nejat; “1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep’e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar”, **Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu** (31 Mayıs 3 Haziran 1976), İstanbul 1976.

GÜNDOĞMUŞ, Naciye; “1848-1849 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı Macar Dayanışması”, **Kök İctimâî ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: I., Sayı: 12., Sayfa: 127-138., Ankara 1999.

GÜNDOĞMUŞ, Naciye; “Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth ve 1848-49 Macar Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi”, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

GÜNERGUN, Feza; “XI. Yüzyılın İkinci yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa”, **I. Türk Tarihi Kongresi** (İstanbul 17-19 Şubat 1988), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.

GÜZEL, M. Ş., “Babadan Oğullara Ostroroglar”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 16., Sayı: 92., Sayfa: 9-14., İstanbul 1991.

HÜSEYİN CAHİT; “Adliye Müşaviri”, **Tanin**, Numara: 931., Sayfa: 1., 24 Mart 1327.

İPEK, Nurdan;” 1848 Macar Leh Mültecileri Meselesi”. www.geocities.com/begunay/211.htm (16 06 2005).

KACZMAREK, Hieronim; Sefer Paşa-Wladyslaw Koscielski”, **Savaş Ve Barış: 15-19. Yüzyılları Arasında Osmanlı-Leh İlişkileri**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayını, İstanbul 1999.

KAÇAR, Mustafa; “Osmanlı Devleti’ne Modern Topçuluğun Girişi (Süat Topçuları Ocağı), **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I.**, Sayı: 31., Sayfa: 647-651.,Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000

KARAL, Enver Ziya; “Zarif Paşa’nın Hatıratı”, **Belleten**, Cilt 4, Sayı 13-16,Sayfa 443-494., Ankara 1940

KARASU, Cezmi; 1848 İhtilallerinin Osmanlılar tarafından Algılanışı”, **Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I.**, Sayı 31., Sayfa: 233-236., Ankara 2000.

KARPAT, Kemal; “Kossuth İn Turkey: The İmpact Of Hungarian Refugees İn The Ottoman Empire 1849-1851”, **CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslar arası Komitesi VII. Sempozyum Bildirileri**, (Yayına Hazırlayanlar: Jean Bacque, Louis Gramment, İlber Ortaylı, E. Van Danzel), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1994.

KENUALP, Sinan; “Bir Osmanlı Diplomati Kostaki Musurus Paşa”, **Belleten**, Cilt: 136., Sayfa: 421-435., Ankara 1970.

KOÇLAR, Bekir; “Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti”, **Türk Yurdu**, Cilt: 83., Sayı: 401., Ankara 1993.

KORAY, Enver; “Yeni Osmanlılar”, **Belleten**, Cilt: XLVIII., Sayı: 186., Sayfa: 163-182., Ankara 1983.

KÖPRÜLÜ, Fuat O.; “Fuat Paşa” Maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:, IV., Sayfa: 673-681., Millî Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul 1945.

KURAT, A. Nimet; “Türkiye-Lehistan Münasebetleri”, **Ülkü**, Cilt: 22., Sayı: 46., Sayfa: 308-315., İstanbul 1936.

KURAT, Yuluğ; Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi, **VI. Türk Tarih Kongresi (16-21 Ekim 1961)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1967.

“Lapinski”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt: 14., Sayı: 81., Sayfa: 2., İstanbul 1990.

LATKA, Jerzy; “Polonyalı Mülteciler ve Yeni Fikirler”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 16., Sayı: 91., Sayfa: 51-55., İstanbul 1991.

“Macar Mültecileri Kütahya’da”, **Aksu**, Cilt:1., Sayı: 5., Sayfa: 4-5 Kütahya 1965.

MEHMET GALİP; “Leh ve Macar Mültecilerine Aid Vesâik”, **Yeni Tasvir-i Efkâr**, 40-69 Numaralar, 1327.

“Michal Czaykowski”,**en.Vidipedia.org/wiki/michal_czakowski**. 19.4.2006

NAZIR, Bayram; “Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler ve Kütahya’dan Lajos Kossuth’u Kaçırma Girişimleri”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt: 36., Sayı: 215., Sayfa: 15-18., İstanbul 2001.

NAZIR, Bayram; “Macar Mültecilerin Osmanlı Devleti’ndeki Gündelik Hayatları”, Sayfa: 55-63, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

NAZIR, Bayram; Macar ve Polonyalı Mültecilerin Osmanlı Devleti’ne Sığınmaları ve Diplomatik Kriz”, **Türkler**, Cilt: 12., Sayfa: 813-325., Ankara 2002.

OBA, Ali Engin; “Fransız İhtilalinin 200. Yıl Dönümünde Mustafa Celalettin Paşa’nın “Eski Ve Yeni Türkler” Adlı Eserinin Türk Milliyetçiliğinin Oluşmasında Etkisinin Değerlendirilmesi”, **V. Milletler Arası Türkiye İçtimâî ve İktisat Tarihi Konferansı Tebliğler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ve Uygulama Merkezi, 21-25 Ağustos 1989.

ODABAŞI, Arda; “Türk Olmayan Bir Türkçü: Mustafa Celaleddin Paşa I ”, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Sayı: 123., İstanbul 2004.

ODABAŞI, Arda; “Türk Olmayan Bir Türkçü: Mustafa Celaleddin Paşa II”, **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Sayı: 124., İstanbul 2004.

ODACHOWSKA-Zielinska, Ewa; **Polonya Millî Şairi Adam Mickiewicz 1798-1855 (Hayatı ve Eserleri)**, (Yayın Yeri ve Yılı Yok).

Oğlum Samih Bey'e, **Tarih ve Toplum**, Cilt: I., Sayı: 1-5., İstanbul 1984.

ORTAYLI, İlber; "Mithat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikaları", **Uluslar arası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar**, Sayfa: 227-233., (8-10 Mayıs 1984 Edirne), Ankara 1986.

ORTAYLI, İlber; "II. Abdulhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayri Müslimler", **II. Abdulhamid Devri Semineri**, (27-29 Mayıs 1992), Sayfa: 163-171., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1994.

ORTAYLI, İlber; Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Subaylar", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 27., Sayfa: 15-21., Ankara 1989.

ÖZTÜRK, Ayhan; "Macar Mültecileri Meselesi 1848-1849", **Türkiye İctimâî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: II., Sayı: I., Sayfa: 77-100., Ankara 1998.

ÖZTÜRK, Ayhan; "1848 Macar Ayaklanması ve Avrupa Devletlerinin Tepkileri", **Türkiye İctimâî Araştırmalar Dergisi**, Cilt: I., Sayı 3., Sayfa: 117-131., Ankara 1997.

ÖZTÜRK, Ayhan; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Macar Mülteciler Konusundaki Tavrı", Sayfa: 85-103, **Lajos Kossuth'un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

ÖZTÜRK, Cemil; "Ömer Lütfi Paşa ya da Serdar-ı Ekrem Romanı", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 14., Sayı: 81., Sayfa: 60-61. İstanbul 1990.

PEKACZ, Jolanta T., "Poles in European Revolutions 1848-1849", www.ohiou.edu/~Chastain/ip/poleurev.htm

SAYDAM, Abdullah; "Osmanlıların Siyasî ilticalara Bakışı Ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", **Belleten**, Cilt: LXI., Sayı: 231'den Ayrı Basım, Sayfa: 39-85., Ankara 1997.

SAYDAM, Abdullah; “Kütahya’da Mülteci bir Cumhurbaşkanı Louis Kossuth”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 28., Sayı: 167., Sayfa: 5-14., İstanbul 1997.

SAYDAM, Abdullah; “Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi”, **Toplumsal Tarih**, Cilt: IV., Sayı: 24., Sayfa: 16-21., İstanbul 1995

SOFUOĞLU, Ebubekir; “Abdülmeçid ve Macar Mültecileri”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt 36., Sayı: 215., Sayfa: 41-46 İstanbul 2001.

SOFUOĞLU, Ebubekir; “Osmanlı-Macar Dostluk Örnekleri”, Sayfa: 113-126, **Lajos Kossuth’un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri**, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Dumlupınar Üniversitesi Yayını, Kütahya 2002.

Soysal Funda; “150. Yılı Dönümünde 1848 İhtilalleri”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 54., Sayfa: 27-33., İstanbul 1998.

ŞAHİN, Mustafa; “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Uzmanlar Aracılığıyla Batılılaşma Çabaları”, [www.Millî Eğitim Bakanlığı.gov.tr/ yayınlar](http://www.Millî Eğitim Bakanlığı.gov.tr/yayinlar) (4.12.2005).

ŞAKİR, Ziya; “Türkiye’ye İltica Eden Macar Büyükleri”, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı: 30., Sayfa: 1537-1540., İstanbul 1952.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N.; Askeri Tıbbiye Öğretmenlerinden Muallim Dr. Abdullah Bey(1799-1874), **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı:1-2., Sayfa: 29-35., İstanbul 1975.

ŞİMŞİR, Bilal; “Amerika’da Ermeni Propagandası ve Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 2., Sayfa: 30-48., Ankara 2001.

TASNADİ, Edit; “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Sığınan Macar Mültecileri (Kemal Karpat İle Söyleşi)”, **Türk Kültürü**, Cilt: 38., Sayı: 446., Sayfa: 17-20., Ankara 2000.

TASNADI, Edit; "18. ve 19. Yüzyıllarda Macar Mültecileri", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 36., Sayı: 215., Sayfa: 71-75., İstanbul 2001.

TEKİN, Talât; "Enver Celalettin Paşa'nın Etimolojileri", **Tarih ve Toplum**, Cilt: II., Sayı: 1., Sayfa: 66-70., İstanbul 1984.

TEKİNDAG, Şerafettin; "Türk-Macar Münasebetlerine Toplu Bakış (Başlangıcından II. Abdulhamid'e Kadar), **Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Frenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu**, (31 Mayıs-3 Haziran 1976), İstanbul 1976.

TERZİOĞLU, Arslan; "Şimdiye Kadar Bilinmeyen Kaynaklar Işığında Dr. Macarlı Abdullah Bey'in Tababete ve Kızılay'ın Kuruluşuna Katkıları", **Kızılay Dergisi**, Cilt: 28., Sayı: 164., Sayfa: 27-32., Ankara 1994.

TUNAYA, Tarık Zafer; "Tanzimat'tan Evvel Garphılaşıma Hareketleri (1718-1839)", **Tanzimat I.**, Sayfa: 13-30., İstanbul 1999.

"Türkçülüğün Tarihinden Hasan Enver Celalettin Paşa'nın Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası Yazıları 1-6", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 1-6., İstanbul 1984.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er; "Millî Devlet-Laiklik-Demokrasi", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayını, İstanbul 2000.

UNAT, E. Kadri; "Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey'in Hayatı ve Türk Tıp Zoolojisindeki Yeri", **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı:1-2., Sayfa: 7-17., İstanbul 1975.

UNAT, E. Kadri; "Macarlı Dr. Abdullah Bey (Edvard Hemmerschmidt) ve Türkiye'deki Çalışmaları", **Türk Avusturya Tıbbi İlişkileri Sempozyumu**, (28-29 Nisan 1986), Yayına Hazırlayanlar. Arslan Terzioğlu, Ervin Lucius, Fatih Gençlik Matbaası İşletmeleri, İstanbul 1987

ÜNVER, Süheyl; “Kızılay’ın Kurulmasında Macarlı Miralay Dr. Abdullah Bey Hizmeti”, **Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi**, Cilt: V., Sayı., 1-2., Sayfa: 37-39., İstanbul 1975.

YALÇINKAYA, Alaaddin; “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi “, **Türkler**, Cilt: XII., Sayfa: 479-511., Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002

YERLİKAYA, İlhan; “XIX. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikasının Basiret Gazetesi’nde İşleniş-Alman Taraftarlığı ve Fransa Antipatisi-(1), **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İktimâî Bilimler Dergisi**, Cilt: 4., Sayı: 4., Sayfa: 145-154., Van 1993.

YÜKSEL, H. Avni; “Jerzy Latka ile Türk Polonya İlişkileri Üzerine Bir Konuşma”, **Türk Kültürü**, Sayı: 347., Sayfa: 178-188., Ankara 1992.

ZYGULSKİ, Zdzislaw; “Wladyslaw Koscielski (Sefer Paşa)’nin Silah Koleksiyonuyla İlgili Düşünceler”, **Savaş Ve Barış: 15-19. Yüzyılları Arasında Osmanlı-Leh İlişkileri**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayını, İstanbul 1999.

EKLER

روڼو عطاوونو افغم حضرت
 مجدداً ننگې حضوره ارم کرامت حضرت پادشاهي ترقياتي جوړولايه بېخي سوري قورق اوليك صورت ترتيب قوماندانيه محلي قاري مېه نسطير
 جوړيلان ارم نام سمي حضرت وکالت اتيك لقا اياک جوړليغي بيانيه موجبي اياک اچري ارم شي شل ارم سيد دست ناکيم اولاده ارم نام
 خدو ياري موزي ولاک مجرم عجز اولسد ارم نام مذکوره دخی شرف وصال بولسد ايدوکنم کيفيت ارم ستر اولي مذکوره قوماندانم تعبير
 جوړيلان قوت زمونځ ايدم جادانو صادقه پت منظرينه بيانه وشارونم واپس ارم نام مذکوره جديا بانه بالوم عجز لقا تقدیر قلند
 اولم نام ارم وختانم حضرت وکالت مکرر لقا لقا لقا
 غلام محمد محمد

EK: 1

A. MKT. UM., 187/86-1

EK: 1

Devletlü atufetlü efendim hazretleri

Müceddeden teşkili husûsuna irâde-i kerâmet'ade-i hazret-i padişâhî şerfmüteallık buyrulan ikinci süvârî kazak alayının sûret-i tertibi ve kumandasıyla mahal-i ikametlerine mübeyyin tastir buyrulan emrnâme-i sâmi-i hazret-i vekâlet-penâhi leffen irsâl buyrulduğu beyanıyla mucibince icâbâtının ircâsı irâdesini şâmil aeayış-i dest-i tekrîm olan emrnâme-i hıdivileri müeda-yı? vâlâsı meczûm acizi olmuş v emrnâme-i mezkûre dahi şeref vusûl bulmuş idüğünden keyfiyet irâde-i seniye alay-ı mezkûre kumandan ta'yin buyrulan Kont Zamoyski ile saadetlü sadık Paşa bendelerine beyân ve iş'ar olunmuş ve olbabda emrnâme-i mezkûre cevâben ...arızâ-i acizi leffen takdîm kılınmış olmağla emr ve fermân hazret-i veliülemrindir.

9 Recep 71. A. MKT. UM., 187/86-1

EK: 2*Devletlü Efendim Hazretleri*

İngilterelü Ceneral Guyon bendeleri hidmet-i celile-i 'askeriyede istihdâm olunmak üzere bu def'a bu cânibe 'izâm ve isrâ buyrulduğu beyân-ı alisiyle hakkında hidmet-i lazımanın icrâ-yı husûsunu şâmil hâme irâ-yı tekrâm ve ta'zîm olan tahrirât-ı seniye-yi nezâretpenâhileri mefâd-ı 'alisi rehân-i itla' bendeleri olmuş ve mumaileyhleri şa'bân-ı şerifin yirmi altıncı cumartesi günü şâm-ı şerife vürûd itmiş olduğuna tıpkı emr ve iş'ar-ı 'ali-yi hıdivâneleri vecihle hakkında icrâ-yı riyâset ve hürmetde tecrübe tasvir olunmayarak husn-ü istihdâm olunacağı derkâr bulunmuş olmağın olbabda emr ve fermân hazret-i veliülemrindir. An Şaban 66 HR. MKT., 35/42.

طیبه والای عسکریه

بر بدیهه در عهد و عهد یکتا کافه سلسله جلیل علیه استقامت و خدای هدیه و صفات و شرف
تقدیم اینجی عرضهای صحیح و صواب سنی عسکریه استقامت و صفات و جلال و شرف از انکدر
و

EK: 3

A. MKT NZD., 243/20

EK: 3

Taraf-ı Vâlâ-yı ser 'Askeriye

Mir-i mirân kiramdan saadetlû Ferhâd Paşa kemâfissabık silk-i celil-i 'askeride istihdamı istid'asıyla hakpâ-yı humâyûn hazret-i padişâhiye takdîm eylediği arz u hal leffen savb-ı sami-yi ser 'askerilerine irsâl kılınmış olmağla ikrzâsının icrâsı bende irade efendimdedir A. MKT NZD., 243/20

بدر کمالی
کتابخانه وراثت

۸۲۵۸

تفسیر عمده فی جوبیه علی ایضا سند عاری الیه زکری و غیره مظفر است حضرت
المنیر بیات مدبرین اصحابه و جمیع سادات و اولاد و ذوات اعیان شرفدار در دوره زمامت
صاحبان این اقتضای جلیله و لایحه و بایده اردو زمانه حضرت و در کمال
در تاریخ ۲۹/۱۲/۱۳۱۸

EK: 4
İ. DH., 1283/100997

EK: 4

Teftiş-i ‘askerî Komisyon-ı ‘alisi ‘azâsından Hârâ-yı Humâyûn Nazırı Ferik Muzaffer Paşa Hazretlerine altun liyâkat madalyası ihsân buyrulmasıyla muâmele-i lâzımanın ifâsı şeref sâdır olan irade-i seniye-i cenâb-ı Pâdişâhî iktizâ-yı celilinden olmağın olbabda emr ve fermân hazret-i veliyülemrindir. 6 Zilhicce 309/18 Haziran 308 İ. DH., 1283/100997

EK: 5

Paris Sıhhiye Konferansının müddet-i müeyyineden ziyade imtidarı cihetle Saadetlü Niru ve Bonkowski Paşalara mesârîf zaidesi luzûmuna mukabil ellişer lira-yı Osmanî daha itâsı lüzumunu havi 'Atufetlü Turhan Bey Efendi hazretleri tarafından varid olan tahrirat tercemesinin gönderildiği beyanıyla icra-yı icabını mutazammın Hariciye Nezareti Celilesinin tezkeresi arz ve takdim kılınmış olmağla olbabda her ne vecihle emr ve fermân-ı hümayûn cenâb-ı hilâferpenâhî şeref sunûh ve sudur buyrulur ise mantuk-ı münîfî beyânıyla tezkere-i senâveri terkim kılındı efendim. 29 Şa'bân? 311/24 Mart 310.

Ma'ruz-ı çâker-i kemineleridirki

Reside-i dest tazîm olub melfufuyla manzur-ı 'ali buyrulan işbu tezkere-i sâmiye sadâret penâhileri üzerine mucibince irâde-i seniye-yi hazret-i hilâfetpenâhileri şeref müteallık buyrulmuş olmağla olbabda emr ve fermân hazret-i veliülemrindir 4 Şevval 311/28 Mart 310 İ.HR., 1311 L 14.

بدر کورانی

باغ کتاب و آرش

۱۳۶۰

دانشمندان سفارت سیمه با سیمه کتابخانه تعلیمیه جویو الف و بک فاکهای هرید به جناب خدمت رسانید
و فرموده است که در سیمه سفارت سیمه با سیمه کتابخانه تعلیمیه سیمه سیمه سیمه سیمه سیمه
حقیقت با دشمنی منطوقه جیلد به بونکه و اندام اولیای مرد و زمانه حقیقت و اولیای
اسم سیمه
سیمه

EK: 6

İ. HUS., 54/1315 M 72.

EK: 6

Vařington sefâret-i seniyesi bal kitabetine tayin buyrulan Alfred Bey'in hâkpâ-yı hümayûn cenâb-ı hilâfetpenâhiden vububulan istifama mebni Bükreş sefareti-i seniyesi baş kitâbetinde ifâsı şeref sudûr buyrulan irâde-i seniye-i hazret-i padişâhî mantûk-ı celilinden bulunmuş olmağla olbabda emr ve fermân hazret-i veliülemrindir. 30 Muharrem 315/19 Haziran 313. İ. HUS., 54/1315 M 72.

EK: 7

Berlin Muahedesinin on ikinci bendi mucibince Bulgaristan'da bulunan emlâk-ı emiriye ve mevkûfanın Babîâli hesabına olarak suret-i ferağ ve istimaline ve oralarda ilişkili bulunan kesânın tesviye-i umûruna nezâret etmek için Bulgaristan'da teşkili mukarrer olan muhtelit komisyonda bulunmak üzere geçende bilaistizân müteallkık buyrulan irade-i seniye üzerine komiser ta'yîn edilen Selim Efendi'nin memuriyetinden sarf-ı nazarla daha ziyade istifade olunmak mutalaasıyla Ferik Saadetlü Nihad Paşa ve Şûra-yı Devlet azasından Saadetlü Fazıl Bey Efendi Hazratı'nın ve hidmet-i kitabete dahi Romanya sefareti katibi Mahmud Nedim Bey'in ta'yîn ve ağırlarına ve harcırah ve maaşlarının sûret-i tesviyesine dair Meclis-i Hass u vükelâdan kaleme alınan mazbata leffen arz ve takdî kılınmış olmağla ifâ-yı muktezası hakkında her ne vecihle emr ve ferman-ı hümayûn hazret-i şehinşâhî şerefsunûh ve sudûr buyrulur ise infâz-ı mantûk-ı münefine ibtidâr eyleyeceği beyanıyla tezkere-i senâveri terkîm olundu efendim. 5 Muharrem 96

Mar'uz-ı çâker-i kemineleridirki

Reside-i dest tazîm olan iş bu tezkere-i sâmiye ... melfuf mazbata manzur-ı 'ali-i hazret-i padişâhî buyrulmuş tezkere ve istizân olunduğu vecihle mazbata-i mezkûre münderecâtından ifâ-yı muktezâ-yı müteallık ve şeref sudûr buyrulan irade-i seniye-yi cenâb-ı şehinşâhî mantuk-ı münifeden olarak mezkur mazbata savb-ı sâmi-i isifânelerine iade kılınmış olmağla olbabda emr ve fermân hazret-i veliyülemrindir. 26 Muharrem 97 İ. MTZ(04)., 7/258.

دفتر مفتی بخش خواتین

کشفہ برائے
 رہنمائی خواتین اور لوہے میں مددگار بننا تو نہ چاہیے اس کے بعد شرف ایجنس اور مفتی بخش خواتین
 خواتین کے لیے رہنمائی دینے والی رہنمائی خواتین کے لیے رہنمائی دینے والی رہنمائی خواتین کے لیے
 اوقاف کی حالت اور اس کے تحت رہنمائی خواتین کے لیے رہنمائی خواتین کے لیے رہنمائی خواتین کے لیے

EK: 8

A. MKT. NZD., 21/47.

EK: 8

*Lehlü mültecilerinden olub müddet-i medideden berü Dersaadetde bulunan Kont Çaykaş'ın İslâm ile teşerrüf etmiş olduğundan kendinine ...
 ...vâlâ-yı fetva penahilerinde telkin?-i din-i mübin olmasını ... tahsis buyrulmasını niyaz etmiş ve mumaileyh savb-ı 'alilerine gönderilmiş olmağla iktizâ-yı hallin icrâsı menût Himmet-i seniyeleri olmağın olbabda emr ve irâde hazret-i men-leh'ül-emrindir 1276. A. MKT. NZD., 21/47.*

EK: 9

Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Muzaffer Paşa hazretlerinin salahiyet teşebbüsatına dair Beyrut Vilayetinin iş'aratı olbabda ber mantuk emr ve fermân-ı hümayûn hariciye nezâreti celilesinin arz olunan mütalaatı üzerine şeref sadır olan irâde-i seniye-i hazret-i padişâhîyi meblağ-ı tezkereyi husâusiye-yi devletleri mütalaa olundu. Paşa-yı müşarünileyhin mefâyir-i vazife ve salahiyet rivayet olunan teşebbüsat ve harekâtı sahiç? olduğu halde men'i zımnında tedâbir-i لازمının ittihâzı muktezi olarak müşarünileyh hakkında mesmu' olan şikâyât ve rivâyâtın vesâite münasebe ile tahsisi Dahiliye Nâzırı Paşa hazretlerine tevsiye olunmuş ve Amerika'dan avdet eden Lübnanlılar hakkında paşa-yı müşarünileyh tarafından düvel-i muazzama konsoloslarına gönderdiği Beyrut Vilayetinden ahbâr olunan tahrirat hakkında sual-i hâl ile beraber bazı vesâyâ-yı havi kendisine tahrirât-ı mahsûsa yazılmış olmağla alınacak cevabların arz-ı huzûr-ı 'ali kılınacağı derkâr olup maâfih müşarünileyh mevki' memuriyetinin ehemmiyetine binaen nezaret-i celile-i hâriciye cânibinden arz ve iş'ar olunduğu halde Bâbîâlice men'i çaresine bakılmak lazımadan ise de bu tahkikâtın şuyûu halinde paşa-yı müşarünileyh tarafından bazı esbâb ve vesâile müracaatla devletçe vuku'u iktiza ederek icraatı tasyib ve eşkâr etmek mülahazasına ve bununla beraber bu aralık sefâretten bazısı bunun lehinde irâde-i lisân ile şikâyât-ı vakiayı iğraz-ı şahsiye suretinden tasvîr edegeldiklerinden bilahere yine müdâhalât ve iğrazına meydan verilmesi ihtimâli mevcut olmasına nazaran evvel emirde icra kılınacak tahkikâtın sûret-i mahremane ve mü'tehize? ceryanı elzem görülmüş ve Kudüs mutasarrıfı Kâzım Bey Efendi hazretleri şâyân-ı 'itimâd-ı memurinden olarak müşarünileyh zâhiren Suriye kıt'asına memuriyeti vesilesiyle Şam'a izâm ve esnâ-yı azimetinde kendiliğinden Cebel-i Lübnan'da ve Beyrut'da birkaç gün kalarak müşarünileyhin ahvâl ve harekâtı hakkında gayet bitarafane tahkikât icra etmek tevsiye ve ifhâm olunarak tebeyyün edecek netâyice göre icâbının arz ve 'atabe-yi ulyâ kılınmasını muvafık mizaç maslahat görünmüş ise de olbabda ger ne vecihle emr ve fermân asâbiyet beyân hazret-i zillullahî şeref-müteallık buyrulur ise mantuk-ı celili infâz olunur efendim 3 Zilkade 320/19 Kanunusani 318. Y.EE., 2/32

۲۴۵۰

فوقه العالی
مجلس شورای عالی
حضرت امام خمینی مد ظله العالی و طایفه مبارک ایشان
ابن فخرالدین محمد بن علی بن ابی طالب علیه السلام
و جلیل القدر شیخ الاسلام حضرت آیت الله العظمی الخراسانی
مد ظله العالی

EK: 10
A. AMD., 62/70

EK: 10*Tezkere-i Samiye*

*Miralay Sefer Bey fevkalâde meşhâd olan ikdâmına mebni uhdesine Süvarî mirlivalıġı tevcihi husûsuna dair Serdâr-ı Ekrem Devletlû Paşa hazretlerinin Bâbîâli'ye ve taraf-ı sipahsalariye tevârüd eden iki kıt'a tahrirâtı beraber olan tezkereler ile manzûr-ı şevket maġfûr hakân-ı cihândari buyrulmak üzere arz ve takdîm kılınan tezkere-yi sipahdaride gösterdiġi vecihle mir-i mumaiyleh müşarinileyh hazretleri maiyyetinde bulunmak ve iktizasına göre istihdâm olunmak üzere ber mucceb uhdesine livalık rütbesi tevcihi hakkında her ne vecihle emr ve fermân cenâb-ı padişahi şeref sudûr buyrulur ise ana göre hareket olunacaġı beyanıyla tezkere **A. AMD., 62/70***

EK: 11

Hâk pâ-yı merâhim ihtivâ-yı hilâfetpenâhiye 'arızâ-yı 'ubûdânemdir.

Memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinin icrâ-yı mehimmesinden olan Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına mesmû'-u çâkerânem olduğu üzere Arab veya Ermeni milletinden birisinin ta'yinine mü'sâade buyurulacak olur ise ilerüde kıt'a-yı mezkûrede bir takım karışıklıklar zuhûr ve tahdis etmesi pek melhûzdur. Velini'met bi minnetimiz Şevketlu Efendimizden müsaid ehîm? bir tarafa mensûbiyeti olmayan ve hıffet-i askeriye-yi hâiz olub her harekât ve sekenatını ol emr ve iradât-ı seniyye-i şehinşahilerine tevfiğe çalışmak ile müftehir bulunan bu kulları lutfen ve itafeten mezkur mutasarrıflığa tayin buyrulduğu halde kıt'a-i mezkûrenin muhafaza-i asâyîş ve intizamına asla hâlel gelmeyeceğini temîn ile her bir husûsda dil-hevâh daire-i necât bahiresinde istihsâl vesâil-i terâkkiyâtına sarf-ı mehasıl-ı gayret edeceğimi arz ve işbu memûriyet-i taraf-ı eşref-i cenâb-ı padişahiden lutfen ve tenzilen bu kullarına havale buyrulmuş olan hidemât-ı sâirenin ifâsına mani olub fermân buyrulacak her husûsât için lâzım gelen layihâları tanzîm edeceğim gibi her sene bir emr ve fermân buyrulacak mahallere azimet ile tesviye-i memûre edebilmekliğim dahi mümkinâtından olduğunun ve ifâ etmekte bulunduğum hâra-i humâyûnlar Nezâreti ile hey'et-i dâime-i baytâriye riyaseti için bendegân-ı cenâb-ı tâcdârilerinden ehl ve erbâb birkaç kişi bulunduğunun arzıyla iş bu istirhamname-i çâkerânemin tefdimine cür'et eyledim. Olbabda kâtibâ-i ahvalde emr ve inâyet ve ihsân velini'met bi minnetimiz şevketlu padişahi efendimiz hazretlerininindir. 11 Muharrem 1310/23 Temmuz 308 BOA, İ. MTZ. CL., 311.

EK: 12

Murat Paşa (General Bem)

EK: 13

M. Sadık Paşa (Michał Czajkowski)

EK: 14
Mustafa Celaleddin Paşa
(Konstanty Borjecki)

EK: 15

Sefer Paşa (Władysław Koscielski)

EK: 16
Louis Kossuth

EK: 17

Hurşit Paşa (General Guyon)

EK: 18

Macarlı Dr. Abdullah Bey

(Dr. Karl Edvard Hammerschmidt)

ÖZET

1831 ihtilâllerinde amaçlanan başarının sağlanamaması, 1848 ihtilâllerinin en önemli sebeplerinden birini oluşturur. 1848 ihtilâl Avrupa’da birçok yerde vuku bulduğu gibi Avusturya hâkimiyeti altında bulunan Macaristan’da da vuku buldu. Macarlar ve onlara gönüllü olarak katılan Leh ve İtalyan ihtilâlciler 1848 Mart ayında bir ihtilâle giriştiler. Başta başarılı olmalarına rağmen Avusturya ve Rusya birleşik orduları karşısında yenilerek Macaristan’dan kaçmak zorunda kaldılar ve Osmanlı Devleti’ne sığındılar.

Osmanlı Devleti’ne sığınan mülteciler arasında Mustafa Celaledin (Kostanty Borjecki). Osmanlı hizmetine giren Murat Paşa (General Józef Zachariasz Bem), Mehmet Sadık Paşa (Michal Czaykowski), Nihad Paşa (Seweryn Bilinski), Muzaffer Paşa (Wladyslaw Czajkowski), Macarlı Dr. Abdullah Bey (Dr. Karl Edvard Hammerschmidt), Sefer Paşa (Wladyslaw Koscielski), İskender Paşa (Antoni İlinski) gibi önemli kişiler bulunmaktaydı. Bunlar ve diğer mültecilerin çoğu profesyonel okullarda iyi birer eğitim alarak yetişmiş ve mesleklerinde mahir insanlardı. Onların bu özellikleri, Osmanlı Devlet bünyelerinde istihdam edilmelerini sağlamıştır.

Mülteciler genel olarak Osmanlı modernleşmesine yapısal ve fikrî olarak etkide bulunmuşlar. Yapısal etkileri genelde çeşitli birimlerde olmak üzere ordu, mühendislik, tıp, yerel yönetim alanlarında olmuştur. Fikrî alandaki etkileri ise öncelikle Türk milliyetçiliği, Adli modernleşme, 19. yüzyıl Osmanlı düşünce hayatına yönelik olmuştur. Fikrî alandaki etkileri, yapısal alandan daha belirgin olmuştur. Bu alandaki etkileri, Osmanlı rejimini de aşarak Yeni Türk Devleti’nin yapısına kadar ulaşmıştır. Bu durum Milliyetçilik çok belirgin bir biçimde geçerlidir.

Kısacası mültecilerin Osmanlı modernleşmesine dair katkıları, Osmanlı devlet bünyesinde yapısal ve Fikrî dönüşüme katkılar sağlamış, bu katkılar, politika değişiklikleri, çeşitli düzenlemeler ve fikrî hareketlenmeler ve zihniyet değişiminde hızlanma şeklinde özetlenebilir.

Anahtar Kelimeler:

Mülteciler Meselesi

Osmanlı Devleti

Leh-Macar Mültecileri

Leh-Macar Mültecileri ve Osmanlı Modernleşmesi

Osmanlı Yenileşmesi.

ABSTRACT

Failing in the 1831 Revolutions forms one of the major reasons of 1848 Revolutions. 1848 Revolutions not only occurred in many places in Europe but also occurred in Hungary under the sovereignty of Austria. Hungarian, Polish and Italian revolutionists joined Hungarians willingly embarked upon a revolution in March, 1848. Though they had been successful formerly, they were defeated by Austrian and Russian allies and forced to run away of Hungary and take shelter in Ottoman Empire.

Among the refugees taking shelter in Ottoman Empire, there were eminent people such as; Mustapha Jalaladdeen (Kostanty Borjecki), Murat Pasha (Michal Czaykowski), Nihad Pasha (Seweryn Bilinski), Muzaffer Pasha (Wladsylaw Czajkowski), Magyar Dr. Abdullah Bey, (Dr. Karl Edvared Hammerchmidt), Sefer Pasha (Wladyslaw Koscielski), Iskender Pasha (Antoni İlinski). Most of those and other refugees were well educated in professional schools and were master in their jobs. This caused them to be employed in constitutions of Ottoman State.

In general, refugees affected Ottoman Modernization structurally and mentally. Structurally effects had been in different units in addition to fields of army, engineering, medicine and local administration. As for mental affects, firstly it had been devoted to Turk nationalism, judicial modernization and 19th century-Ottoman intellectualism. Effect in the mental field had been more evident than the field of structure. Effects in the cited field have gone far beyond Ottoman Regime and reached to the structure of new Turk State. This is clearly current for nationalism.

Shortly, effects of refugees in the modernization of Ottoman contributed to structural and mental transformation in constitutions of Ottoman State. These contributions can be summed up as alteration in politics, many regulations and gaining speed in mentality changing.

Key Words:

The Question of Refugees

Ottoman State

Polish and Magyar Refugees

Polish-Magyar Refugees and Ottoman Modernization

Ottoman Modernization.